

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**«МЕН vs. ЖӘНЕ» ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРЫНЫҢ
ЛИНГВОСТАТИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ**

Алматы
«Қазақ университеті»

2015

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық баспа кеңесі
шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Г.Б. Мәдиева

П.Т. Медетбекова

«Мен vs. және жалғаулық шылауларының лингвостатистикалық талдауы» монографиясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. -124 б.

Монографияда *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарының квантитативтік көрсеткішінің жалғамалы тіл – қазақ тілінің үндестігі құрылымына сәйкес типологиялық белгілерге тәуелділігін анықтауына орай, *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық, функционалды-стистикалық ерекшеліктерін сипаттауына, аталмыш жалғаулықтардың қолданылуындағы онтологиялық сәйкестіктер мен сәйкессіздіктерді анықтауына байланысты көрсетіледі.

Монография бакалавриат студенттері мен магистранттарға компьютерлік лингвистика және қазақ тілінің әдеби нормасы жөніндегі теориялық және практикалық курстарын оқытуда, сондай-ақ жалпы және функционалды-семантика мен стилистика бойынша арнайы курстарда, оқу-әдістемелік әдебиет құрастыруда, іс жүргізу және тіркесім сөздіктерін жасауда пайдалануға ұсынылады.

Медетбекова П.Т., 2015
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

МАЗМҰНЫ

	КІРІСПЕ	3 – 5
1	<i>Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының</i> квантитативті өлшемдері	6 – 62
1.1	Тілдік бірліктер варианттылығының жалпы лингвистикалық табиғаты	6 – 18
1.2	<i>Мен/бен/пен</i> шылауларының варианттылығы – жалғамалық тілдің белгісі	18 – 34
1.3	<i>Мен/бен/пен, және</i> жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігін квантитативті анықтау	34 – 46
1.4	<i>Мен/бен/пен, және</i> жалғаулық шылауларының түрлі стильдерде қолданылуының квантитативті өлшемдері	46 – 62
2	<i>Мен/бен/пен, және</i> жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық табиғаты	63 – 114
2.1	Контекст және тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері	63 – 71
2.2	<i>Мен/бен/пен</i> жалғаулық шылауларының стильдер бойынша квантитативті саралануы	72 – 90
2.3	<i>Және</i> жалғаулық шылауының стильдер бойынша квантитативті саралануы	90 – 95
2.4	<i>Мен/бен/пен</i> vs. <i>және</i> жалғаулық шылауларының функционалды-стильдік қайшылықтары (антиномиялары)	95 – 114
	ҚОРЫТЫНДЫ	115 – 118
	ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	119 – 124

КІРІСПЕ

Монографияда *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының қызметін қазақ тілінің жалпы типологиялық ерекшелігі тұрғысынан квантитативті зерттеуге арналады, сондай-ақ аталмыш жалғаулықтардың түрлі стиль мәтіндерінде қолданылу сипатына орай функционалды-семантикалық талдауын да қамтиды. Квантитативті талдау үшін осы жалғаулықтардың таңдалуы олардың универсалды ерекшеліктеріне бағытталған – кез келген тілдегі жиілік категориялардың бірі ретінде жалғаулықтар тілдердің жалпы типологиялық белгілерін танытуға қабілетті, түрлі стиль мәтіндерінде түрліше қолданылады, мәтінге авторлықты анықтауда сенімді белгі бола алады.

Квантитативті және *квалитативті*¹ талдау тіл білімінде кеңінен тараған және оның тармақталуына негіз болған. Сондықтан да квантитативті өлшемдер тілдің жаратылысын, табиғатын бейнелеу арқылы оның ішкі механизмін терең тануға тигізер көмегі зор. Сөз жүйесін зерттеуде квантитативті және квалитативті лингвистиканың атқарар қызметі ерекше. Тілді зерттеудің *квантитативті (сандық)* және *квалитативті (сапалы)* талдаулары лингвистика тарихында әр түрлі мезгілде және бір-біріне тәуелсіз дамып келді. Алайда бұл тәсілдер бір-біріне қарама-қайшы бола алмайды. Қазіргі таңда тіл білімінде квалитативті және квантитативті әдістерді синтездеу, тілдік өлшемдерді және сандық әдісті кеңінен қолдану – жинақталған мәлімет пен жиіліктің мазмұнын береді. Бүгінгі таңда тіл білімі ғылымының дәстүрлі квантитативті және квалитативті лингвистиканың дамуы жаңа ақпараттық технологияны қолдану мен лингвистиканы компьютермен меңгеруге зор ықпалын тигізеді. Бұл тұрғыда квантитативті талдаудың тілдік элементтер табиғатын тереңірек пайымдауға мүмкіндік беретінін атап айтуымыз керек.

Әсіресе, зерттеу нысаны болып отырған жалғаулық шылауларды *мен/бен/пен* түріндегі бірізді ретпен орналастыру қазақ лингвистерінің барлығына дерлік тән нәрсе. Вариантты бірліктер деп саналатын бұл шылауларды үнемі нақ осы көрсетілгендей бірізді тәртіппен орналастырудың себептері, яғни қандай-да бір ішкі заңдылықтардың негіз болатыны ашылған жоқ, жұмбақ күйінде тұр. Бұл мәселенің шешімінде олардың қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіштерін сапалық талдаудың өзіндік үлесі бар деп ойлаймыз. Осы тұрғыда да SPSS компьютерлік бағдарламасына үлкен үміт арттық.

Квантитативті лингвистика тілдің лексика-семантикалық жүйесін, морфологиялық және синтаксистік құрылымы мен мәтіндердің стилистикалық ерекшеліктерін объективті түрде анықтайды.

Мен/бен/пен фонетикалық варианттарының дыбыстар үндестігіне сәйкес пайда болғаны қазақ тіл білімінде аталып өткенімен, оның табиғаты терең

¹ Квантитативті – лат. quantitas – мөлшер, көлем; квалитативті - лат. qualitativus – сапалы.

танылған жоқ, әр варианттың өзіндік үндесетін дыбыстары және шылаулардағы бұл сингармонизмнің тілдің типологиялық (морфологиялық) ерекшелігіне қатысы, соған орай туындайтыны сөз болған емес.

Бұл тұрғыда квантитативті лингвистика әр фонетикалық варианттың үндесе алатын дыбыстарын ғана емес, сонымен бірге сол дыбыс үндестігіне негізделген варианттың мәтінде таралу жиілігінің сандық көрсеткішін де анықтауға мүмкіндік береді.

Дыбыстардың өзара үндесуі барысындағы фонетикалық варианттардың сандық жиілік көрсеткіші тілдің типологиялық (морфологиялық) құрылымының аталған жалғаулық шылаулардағы көрінісін, ықпалын саралауда сүйенетін дерек болып табылады.

Жалпы тіл білімінде тіл мен сөйлеуде көрініс табатын тілдік бірліктердің қызмет ету сипатын анықтауда квантитативті және квалитативті әдістер қолданылады. Квантитативті математикалық тіл білімінде шартты түрде алгебралық лингвистика деп аталатын бағыт айқындалған болатын. Квантитативті әдістерді тіл білімінің кейбір бөлімдерін математикалық сипаттауда қолдануға болады.

Тіл көптеген өлшемдері бар көп деңгейлі күрделі жүйе болып табылады. Дәл осындай жүйеге ықтималдық теориясы, математикалық статистика, ақпарат теориясы және тағы басқалары сөйлеуде жиі кездесетін белгілі шарттармен байланысты кездейсоқ тіл құбылыстарының статистикалық заңдылықтарын қарастыруға сүйенеді. Егер ауызша және жазба тіл ағынындағы қандай да бір тілдік бірліктердің пайда болуын кездейсоқ оқиғаға жатқызуға болатын болса, онда статистикалық зерттеуде мұндай жағдайлар ықтималдылығы болуы мүмкін. Қазақ тіл білімінің дамуы сөздердің тек фонетикалық, грамматикалық категориялары мен морфологиялық кластарын ескеріп қана қоймай, сондай-ақ тілдің барлық сөздік қорын әдеби аспектіде де, жалпы тілдік тұрғыдан да ескеруді болжайды. Бұл орайда мынадай ғалымдардың М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәлиев пен А. Алдашева, И. Ұйықбаев, С. Бизақовтардың қазақ тіл мәдениеті, тілдік норма, әдеби тіл нормасының қалыптасуы мен дамуы, тілдегі варианттылыққа арналған еңбектерінде қарастырылады.

Әр түрлі стильдік бояудағы қазақ мәтіндерінде шылаулардың қолданылуын статистикалық есептеу Қазақ грамматикасында (1980 ж.) атап көрсетілген ережені бұзудың көптеген себептерін айқындауға мүмкіндік береді [1].

Тіл қандай да ықтималды-статистикалық заңдарға бағына отырып, элементтері сөйлеуде қолданылуға болатын құрылым ретінде қарастырыла алады. Егер бұл осылай болса, онда статистикалық әдістемені қолданудың объективті қажеттілігі түсінікті болып шығады, өйткені дәл осы әдістеме әр түрлі статистикалық заңдар әрекетін аңғаруға арнайы бейімделген, тіл білімінің қолданатын дәстүрлі мойындалған әдістемелері тілдік бірліктердің өзін-өзі сапалық сипаттау үшін қолайлы, бірақ олар статистикалық табиғаты бар генетикалық және функционалдық заңдылықтарды айқындау және тану үшін

мүлдем тиімсіз. Сондықтан да лингвистер статистикалық әдістемелер мәселелеріне түрлі қырынан келуге айрықша назар аударады.

Бұл шарттардың негізі ретінде статистиканың тілдің квантитативті өлшемдер әдістемесімен дәстүрлі бірлігін айтуға болады. Бұл бірлік аса қажет, себебі, лингвист сөз, сөз табы, сөйлем мүшелері, сөйлем түрлері және т.б. категориялардың статистикасын қолдана алады, яғни сандық интерпретация тікелей түрде сапалық талдаумен ұштасады. Статистика өздігінен тілдің қарапайым бірліктерінің сапалық сипатын тануды қамтамасыз ете алмайды. Дегенмен, статистика тілдік бірліктерді сапалық талдау нәтижесіне сүйене отырып, жүзеге асырған олардың қолданылуы мен дамуының заңдылықтарын көрсетеді және жаңа зерттеу деңгейінде сапалық бағаға негіз болады. Бұл мәселеде қазақ тілі материалы бойынша статистикалық зерттеулер жүргізген проф. А.Қ. Жұбановтың пікірі маңызды, ғалымның есептеуінше, тілдік құбылыстың жиілігі – универсалды тілдік категория. Бұл жерде тіл зерттеу барысында тек математикалық, дәлірек айтсақ, статистикалық әдіс-тәсіл мен математикалық өрнекті қолдану туралы ғана сөз болып отырған жоқ, сонымен бірге сандық сипат белгілі бір тілдің ішкі табиғатына объективті түрде тән деп түсінген жөн. Шынында да, бүгінгі таңда тілқұрылымындағы сапалық және сандық сипаттар іштей тығыз байланыста болатыны күмән туғызбайды. Тілді статистикалық тәсілдермен зерттеу тілші-мамандардың субъективті тұжырымдарын не объективті шындыққа айналдыруға көмектеседі немесе оның теріс екендігін дәлелдеп береді [2, 11 б.].

Тіл білімінде статистиканы сәтті қолданудың келесі шарты ғалымдардың статистика базасында шешілетін лингвистикалық міндеттердің типтерін аз-кем айқын түсінуі, статистиканың тілдік құрылымның әр түрлі салаларындағы және нақты тілдік немесе сөйлеу материалынан зерттеу абстракциясының әр түрлі баспалдақтарындағы мүмкіндіктерін ұғыну болып саналады.

1 МЕН/БЕН/ПЕН, ЖӘНЕ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРЫНЫҢ КВАНТИТАТИВТІ ӨЛШЕМДЕРІ

1.1 Тілдік бірліктер варианттылығының жалпы лингвистикалық табиғаты

Тіл динамикасын бейнелейтін заңды үрдістердің бірі вариативтілік екендігі белгілі. Оған тілдің тарихын және қазіргі жай-күйін зерттеушілер де айрықша назар аударуда. Лингвистикада варианттарды зерттеп, оның мәнін түсіндіруде түрлі қырынан қаралатындығы байқалады, себебі варианттылық мәселесі көпқырлы, ХХ ғасырдың ортасынан бастап қазіргі уақытқа дейін ол отандық және шетелдік ғалымдардың түрлі лингвистика салалары мен бірқатар аралас ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады.

Варианттылық мәселесін қарастыруда әдеби норма мен лексикалық варианттылық өлшемдерін анықтау аса маңызды, ол үшін вариант және варианттылық терминдерін анықтау мәселесіне назар аудару керек. Зерттеу нысаны варианттар болып табылатын ғылымның терминологиялық аппаратын реттеу қажеттілігі бұрыннан-ақ пісіп жетілген болатын, ал ғасырлар тоғысындағы ғылыми лингвистикалық парадигманың мұндай сипаттауға сенімді әдіснамалық және теориялық негізі бар.

Қазақ тіл білімі ғалымдары еңбектерінде өзекті мәселе ретінде қарастырылатын орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар тікелей түрде варианттылық жайларымен қабысып жатады. Жалпы тілдік норма, әдеби тіл нормасы, сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар мәселелерін тілдік бірліктердің варианттар түрінде өмір сүруі, түр өзгерткіштікке бейімдігі тудырады. Мысалы, проф. М. Балақаевтың еңбектерінде көтерілген әдеби тіл мен сөйлеу тілі мәдениеті, әдеби норма мен стильдік ерекшеліктер туралы мәселелері [3], [4], Р.Сыздықованың [5], Н. Уәлиев пен А. Алдашеваның [6] еңбектерінде әдеби норманы қалыптастыруда өзекті болып табылатын әріптердің дыбыстық мәні, фонемалардың позициялық, тарихи алмасуларының жазудағы көрінісі, бірге және бөлек жазылатын сөздердің кейбір типтері, орыс және араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы сияқты жайлар, проф. М. Серғалиевтің [7] әлем жаңалықтарын, әлеуметтік-қоғамдық жағдай, ғылым мен өнер, мәдениет сияқты жаңалықтарды баяндайтын ақпарат құралдарының тіліндегі жарыспа тұлғаларды тұрақтандыру тұрғысындағы қарастыратын әдеби тіл нормасы мәселелері қазақ тіліндегі варианттардың көрініс беруімен, тілде қызмет етуімен байланысты зерттеледі. Жалпы әдеби норма мен варианттылық мәселесінің тығыз байланыстылығын И. Ұйықбаев дәл сипаттайды: «Әдеби тіл нормасының дамуы варианттардың қызметімен тығыз байланысты болғандықтан, тілдегі сөз варианттарын зерттеу – жалпы тіл білімінің, тіл мәдениетінің ең басты проблемасының бірі» [8, 3 б.].

Арнайы әдебиетті шолу “вариант” және “варианттылық” терминдерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Кейбір ғалымдардың пікірінше, варианттар – бұл мағынасы жағынан ұқсас тілдік бірліктер, сөздің дыбыстық материалдық

формасының ұқсастығы мен айырмашылығы, оның мәнді белгісі емес, ал варианттылық – бір мағынаны білдірудің көптілігі (Л. Ельмслев, Л.П. Крысин, Н.Г. Михайловская және т.б.). Басқа лингвистердің пікірінше, варианттар – мағына ұқсастығымен және жартылай сөздің дыбыстық құрамының өзгешелігімен сипатталатын бір сөздің әр түрлілігі, ал варианттылық – сөздің материалдық қабыршығының кейбір өзгерісі (К.С. Горбачевич, Л.К. Граудина, Р.П. Рогожникова және т.б.).

“Вариант” (латын тілінен *variantis* – өзгермелі) [9, 129 б.] және “варианттылық” терминін анықтау бойынша лексикографиялық басылымдарға шолу жасау арқылы әр түрлі дереккөздерде олардың әрқалай түсіндірілетінін, бұл терминдердің біреуі кейбір сөздіктерде мүлдем жоқ екендігіне көз жеткізуге болады. Лингвистикалық экскурс нәтижесінде неғұрлым жалпыға мойындалған лексикографиялық басылымдардан төмендегілер айқындалды.

С.И. Ожеговтың “Словарь русского языка” еңбегінде “вариант” сөзі “түр өзгерту, әр түрлілік” және “мәтін әр түрлі оқу” деп түсіндіріледі [10, 60 б.].

Н.Г. Комлевтің “Словарь иностранных слов” кітабында тек қана француз тіліндегі – *variable* өзгермелі деген сөзінен шыққан “*вариабельный*” сөзіне ғана түсіндірме берілген. Осы сөздікте “*вариабельный*” сөзі “вариантталуға бейім келетін, варианттары болуға қабілетті; өзгермелі, тұрақсыз” мағынасына ие [11, 71 б.].

О.С. Ахманованың “Словарь лингвистических терминов” атты сөздігінде “вариативтілік” терминінің мағынасы “...түрлі қолданыс жағдайымен, сондай-ақ сөйлеуші тұлғалардың әлеуметтік және аумақтық ерекшелігіндегі өзгешіліктермен айқындалатын сөйлеудің әртіптілігі, әрқилылығы” [12, 10 б.]. “Словарь-справочник лингвистических терминов” атты еңбектің авторлары Д.Э. Розенталь мен М.А. Теленкованың пікірінше, “сөз варианттары” – бұл бір-біріне ұқсас морфемдік құрамды сақтаған жағдайдағы қандай да бір қатынаста ерекшеленетін сөздің түр өзгерушілігі”. Сөздік-анықтамалықта сөз варианттарының вариант-сөздердің бірнеше типтері ажыратылады, олар акцентологиялық сөз варианттары – “тек қана екпінмен ғана ажыратылатын түр өзгерушілік”, морфологиялық (грамматикалық) сөз варианттары – “көбіне род формасымен байланысты жалғау жүйесімен ажыратылатын сөздің түр өзгерушілігі”, орфоэпиялық сөз варианттары – “жазуда көрініс таппайтын сөздің түрліше айтылуы”; семантикалық сөз варианттары – “көп мағыналы сөздің әр түрлі мағыналары”; сөзтудырушылық сөз варианттары – “морфемалардың ауысуымен байланысты түрөзгерушілік”, соңғысы, **фонетикалық** (фонематикалық) сөз варианттары – “сөздің дыбыстық жағының түр өзгерушілігі, сөздің морфологиялық алмасуы мен парадигматикалық өзгерістеріне тәуелсіз фонеманың құрамындағы өзгешеліктер” [13, 32-33 б.].

Варианттардың соңғы типін нақты ажырату қажеттілігін атап кеткіміз келеді. **Фонетикалық** (дыбыстық) сөз вариантына дыбыстардың әр түрлі айтылуындағы және олардың сөздердегі тіркесуі мен сөз формаларындағы варианттары жатады, ал фонематикалыққа – екі түрлі жазылуы сөздіктерде

беріліп отыратын орфографиялық варианттар жатады. Вариантталудың мұндай типі көне және орта орыс тілі кезеңдерінде кеңінен көрініс тапқан, қазіргі орыс тілінде аз мөлшерде кездеседі.

“Орыс тілі” энциклопедиясында көрсетілгендей, тілдік варианттар – бұл тарихи категория, сондықтан тілдік варианттардың өмір сүру уақытын “яғни, варианттылық фазасының сипаты мен ұзақтығын, әсіресе нормативті-тарихи аспектіде қарастырған дұрыс. Орфоэпиялық және акценттік варианттар тек ауызша сөйлеу формасында ғана (алайда кейде өлең жолдарында да) кездеседі. Кейбір грамматикалық варианттардың ғасырлық тарихы бар, бірқатар фонематикалық варианттарға жазылу вариантында жазуда сақталған біржылдық өмір сүру тән, алайда мұның барлығы тілдік заңдылық ретінде ұғынылады”.

“Лингвистический энциклопедический словарь” атты сөздікте “варианттылық (вариативтілік)” терминінің екі мағынасы беріледі: 1) қандай да бір тілдік мәннің модификациясы, әр түрлілігі; 2) кейбір нормалардан ауытқушылықты білдіру ретіндегі түрлі тәсілдер туралы ұғым [14, 80 б.].

Салыстырмалы түрде жаңа лексикографиялық басылым Л.Л. Нелюбиннің “Толковый переводоведческий словарь” еңбегінен алып қарасақ – “вариант” терминінің төрт мағынасы бар. Бұл сөздікте “вариант” – біріншіден, “тілдік бірліктердің оларды білдіруге болатын тәсілдердің бірі ретіндегі формалдық түр өзгерушілігі”, екіншіден, “шығарманың бірнеше редакциясының біреуі; үшіншіден, “әр түрлілік, түрөзгерушілік, тілдің, сөйлеудің я оның жекелеген бөлігінің түрөзгерушілігі”, төртіншіден, “мәтіндегі әр түрлі оқылу” [15, 27 б.].

Варианттылық құбылысына баса назар аударатын – социалингвистика. Бұл бағыттың құзырына тілдік саясат, тіл мен қоғам арасындағы өзара қатынастар, тілдік әлеуметтік аспектілер, әдеби норма, оның варианттары мен нормадан ауытқушылық мәселелері жататындығы белгілі. Социалингвистикалық аспектідегі тілдік вариативтілікті зерттеуге белгілі ғалымдар А.И. Домашнев, Н.Б. Мечковская, Г.В. Степанов, Н.М. Фирсова үлес қосты. Дегенмен Н.М. Фирсова атап көрсеткендей, социалингвистика “аумақтық және әлеуметтік кеңістіктегі тілдің ішкі вариативтілік мәселесіне, әсіресе ұлттық деңгейде тілде болатын процестерді зерттеуге” назар аударады [16, 128 б.].

Отандық тіл білімінде “вариативтілік” терминіне неғұрлым дәл және толық анықтаманы “Словарь социалингвистических терминов” сөздігінің авторлары Э.Д. Сүлейменова мен Н.Ж. Шаймерденова береді. Олардың пікірінше, “вариативтілік” – бұл “тілдік және тіл бірліктерінің қолданылуы мен коммуникативтік қажеттілігін қамтамасыз ететін іргелі және әмбебап қасиеті”. Тілдің әрбір бірлігі, өз мағынасында өзгеріссіз қала отырып, көптеген варианттар түрінде өмір сүре алады, ал тілдің өзі сондай-ақ аумақтық, әлеуметтік, стилистикалық, функционалдық, ұлттық және басқа да тіл варианттары мен тілдің өмір сүру формалары түрінде де өмір сүреді. Ғылымда стратификациялық немесе әлеуметтік вариативтілікті бөледі, ол “түрлі әлеуметтік қабат пен әлеуметтік топ өкілдері арасында болатын тілдік және

сөйлеу айырмашылықтары” дегенді білдіреді, сонымен қатар жағдаятты вариативтілік – “қандай да бір тілдік құралдарды әлеуметтік жағдаят пен контекстке байланысты қолдану” [17, 20-21 б.].

Акад. К. Аханов бір сөздің түрліше дыбысталуын фонетикалық, ал бір сөздің морфологиялық құрылысы әр түрлі болғанымен, іштей, яғни семантикалық жақтан айырмашылығы болмайтын түрлері оның морфологиялық варианттары деп анықтап, сөз әр түрлі фонетикалық және морфологиялық вариантта жұмсалғанымен, ол варианттар әр басқа сөздер ретінде емес, әдетте, бір сөз ретінде танылатынын баса айтады [18, 94 б.].

Біздің зерттеуімізде В.М. Солнцев, К.С. Горбачевич, В.Н. Ярцева және И.Н. Истриналардың классикалық еңбектерін қарастыруға айрықша көңіл бөлінді. Мысалы, В.М. Солнцев вариативтілік идеясының өзі өзгермелілік, бір нәрсенің модификациясын білдіретіндігін атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, “вариативтілік – бұл жай ғана өзгерушілік емес, жаңа мәнің пайда болуына әкеп соқтырмайтын өзгермелілік немесе модификация”. Осылайша, оның пайымдауынша, “вариативтілік ... өзгермелілікті де, тұрақтылықты да білдіріп, өзгеру мен тұрақтының бірлігі ретінде айқындалады” [19, 32 б.].

Вариативтілік процесін сипаттауда оның зерттелу қырын айқындаудың да маңызы зор. Варианттылық теориясында варианттарды және тілдік құбылыс ретіндегі вариантталуды қарастырғанда синхрондық және диахрондық қыры ажыратылады. Вариант және вариативтілік мәселесінің болуына тілдің жалпы ортақ қасиеті ретінде әр түрлі кезеңдерде функционализм, структурализм, постструктурализм, прагмалингвистика, психолингвистика және социоллингвистика сияқты лингвистикалық ілімдердің ғалымдары бірнеше мәрте тоқталғандығын атап кету керек. Алғашқыда тіл вариативтілігін Прага мектебінің лингвистері қалыптастырды, олар вариативтілік терминінің көмегімен лингвистикалық талдау нысаны ретіндегі синхрония мен диахрония арасындағы алшақтықты жеңіп, олардың өзара кірігуін көрсетті.

Монографияда вариативтіліктің *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының фонетикалық варианттарын зерттеуде бірінші рет ғылыми мәселе ретінде қойылып отырғандығы айтылды, олар варианттар үйлесімі ретінде сипатталып, содан соң барып вариативтілік тіл мен сөйлеуде айқындалған. Сөйлеудегі вариативтілікте байқалатын анықтама дұрыс әрі сәтті “Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике” еңбегінде берілген, онда вариативтілік “сөйлеудегі тілдік құрылымдарды жүзеге асырудың арнайы ерекшеліктері” ретінде сипатталады [20, 379 б.].

Фонология арқылы лингвистикаға инвариант ұғымы кірді, онда фонема инвариант ретінде, ал оның дыбыстық қайта айтылуы вариант ретінде сипатталады. В.М. Солнцев варианттар мен инварианттардың шекарасын өте дәл сипаттап береді, ол лингвистикада вариативтілік (варианттылық) ұғымы екі жақты қолданылады деп жазады: “Біріншіден, кез келген тілдік өзгерушіліктің, модификацияның сипаттамасы ретінде, яғни эволюция нәтижесі болуы мүмкін, түрлі тілдік құралдарды ұқсас немесе бір құбылыстарды білдіру үшін

пайдалану”. Бұлай түсінген жағдайда вариативтілікті инварианттылыққа қарама қайшы қою қажеттілігі жойылады. Екіншіден, вариативтілік ұғымы синхрониядағы тіл бірліктерінің өмір сүру және қолданылу тәсілінің сипаты ретінде қолданылады. Осы екінші жағдайда, әсіресе фонологиялық зерттеулерде вариантталу ұғымы инвариантты, өзгермейтін ұғым аясында түсініледі. Бұл жерде “вариант” терминіне “инвариант” термині сәйкес келеді. Вариативтілік туралы осы екінші ұғымды қолдану кейіннен фонологиядан лингвистиканың басқа да салаларына ауысты [19, 32 б.].

Орыс тіл білімінде дәстүрлі түрде “инвариант” деп “бір мәннің (мысалы, сол бір бірліктің) нақты модификациясы – вариантынан ауытқыған дерексіз мағынасы” түсініледі [21, 60 б.], сондықтан біздің зерттеу пәнімізге “инвариант” терминін қолдану келмейді. Айта кету керек, вариант және инвариант ұғымдарын кез келген тілдік бірліктерге ауыстырған Л. Ельмслев болатын.

Тіл зерттеушісі М.Я. Блох “вариативтілік” терминін өзін өзі түсіндіретін атаулар класына жатқызады (түсіндірме терминдерге) және сөздікте синонимдік тәсілге сәйкес анықталады, мысалы, “жекелей өзгерушілік”, “түр өзгерушілікке қабілеттілік”, “түр өзгеру процесі” [22, 14 б.].

Фонология саласынан тілдің басқа қабаттарына вариативтілік кеңінен таралып кетті, себебі К.С. Горбачевичтің анықтауынша, “форманың вариантталуы – бұл тілдік эволюцияның объективті және ажырамас салдары. Тіл біртіндеп дамып жетіледі. “Тіл өздігінен өзгереді” деген парадокс бекер айтылмаса керек. Бұл мағынада варианттылықтың болуы, яғни ескі және жаңа сапаның болу деңгейі, зиянсыз емес, керек десеңіз пайдалы. Варианттар бізге жаңа формаға үйренуге көмектеседі, норманың жылжуын, ауытқуын білдірмей жібереді” [23, 25 б.]. Грамматика саласында вариантқа қайта фразалаудың кез келген фактілерін кіргізе салуға болмайды, сондай-ақ синтаксис саласында да – кез келген синтаксистік тұлға семантикалық тұрғыдан эквивалентті бола алмайды.

Лингвистикадағы тілдік варианттарды топтастырудың неғұрлым ортақ принципі олардың жүйелі айқындалған және прагматикалық айқындалған түрде жіктелуі екендігін мойындау керек. Прагматикалық айқындалған вариант типтерінің бірі ретінде тым көпқырлы, себебі, айналып келгенде, олардың экстралингвистикалық факторларын айқындайтын әр түрлілікті бейнелейді. Мұндай варианттарға әлеуметтік, жас ерекшелік, гендерлік, аумақтық, хронологиялық, стилистикалық, коммуникативті-жағдаяттық варианттар жатқызылады.

Варианттарды белгілері мен типтері бойынша топтастыруға ұмтылу көбіне стихиялық және жеке сипат алады. Мысалы, К. Маттайер варианттарды мынадай белгілері бойынша шектеуге құрылған топтастыру ұсынады: “тілдердің деңгейі, тіл сатылары, яғни жағдаят және контекст типтері бойынша, коммуникативтік қызмет, пайда болуы бойынша” [24, 12 б.].

Тілдің басқа деңгейлеріне варианттардың кең таралуы көптеген сұрақтардың туындауына әкеп соқтырды, оларға өз еңбектерінде төмендегідей көптеген ғалымдар жауап беруге тырысты: О.С. Ахманова, В.С. Гак, К.С. Горбачевич, Л.П. Жуковская, В.Н. Ярцева, Н.Н. Семенюк және т.б., алайда қазіргі зерттеушілердің пікірінше, “вариант ұғымы вариантталудың түрлері үшін де (формалды, семантикалық, құрылымдық, функционалды, прагматикалық айқындалған және т.б.), тілдің түрлі деңгейлері мен аспектілері үшін де әлі күнге дейін нақтыланбаған” [25, 9 б.].

Тіл білімінде вариантталудың екі типі бір-біріне қарама-қарсы қойылады – лексикалық және грамматикалық (немесе морфологиялық), олар бірліктің жүйелі модификациясының міндеттілік / міндеттілік емес, варианттар санының реттеушілік / бейреттеушілік, вариантталу шекараларының қатандық / бейқатандық және т.б. белгілері бойынша ажыратылады. “Айрықша ажыратылатыны лексика, сөзжасам және синтаксис бірліктерін біріктіретін вариантталудың деңгей аралық типі (бір денотатты білдіруге арналған әр түрлі құрылымдық бірліктердің вариантталуы)” [26, 13 б.].

Варианттар толық және толық емес болады. Варианттардың бірінші типі айтылу, екпін секілді формалды көрсеткіштермен ажыратылса, екінші типі функционалды жағынан ажыратылады, яғни сөз варианттары жалпы қолданылатын арнайы кәсіптік салада және әдеби нормадан тыс өмір сүре алады [20, 33 б.].

Варианттардың қазіргі жағдайы және ары қарайғы зерттеу келешегі Н.С. Бабенко, Э.Ф. Володарская, Е.И. Кириленко, Т.Б. Крючкова, О.Н. Селиверстова, Н.Н. Семенюк секілді авторлардың бірігуімін жарық көрген “Варианттылық теориясы: қазіргі жағдайы және кейбір зерттеудің болашақ бағдары” деп аталатын мақалада көрінеді. Зерттеушілер варианттардың пайда болу тарихы мен зерттелуін қазіргі орыс тілі материалдары негізінде қарастырып, варианттарды тіл біліміндегі жетекші ұғымдардың бірі ретінде мұқият жан-жақты талдау жасайды. Жұмыс авторлары вариативтілік құбылысын зерттеудің стихиялылығы (кездейсоқтылығы) тілдік вариантталуды зерттеудің ХХ ғасырдағы түрлі лингвистика бағыттарында маңызды рөл атқарғандығынан, “...мұнымен қоса осы проблематиканы қарастырудың кейбір нәтижелері куә болғандай, көптеген түрлі кездейсоқ қалыптасқан бағыттарда орын алуымен” деп түсіндіреді [25, 9 б.].

Соңғы онжылдықта вариативтілік терминология саласында арнайы зерттеу пәніне айналды. Қандай да бір терминді таңдауда күрделі мәселелерге алып келген терминологиядағы аса кең вариативтілікті бірқатар ғалымдар атап көрсетеді (К.Я. Авербух, С.В. Гринев, С.Ю. Бабанова, В.М. Лейчик, В.А. Татаринов және т.б.). Терминологиядағы варианттарды зерттеудің өзектілігіне келетін болсақ, өз зерттеуінде К.Я. Авербух көрсеткендей: “Өзірге терминологиялық теорияның “ғимаратын” соғуға негіз болатындай іргелі идея жоқ. Алайда терминдер мен терминтануды ретке келтіру және стандарттау әрекеті де арнайы кәсіптік қатынас саласындағы вариативтілікпен күрес

астарында пайда болғандығын еске түсірейік, олардың материалдық көрінісі синонимия, полисемия және омонимия болды. Бұған қоса, кез келген құбылыспен тиімді күрес бұл құбылыстың табиғатының зерттелу жағдайында ғана мүмкін болады, сондықтан да вариативтілік теориясы терминнің жалпы теориясы пайда болатын фундамент, іргетас болу мүмкіндігіне толық негіз бар деп пайымдауға болады” [27, 192-194 бб.].

Терминтануда сонымен бірге терминологиялық варианттардың бірнеше топтастыруы бар, мысалы, Л.С. Фролова толықтырған В.М. Лейчиктің топтастыруы, С.В. Гринев пен В.А. Татариновтың топтастыруы.

Қазіргі қазақ тіліндегі тілдік бірліктер мен нормалардың варианттылығын зерттеуге зор үлес қосқан қазақстандық лингвистердің бірқатарын атап өткен жөн. Олар С. Бизақов, А. Болғанбаев, А.И. Ысқақов, С.К. Кеңесбаев, Г.Г. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздық, И.К. Ұйықбаев, К.Ш. Хусаин, т.б.

1997 жылы С. Бизақов қазақ тіліндегі варианттылық мәселелерінің жеткіліксіз қарастырылғандығын айта келе, төмендегідей себептерін келтіреді: “а) жазу дәстүрінде баспа ісінің “дамымаушылығы” жергілікті говорлардың әдеби тіл нормасы тұрғысынан жүйелендірілуін күрделендірді. Жаңа әлеуметтік жағдайларда ұлттық тілдің жан-жақты дамуы, стилистикалық формалардың қалыптасуы говорлардың даму мүмкіншілігін тарылтты. Бұның барлығы тілдегі сапалы түрде ерекшеленетін варианттардың азаюына жақсы жағдай жасады; б) вариативтілік мәселесі лингвистикалық сұрақтардың кең ауқымды байланысты қарастырылатындықтан, ол басқа да бірқатар құбылыстарды алдын ала зерттеуді талап етеді” [26, 10 б.].

Түркі, семит және үндіеуропа тілдеріндегі метатеза мен түбір вариативтілігі туралы мәселелерді шешуге арналған жұмысында К.Ш. Хусаин былай деп көрсетеді: “Бір мазмұнды бірақ екі түрлі формалардан тұратын тілдік бірліктердің вариативтілігі лингвистикалық әдебиетте форманың артықшылығы және жаңа бірліктер жасаудағы тілдің даму процесіндегі мүмкіндіктерін жүзеге асыру тәсілі ретінде қарастырылады. Форманың артықшылығы тұрғысында вариативтілік коммуникацияның негізгі заңдарына қайшы келеді, себебі дыбысталу мен мағынаның бірлігін, әр түрлі жасалған туынды сөздер арасындағы фонематикалық қатынасты бұзады, семантикалық тұрақтылықты формалды білдіру көптілігіне ықпал етеді”. Оның пікірінше, “вариативтілік сипатының өзгеруі барлық тіл деңгейлерінде болуы мүмкін” [28, 174 б.].

Сөйтіп, әдебиеттерді аналитикалық шолу көрсетіп отырғандай, вариант және вариативтілік лингвистикада кең көлемде зерттеулер мен әр түрлі тұрғыдан қарастырыла алады. Бір дереккөздерде вариативтік сөйлеу құбылысы деп қарастырылса, енді біреулерінде тілге тән социолингвистикалық фактор ретінде түсіндіріледі (әр түрлі тіл варианттары). Сондықтан да Л.П. Крысиннің мына пікірін әбден орынды деуге болады, варианттарды зерттеудің қызықтылығы мен маңыздылығы “тек тілдің қолданылуының әлеуметтік факторларға тәуелділігі туралы тезистің иллюстрациясы ғана емес, әдеби тілдердің көпшілігіне тән вариативтілік олардың дамуы жолындағы кедергі

емес, қалыпты құбылыс, оның негізі тіл жүйесінің маңызды қасиеттерінде және оның қарым-қатынас құралы ретінде қолданылу сипатында жатыр. Тіл – жүйе ретінде де, норма ретінде де, сөйлеу ретінде де гетерогенді” [29, 14 б.]. Енді біреулері вариативтілікті мәтіндегі, яғни жазба деректердегі әр түрлі оқылуы деп түсінеді. Әр түрлі қырынан қарастырылуының жағымды және жағымсыз жақтары да бар, ал оларды таңдау зерттеуші іріктеп алатын нақты талдау материалына байланысты.

Сонымен, қазіргі кең көлемдегі түсінікте вариативтілік құбылыстардың сипаты бойынша айтарлықтай әр түрлі спектрді қамтиды, оларға төмендегідей айқындалған вариантталу жатады:

- интралингвистикалық себептермен, мысалы, бір тілдің жүйесіндегі тілдік бірліктердің эволюциялық дамуы сияқты;
- тілдік қатынас (контакт) және қостілділік секілді экстралингвистикалық себептермен;
- тілдің өмір сүруінің жекелеген формалары: әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттарымен бірге өмір сүруі;
- тілдің ұлттық-аумақтық түрлері: әдеби тіл және диалектілер.

Сондай-ақ варианттар мен вариативтілік құбылыстарын зерттейтін бағыттардың анықтамасына да назар аудару керек, себебі осы лингвистика саласын білдіретін бірнеше терминдер бар, олардың зерттеу категориялары варианттар және әлбетте вариативтілік құбылысы болып табылады. Мысалы, ортология, варианттылық (вариативтілік) теориясы, вариалогия, вариантология секілді терминдер кездеседі.

Русистикада вариативтілік мәселесі әдеби тілдің нормаландыру әрекетімен және даму қарқынын зерттеумен байланысты пайда болғаны белгілі. “Сондықтан, – Н.С. Валгина айтқандай, – варианттылық пен нормативтілік мәселелері бастапқыда қатар зерттелген, бұл ұсынымдық сипаттағы мәліметтер қажет болған сөздіктер, анықтамалықтар құрастыру бойынша практикалық қызметке сенімді жол ашты. Осылайша вариативтілік пен нормативтілік ұғымдары тіл туралы ғылымның ерекше бөлімі – ортологияның тірек сөздеріне айналды” [24, 29 б.].

XX ғасырдың 60-ыншы жылдары О.С. Ахманова, Ю.А. Бельчиков және В.В. Веселитский “ортология” деген атаумен ерекше лингвистикалық пән құруды ұсынды, ондағы негізгі категория варианттылық категориясы болу керек болатын. Авторлардың пікірінше, ортологияның фонетикадан, грамматикадан, лексикологиядан, фразеологиядан айырмашылығы, ең бірінші, мынада: “ортологияның негізгі категориясы варианттылық категориясы болып табылады, оны айқындап, сипаттау үшін тілдің қолданылуын адамның қарым-қатынас жасайтын аса маңызды құралы ретінде зерттеуге, сондай-ақ саналы әсердің сипаты мен көлемін зерттеу үшін тілдің дамуын оның тұтынушылары тарапынан қарастыруға жүгіну керек”. Бұл категорияның негізінде “ортақ лингвистикалық (грамматикалық, лексико-семантикалық, фонологиялық)

мағынасы бар, бірақ таралу саласымен және кейбір белгілерімен ажыратылатын қатар білдіру тәсілдердің бірге өмір сүруі жатыр” [30, 35 б.].

Осы себептен “Вопросы языкознания” журналының беттерінде ауқымды пікірталас өрбіді. Ю.М. Скребнев “ортология” деген ғылым саласын құру туралы қарама-қайшы пікір білдірді, ол бірқатар күдікті фактілерді келтіре отырып, былай деп қорытады: “Ортология пәнінің кең таралуы, таралу шегі оны құрудың заңдылығына тағы бір рет күдікпен қарауға алып келеді” [31, 142 б.]. Оның артынан Н.Н. Семенюк 1965 жылы неміс тіліндегі сөздердің морфологиялық, фонетикалық варианттарын қарастыра келе және бұл жерде ол “вариантталу диапазоны” терминін қолдана отырып, былай деп атап көрсетеді: “варианттылық фактісінің өзі бар болғанымен, варианттардың түрлері мен формалары, қайта туындау жолдары өте аз зерттелген. Норма және варианттылықты айқындалған лингвистикалық ұғымдар ретінде зерттеу қажеттілігін мойындай отырып, зерттеуші дегенмен “ортология” сияқты ғылымды құруға күмән келтіреді” [32]. Алайда “Толковый переводоведческий словарь” кітабының авторы Л.Л. Нелюбин осы кітабына аталған терминді қосады да, “дұрыс сөйлеу, сөйлеу нормативтілігі туралы ілім” деп анықтайды [15, 131 б.].

Тілдік бірліктердің варианттылығы және оның жалпы лингвистикалық табиғаты туралы айтылған пікірлерді сараптай келгенде, варианттылық пен ортологияның өзара тоғыспалы сипатын таныдық. Яғни тілдік бірліктер варианттылығының болуы ортологияның араласуын қажет етеді.

Біз қарастырып отырған *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар варианттылығы жағдайында ортология, яғни нормативтілік мәселелері осы тілді ана тілі ретінде тұтынушылар үшін айтарлықтай қажеттілік тудыра алмайды, себебі бұл тілдік бірліктер варианттылығына кейбір фонетикалық тілдік бірліктердегі сияқты (қазір / кәзір) жарыспалы сипат тән емес, бұл варианттылық тікелей сингармонизм заңдылығына байланысты болғандықтан, ана тілі ретінде тұтынушылар үшін үндестікті сақтап айтуда – дұрыс вариантты таңдауда бәлендей ереже қажет етілмейді. Мұнда дыбыстардың сингармонизмі негізінде анықталатын тілдің жалғамалы сипаты, сондай-ақ сингармонизм мен жалғамалықтың өзара әрекетіне сәйкес қалыптасқан артикуляциялық ерекшелік ана тілін тұтынушының дұрыс вариантты автоматты түрде таңдауына түрткі болады.

Ал дұрыс сөйлеу нормативтілігі қазақ тілін өзге тіл ретінде тұтынушы үшін *мен/бен/пен* тілдік бірліктері варианттарының бірін таңдауда қажет етіледі. Себебі, өзге тіл ретінде қазақ тілін тұтынушыға жалғамалы типке негіз болатын сингармонизм заңдылығы, артикуляциялық ерекшеліктер етене жақын болмауы мүмкін. Сондықтан *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының дыбыстардың үндестік заңына сәйкес қолданылу нормативтері туралы мәліметтің болуы керек деп ойлаймыз.

Тілдің тұтынушыларына *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларын тілдік қарым-қатынаста қолдану, синтагмалық тізбекке сәйкес вариантын таңдау қиындық тудырмасы да, бұл тұрғыда олардың қатеге жол бермеуі де анық.

Алайда қатардағы қарапайым тілді тұтынушы анықталған сөйлеу ағынында не себепті *мен* шылауын емес *пен* шылауын я *бен* шылауын қолданғанын тілдік заңдылық тұрғысынан түсіндіре алмауы мүмкін болса, тіл маманы бұл мәселенің дұрыс шешімін көрсетіп, түсіндіре алуы тиіс.

Ал қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгеруші сол тілдің тұтынушысы болмағандықтан, сөйлеу ағынында аталмыш жалғаулық шылаудың қажетті вариантына дұрыс таңдау сала алмауы мүмкін, яғни тиісті *мен* жалғаулығының орнына *бен* немесе *пен* жалғаулық шылауын қолдануы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда туындаған қателік тіл жүйесін игермеуге емес, норманы игермеуге байланысты туған қателік болып есептеледі. Себебі, тілдің ойды білдіру мүмкіндігін анықтайтын құрылым ол – тіл жүйесі болып табылады.

Өзге тілді меңгерушінің сол тіл жүйесін игеруі оның сөйлеу кезінде сәйкес септікті, шақ формасын, сөзді т.б. дұрыс іріктеуі арқылы танылады. Ал сөйлеуде *мен/бен/пен* варианттары арасында дұрыс таңдау сала алмау тіл жүйесін игеруе байланысты қатеге емес, нормаға, нақты айтқанда тілдік ережеге қатысты қате болып есептеледі. Өйткені, *мен/бен/пен* варианттарының бірін іріктеудегі қате ойды білдіру мүмкіндігіне нұқсан келтірмейді. Сондықтан *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарының біріне сөйлеуде таңдау сала отырып қолдану кезінде анықталған ереже басшылыққа алынады.

«Қоғамда байланыс жасау барысында іріктеліп, тұрақталған тіл құралдары мен оларды қолдану дәрежелері жиынтығы ретінде ұлттық әдеби тілдің ерекше белгісі болып табылатын», сондай-ақ «екі ұдай айтылып яки түрліше жазылып жүрген вариантты сөздердің бір сыңарының әдеби тілде қалыптасуы» деп түсінілетін норманың *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарына қатысы шамалы. Өйткені айтылып өтілгендей, тілдік норма жарыспалы сипаттағы тілдік бірліктердің бірінің әдеби тілде тұрақтануына күш салады, ал осы жағынан келгенде *мен/бен/пен* жалғаулықтарына жарыспалы сипат тән емес. Олар бір парадималық қатынаста табыла отырып бірінің орнын бірі ауыстыра алмайды, ал тілдегі жарыспалы лексикалық бірліктер бірінің орнын бірі ауыстыра алады.

Сондықтан қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгерушінің сөйлеу кезінде *мен/бен/пен* варианттарының тиістісіне таңдау салып қолдануы туралы заңдылықты норма тұрғысынан да, сондай-ақ тілдік ереже тұрғысынан қарастырған дұрыс болса керек. Мұнда норманың өзінің ережелердің негізінде анықталатынын атап өтуіміз керек.

Тілдегі фонетикалық, яғни дыбыс үндестігі заңдылығына орай дамыған *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары сияқты варианттарды сөйлеуде дұрыс іріктеп қолдануда, сонымен бірге бірыңғай мүшелердің байланысын жүзеге асыруы арқылы ұқсас грамматикалық қызмет атқаруларына сәйкес бір парадигмалық қатынаста табылатын *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық

шылауларының түрлі тілдік ситуацияларда өзара орын ауыстыру мүмкіндіктерін анықтауда норма мен тілдік ережелердің маңызы зор. Жалпы әдеби тілді, тілдік мәдениет өлшемдерін қалыптастыруда ғана емес, сондай-ақ аударма процесінде ыңғайлас жалғаулық шылаулар болып табылатын *мен/бен/пен, және* баламаларының бірін таңдауда, қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгерушілерге осы жалғаулықтардың қолданылуында байқалатын семантикалық айырмашылықтарын түсіндіруде ережелердің, тілдік норманың қажет етілетіні сөзсіз.

«Көптеген тілдердің құрылымы бірдей. Тілдердің айырмашылығының басым бөлігі норма деңгейіне жатады.

Әр тілдің нормасы – терең ұлттық сипатқа ие құбылыс», – деген ғалым Ю.С. Степановтың пікірі тілдің құрылымы мен норманың арасалмағын саралауда ескерілуі тиіс деп ойлаймыз. Өйткені түрлі тілдерде бірыңғай мүшелердің және сөйлемдердің өзара байланысында жалғаулық шылаулар қолданылады, ондай қызмет атқаратын шылаулар бір тілде біреу ғана болса, басқа тілде бірнешеу болуы мүмкін немесе осы ыңғайластық жалғаулық шылаулары бір тілде бірінің орнына бірі қолданыла беретін болса, басқа тілде олар бірінің орнын бірі ауыстыра алмауы мүмкін [33].

Бұған мысал ретінде орыс тіліндегі *и* жалғаулығы мен қазақ тіліндегі оның баламасы ретінде екі тілді сөздіктерде берілетін *мен/бен/пен, және* жалғаулықтарының функционалды-семантикалық ерекшеліктерін салыстыру арқылы байқауға болады. Мұнда орыс тіліндегі *и* ыңғайластық жалғаулығының көп функционалдылық, әмбебаптық сипатын атап өтуге болады. Мысалы, *үйдің бөлмелері кең де жарық; мысық пен тышқанның ойыны; оқу және жазу* сияқты синтаксистік құрылымдарда орын алған *де, пен, және* жалғаулықтарының барлығының орнына орыс тілінде бір ғана *и* жалғаулығы қолданыла алады. Яғни, бұл жағдай «әр тілдің нормасы – терең ұлттық сипатқа ие құбылыс» екенін дәлелдей түседі.

Варианттылық категориясын өз нысаны ретінде қарастырып, тілдік нормаларды зерттейтін ортологияның аясына тек *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданысын дыбыс үндестігі заңдылықтары тұрғысындағы ережелер арқылы шешумен бірге, *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының өзара орын ауыстыру мүмкіндіктеріне орай ережелерді де анықтау міндеті енеді. Мысалы,

Онда орыстар да, украиндар да, белорустар да, өзбектер де, татарлар да, азербайжандар да, баиқұрттар да, чуваштар да, ұйғырлар да және басқа көптеген ұлттардың өкілдері болды (Д/Қ)

деген сөйлемде *және* жалғаулығының орнына *мен* шылауын қоюда, сөйлемнің құрылымына аздаған өзгерістер болумен бірге, субъективтік модальдылыққа да – әр ұлтты даралап көрсету ниетіне нұқсан келер еді.

Сондай-ақ, мысалы:

Ол мөп-мөлдiр таза және салқын сумен асықпай жуынды, бұл жұмысты мен мойныма ала алмаймын және қолымнан келедi деп те ойламаймын (Ә.Н.)

сөйлемдеріндегі *және* жалғаулығын *мен* шылауы ауыстыра алмайтынын түсіну өзге ұлт өкіліне қиындықтар тудырар еді, өйткені лексикографиялық еңбектерде, грамматикалық анықтағыштарда бұл жалғаулықтар бір парадигмада берілген.

Және де *кітап, дәптер, қалам, қағаз алу; кітап та, дәптер де, қалам да, қағаз да алу; кітап пен дәптер, қағаз бен қалам алу; кітап және дәптер, қалам және қағаз алу* сияқты варианттарда орыс тілінде бір ғана *и* жалғаулығы қолданылса, қазақ тілінде *мен/бен/пен, және* жалғаулықтарымен бірге *да/де, та/те* шылаулары да қолданылады және олар бұл тұрғыда семантикалық ерекшеліктерге ие: бірінші жағдайда оқу құралдары парадигмасына енетін заттардың бірқатары жай аталады; екінші жағдайда әр заттың қажет екені туралы ниет білдіріледі; үшінші жағдайда *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары арқылы мағыналық тұрғыдан әсіресе жақын сөздер топтастырылады; төртінші жағдайда мағыналық тұрғыдан өзара жақын сөздердің әр қайсысының өзіндік дербестігі *және* жалғаулығының қолданылуы арқылы нақтыланады.

Сондықтан осы сияқты семантикалық сәттерде – *мен* жалғаулығының негізінен заттанған сын есімдер мен бірыңғай мүшелердің арасында ғана қолданылатынын және сын есім парадигмасына енгенімен әр түрлі лексикалық топқа жіктелетін тілдік бірліктерді (*таза және салқын* – заттың екі түрлі сипатына байланысты), сөйлемдерді өзара байланыстыруға қабілетсіздігі сияқты көптеген мәселелері ортологияда ережелермен жан жақты дәйектеліп, тілдік нормада бекітілуі қажет деп ойлаймыз.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары варианттарының норма тұрғысынан қарастырылатын жақтары тек дыбыс үндестігіне сәйкес қолданылу ережелерін реттеу, сондай-ақ сын есім парадигмасынан табылатын тілдік бірліктерді барлық жағдайда өзара байланыстыра алмайтыны, олардың байланыстарын жүзеге асыру үшін тілдік бірліктердің бір парадигмада болуымен қатар бір лексика-мағыналық топқа енуі қажет етілетіні туралы ережелерден бөлек, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының немесе *және* жалғаулық шылауының бір сөйлем деңгейінде кездесетін топ-топ бірыңғай мүшелердің байланысында біркелкі шылаудың үнемі қайталанып қолданыла алатынына, ал кей жағдайда оның стильдік қате ретінде танылуы мүмкін екендігі нормада нақтыланып, ереже түрінде бекітілмеген. Мысалы,

1942 жылдың қысы мен көктемінде Калинин майданында, қалың қар, қатты аяздарда, одан кейін батпақты жердің көктемгі лайсаңында 1073-ші гвардияшыл атқыштар полкы шабуыл ұрыстарын жүргізе отырып, мыңдаған неміс солдаттары мен офицерлерін, дұшпанның көптеген танк пен автомашинасын және басқа әскери техникасын жойды, ондағы селолар мен деревняларды азат етті (Ә.Н.).

Мұнда қысы *мен* көктемінде, неміс солдаттары *мен* офицерлерін, танк *пен* автомашинасын *және* басқа әскери техникасын синтаксистік құрылымдарында *мен/бен/пен, және* жалғаулықтарының бір сөйлем деңгейінде қолданылу кезінде нақты бір тілдік заңдылықтар мен ережелердің әрекет

ететіні сөзсіз. Ол *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының жұп бірыңғай мүшелерді байланыстыратыны, ал бірыңғай мүшенің үшінші сыңары пайда болғанда *және* жалғаулығының көмекке келетіні аңғарылады.

Бұл сияқты мәселелер тілдің тұтынушылары үшін бәлендей қиындықтар тудырып, ережелердің болуын қажет етпегенімен, әдеби тіл стилінің дамуы мен қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгерушілер үшін нормаға түсірілуі қажеттілік тудырады.

Сөйтіп, вариалогияның зерттеу аймағына “тілдік қатынастар, тілдік норма, сөйлеу мәдениеті, сонымен қатар тілді меңгерумен байланысты варианттар мен олардың сипатталуының құнды қасиеттерін айқындау кіреді” [19, 14 б.].

Лингвистикалық ғылымда ортологияның варианттылықпен тікелей байланысты сала ретінде аз дамып, аз зерттелгенімен, варианттылық пен ортологияның тығыз байланысы дәйектеліп отыр.

Қалай болғанда да вариалогияны өзіндік ғылым саласы ретінде мойындаудың барлық негізі бар (лексикографиялық дереккөздерде әлі берілмегендігіне қарамастан). В.Г. Гак та тілдік құралдардың вариативтілігін зерттейтін ғылымды “вариалогия” деп, ал А.И. Домашнев – “вариантология” деп атауды ұсынған [34, 92 б.].

Дегенмен біз бұл бағытты әлі де толығы сатысында деп түсінеміз, сондықтан да бұл жұмыста варианттылық теориясы терминін қолданғанды жөн көрдік, себебі теорияның өзі зерттеу нысаны варианттар болып табылатын бағыт ретінде бұрыннан бар.

1.2 Мен/бен/пен шылауларының варианттылығы – жалғамалық тілдің белгісі

Вариативтілік – тілдің әмбебап қасиеті, ол түрлі себептерге байланысты түсіндіріледі. Бірінші кезекте, вариативтілік түрлене отырып коммуникативтік жарамдылығын сақтауға талпыныстағы тіл табиғаты арқылы, басқаша айтқанда, тілде варианттардың пайда болуы оның қызмет ету қажеттілігімен орайласады.

Тілде варианттардың пайда болуының шындығындағы себептері, сөзсіз, тарихи (диахрондық), әлеуметтік (әлеуметтік лингвистикалық), психологиялық (психолингвистикалық) т.б. көптеген факторларға байланысты.

Тілдегі варианттылықтың көріністері туралы түсініктемелердің ішінен, әсіресе, варианттылықтың тілдің өзінің типологиялық сипатына байланысты туындайтыны тұрғысындағы тұжырымдар ерекше орын алады. Сөздің морфология-типологиялық ерекшелігі тілдердің 4 типке – жалғамалы, қопармалы, даралаушы, полисинтетикалық – бөлінуі негізінде түсіндірілетіні белгілі.

Сондықтан *мен/бен/пен* вариативтілігінің ерекшеліктерін тілдердің жалғамалы типіне жататын тіл үндестігі тән қазақ тілінің типологиялық қасиетіне сәйкес қарастырамыз.

Бұған қарама қарсы вариалогия және вариантология түріндегі орыс терминдері мен неміс лингвистері енгізген ұғымын *varitions Lingistik* (“тілдегі

варианттылық құбылыстарының барлық зерттеу саласын білдіреді”) салыстырайық [19, 14 б.]. Бұл жерде варианттылыққа байланысты ерекше мәселе негізін қалаушы тілдегі социолингвистикалық сәттер болып табылады, онда түрлі экстралингвистикалық – аумақтық, әлеуметтік, жағдаяттық, байланыстық (контактілік) факторлардың әсерінен варианттар пайда болады; вариативтілік тілдік құзырлық деңгейімен, сондай-ақ пиджинизация және креолизация процестерімен жанасады.

Бұдан шығатын қорытынды, тілде социолингвистикалық факторларға негізделген варианттар, сондай-ақ тілдің типологиялық табиғатына негізделген варианттар бар.

Мәселен, қопармалы тілдердегі варианттар көбінесе сөздің құрылымдық өзгерістеріне (фузия, қайта құрылу, ішкі флексия және т.б.) байланысты туындаса, жалғамалы тілдердегі сөз варианттары, сондай-ақ алломорфтар – қосымшалардың варианттары жалғамалы типке тән аффиксация, қосымшалардың бірімәнділігі мен бірқалыптылық (стандарттылық) сипатынан туындайтын дыбыстар үндестігі заңдылығына байланысты пайда болған.

Варианттылықтың осы айтылған типологиялық ерекшелікпен байланыстылығы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына да қатысты болып отыр. Нақ осы себептен пайда болуына тікелей ішкі грамматикалық мағына берілуінің жалғану процестері кезіндегі дыбыстар үндестігі түрткі болған қазақ тіліндегі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының варианттар ретіндегі орнын қарастыру маңызды.

Теориялық мәселе ретінде варианттылықты қарастырған А.Г. Шереметьеваның көптеген зерттеулерін атап кеткен жөн. Оның докторлық диссертациясында алғаш рет орыс тіліндегі лексика-грамматикалық варианттылыққа синхронды-диахрондық талдау жасалынған [35], онда лексикалық, сонымен қатар лексика-грамматикалық варианттар – орыс тілінің форма және сөз тудыру жүйесіндегі сөз негіздерінің формалды және семантикалық модификациялары қарастырылады. А.Г. Шереметьеваның жұмыстарында “вариалогия” термині қолданылады.

Тілдік бірліктердің вариантталуын сипаттауда олардың формалды және семантикалық вариативтілігін ажырату қажет, осыған байланысты вариантталу саласының өзінде формалды вариантталу және семантикалық варианттауды ажыратып көрсетеді. Вариантталудың бұл типтері “Языки мира: Проблемы языковой вариативности” кітабында бүге-шігесіне дейін сипатталған. Бұл кітапты талдау нәтижесі көрсеткендей, формалды түрөзертүшілікке тілдік жүйенің кез келген деңгейіндегі, тақырыпқа сәйкес біз қарастырып отырған – **фонетикалық**, лексикалық, грамматикалық синонимиялық топтар кіреді. “Жалғыз шарт бұл топты тек бір ғана тіл деңгейінің құрылымына енгізу болып табылады... Формалды вариантталуда сөйлеушілер үшін екі (немесе бірнеше) лексикалық синонимдердің біреуін таңдау мүмкіншілігі ғана қалады. Олардың ішінен ол осы қатынас жағдаятына неғұрлым лайық келетін сөзді таңдайды

немесе (егер тілдік жағдаят мүмкіндік берсе) өзіне неғұрлым үйреншікті, яғни оның жеке сөйлеу стиліне кіретін лексеманы қолданады” [36, 6 б.].

Қазіргі орыс тілінде формалды белгілер бойынша вариативтіліктің төрт түрі ажыратылады: акценттік, фонетикалық, фонематикалық және морфологиялық. Вариативтіліктің бұл типтері осы тараушаның басында қамтылған. Формалды вариативтіліктің мұндай кең ұғынылуына кейбір шектеулер де қойылады, вариантты деп синонимиялық формаларды тек бір тілдің шеңберінде ғана есептеу керек.

Семантикалық вариантталу деп “тілдің бір құрылымдық бірлігі (сөзден сөйлемге дейін) бірнеше мағынаны қосқан жағдайды” түсіну қажет, жеке бірлік үшін оларды дұрыс түсіну мүмкін емес. Бір формадағы семантикалық варианттардың біреуін таңдау үшін тілдік немесе жағдаяттық контекст керек” [36, 16 б.]. Бұл жерде лексикадағы тілдің сөздік құрамының толығына байланысты вариантталу формалары мен шекаралары әрдайым ауысатындығын атап кету керек.

Лингвистикадағы қазіргі орыс тілі материалында ішкі тілдік құбылыс ретіндегі формалды вариантталу семантикалық вариантталумен салыстырғанда неғұрлым толық сипатталған, олардың зерттелуінің реттілік сипаты болған жоқ және тілдік жүйенің кейбір құбылыстарына қарағанда іріктеп жүргізілді.

Белгілі орыс лингвисті Н.Г. Михайловскаяның тұжырымдары мен пайымдауларын назарға алу керек, оның еңбектері көне орыс жазба ескерткіштеріндегі норма мен вариативтілікке арналған. Ол тілдің бір деңгейінің бірліктері басқа деңгейге тән өзгерістерді алып жүрушілер болып табылатындығынан білінетін тілдік қабаттардың байланысы туралы атап көрсетеді. Н.Г. Михайловская өзінің “Лексическая вариантность в списках древнерусских памятников” атты еңбегінде былай деп жазады: «Сөз варианттары туралы мәселе, бір жағынан, фонетикалық және морфологиялық модификация тұрғысынан зерттеледі, екінші жағынан олардың омоним-сөздермен ара қатынасы тұрғысынан зерттеледі. Оның үстіне бірінші ретте тіл жүйесінің деңгейлері жөніндегі мәселе өзекті болса, екінші ретте семантикаға және қолданылуға қарай ойысады. Дегенмен “лингвистикалық еңбектердегі мұндай шектеулер ретті болып табылмайды, мұның өзі “сөз варианттары” ұғымына әр түрлі түсіндірмелерді тудырады” [37, 7-8 бб.].

“Вариант” және “вариативтілік” терминдерінің әр түрлі анықтамалары мен дәл емес түсіндірулерден қашу үшін зерттеу жұмысында “вариант” сөзі деп көп варианттар түрінде өмір сүретін тіл бірліктері ретінде түсінілсе, ал “вариативтілік” термині ретінде – тіл бірлігінің әр түрлі түршігерушілікке бейімділігі түсініледі. Бұлай түсінген жағдайда вариативтілік полисемия мен синонимияға қарама қарсы қойылады, олар “вариативтілік” терминінің сыртында қалып қояды.

О.С. Ахманова мұндай вариантталудың мынадай мысалдарын келтіреді: *туннель – тоннель, нуль – ноль, кентавр – центавр, траулер – тралер* және т.б. Бұдан басқа лингвистикалық әдебиетте фонетикалық сөз варианттарының

фонематикалыққа қарсы қою орын алған [12]. Егер фонетикалық сөз варианттарына “қазіргі орыс әдеби тілінің жүйесіне тән көптеген, түрлі сипаттағы дыбыстық өзгерістер жатқызылса, онда фонематикалық вариантталуда физиологиялық белгілерін сақтауда фонематикалық қарсы қойылуын жоғалтатын фонемалар өзгереді” [15, 21-22 бб.]. Фонетикалық вариантталудың ұдайы сипаты әлсіз позицияларда көрінеді. Бұл жерде вариативтілік сөйлеу қарқынына, локалдық фонетикалық өзгерістерге, сөздердің графикалық бейнелік әсеріне, беделділік факторына және т.б. байланысты. Фонемалардың жіктелетін қызметін жоғалтуы фонематикалық вариантталуда позициялық жағдайларға емес, орыс тілінің дыбыстық қатарының тарихи даму заңдылықтарына және кірме сөздердің қалай бейімделгендігіне байланысты. Вариантталудың бұл түріне мынадай мысалдар келтіруге болады: *боржом* – *боржоми*, *бриллиант* – *брильянт*, *матрас* – *матрац*. Екпін орнына қарай ажыратылатын фонетикалық варианттар екі топшаға бөлінеді [33]. Олардың біреуі екпін орнына байланысты фонетикалық айырмашылықтар жазуда көрінбейтін жағдайдағысы, мысалы: *кладбище* – *кладби́ще*, *издревле* – *издрéвле*, *мышление* – *мышлéние*, *одновременно* – *обновре́менно*, *творог* – *творóг*. Екіншісіне мыналар мысал бола алады: *бархотка* – *бархóтка*, *взрывной* – *взрывнóй*, *исчеркать* – *исчеркáть*, *смычный* – *смычнóй*, *мелочный* – *мелочнóй* және т.б., яғни екпіндегі айырмашылыққа байланысты фонетикалық айырмашылықтар жазуда көрінетін варианттар. К.С. Горбачевич акценттік сөз варианттарын неғұрлым бөлшектеп екі топшаға бөліп көрсетеді [23, 20 б.]. Олардың біреуіне екпіннің қойылуындағы және әлсіз позицияда дыбыстардың айтылуында айырмашылықтары бар сөз варианттарын жатқызады: 1) сөздердің барлық формаларында (*искриться* – *искрítься*, *лемех* – *лемéх*); 2) сөздің жекелеген формаларында (*реку* – *реку́*, *верны* – *верны́*). Екінші топшаға ол тек екпіннің қойылуымен ғана ажыратылатын варианттарды ғана емес, сондай-ақ фонемалық құраммен ажыратылатындарды да жатқызады (*комбайнер* – *комбайнёр*, *заводский* – *заводско́й*). Қазіргі тілде акценттік варианттардың пайда болуының маңызды себебі “аналогияның, ішкі жүйелік тәртіп факторының ықпалы” болып табылады [23, 59 б.].

Бұдан шығатыны, сөздердің фонетикалық өзгерісінде вариантталу (форма вариантталуы) сөздің мағынасынан пайда болады. Бұған қоса, константа болып сөз формаларының ортақтығы табылса, ал вариант болып, тиісінше, оның модификациясы саналады. Сөз құрамындағы әр түрлі түбір морфемалар соңғысының лексика-семантикалық ортақтығында бұл сөздердің синонимиялылығы туралы айтады (егер супплетивтілік құбылысын назарға алмайтын болсақ) [38, 214 б.]. Түрлі түбірлі паронимдердің инварианттарын орыс тілі синонимдерінің вариантталу константасымен салғастырып көрелік. Синонимия сөздің фонетикалық және морфологиялық шегі ретінде қабылданады. Синонимиялық қатынастарда “екі сөз сол бір нәрсені атайды, бірақ оны түрлі ұғымдармен байланыстырады және атау арқылы осы нәрсенің түрлі қасиеттерін ашады” [39, 97 б.]. Дәстүрлі ұғымында синонимдік қатардағы

бірліктер деп мағынасы ұқсас немесе жақын, кейбір белгілерімен ерекшеленетін (стилистикалық бояу, мағына реңкі), бірақ бір ұғымды білдіретін бірліктер түсініледі [40, 5 б.]. Бұл жағдайда мағына константаларының айналасында сөз формалары вариантталады. Бұдан басқа мағынасының өзінде синонимиялық қатардағы бірліктердің барлығына ортақ нәрсе айқындалады. (Бұл “ортақтық” толық және жартылай прононимдердің вариантталу инвариантымен – ортақ семантикалық көбейткішпен ұқсастығы бар секілді). Варианттар мағына реңкі немесе сөздердің стилистикалық бояуы болып табылады. Әр түрлі түбірден пайда болған сөз-паронимдердің вариантталуының синонимдердің вариантталуымен ұқсастығы жоқ.

Тілде варианттылықтың көрінуі сондай-ақ антонимия болып табылады. Әр түрлі түбірлі паронимдердің вариантталудың негізгі принциптерін анықтау үшін оларды антонимдермен салыстыру қажет. “Антонимиканың пайда болуы үшін сөз мағынасында ұлғайып қарама-қарсыға дейін жете алатын сапалық белгілер болуы керек” [40, 101 б.]. Осы құбылыстың негізінде жатқан қарама-қайшылық бір мәннің шеңберіндегі айырмашылықтар болып саналады, “мұндай мәннің қарама-қарсы көріністері, олардың полярлық анықтамалары” [11, 8 б.]. Бұған қоса антонимияның негізінде жатқан қарама-қайшылық түрлерінің кез келгені антонимияның ортақ (инвариант) белгісіне кіреді. Мұндай константты белгілер антонимиялық жұптардың мүшелерін айқындаудағы “шектік болымсыздық салдары болып табылады [40, 10 б.]. Антонимдер антонимияның ортақ инвариантты белгілеріне қатысты вариантталады. Бұл жерде вариантталу константасы “сол бір мән” болып табылады, оның ішінде қарама-қайшылық пайда болады. Бірқатар жағдайларда инвариант, антонимдер семантикасында ортақ белгілер ретінде форма қызмет етеді (бір түбірлі антономияда).

Бұл жұмыс үшін маңыздысы, “сөйлеудің дыбыстық ұйымдастырылуы шын мәнісінде қатардағы тіл тұтынушыларында сөз таңдау мен қолдануға әсер ететіндігі” туралы тұжырым [41, 263 б.]. Т.Ю. Сазонова сөз мағынасы идентификациясының тірегі сөздің формалдық (сөздің фонетикалық/фонологиялық бейнесі, сөздің графикалық бейнесі және сөздің морфологиялық бейнесі) және семантикалық белгілері бола алады (жартылай адамның индивидуалды білімінің вербализацияланған фрагменті) [42, 5 б.].

Т.Ю. Сазонова (2000) орыс тілі иелері жаңа сын есімдер идентификациясында қолданылатын стратегия туралы қорытынды жасайды [42]. Негізгі екі стратегиялар: а) формалды мотивациялайтын элементтерге тірек стратегиясы; ә) жағдаятқа тірек стратегиясы. Идентификация модельдері арасында Т.Ю. Сазонова дыбыстық-әріптік кешен ұқсастықтары бойынша реакцияны атайды. Бұл модель осы зерттеу жұмысы үшін өте маңызды, себебі дыбыстық форма бойынша ассоциациялау мәселесіне сілтейді. Осы принциппен мақсатты сөздің парониматикалық вариантын таңдау сипатталады деп болжап отырмыз. Сонымен қатар зерттеу жұмысында мақсатты сөздің парониматонимін таңдау процесі сондай-ақ қалыпты сөйлеуге де тән деп

есептейміз. Мұндай қателер сөйлеудің туындау процесіндегі модельдерді толықтыруға мүмкіндік береді. Бұдан басқа сөздің қате таңдауының моделдеуі нормасында осы патологияны сөйлеу нормасына ауыстыруға көмектесе алады.

К.С. Горбачевич лексикалық бірліктердің вариантталуының нақты шекараларын белгілейді және сөз варианттарын идентификациялауды қамтамасыз ететін факторларды сипаттайды [23]. Вариантталу шарттары арасында “сөз ұқсастығын сақтауда”, мыналар аталады: 1) лексикалық мағынаға сәйкестігі; 2) грамматикалық мағынаның сәйкестігі; 3) фонемаларда және ауызша екпіндерде айырма функцияларының жоғалуы; 4) сөздің вариантталуының формалдық (акцентологиялық және фонематикалық) шектеулері; 5) морфологиялық құрылым ұқсастығының принциптері. Алайда, автордың өзінің ескертуі бойынша, мұндай көзқарас егер зерттеу “ең бастысы нормативтік сөздіктегі кейбір міндеттерді шешуге бағытталған жағдайда” қолданылады, ал бақылау нысаны сөздің формалды варианттары болып табылады, вариантталу сөз ұқсастығы аясында пайда болады [23, 4 б.]. О.В. Вишнякованың пікірінше, сөз варианты ретінде “арасындағы айырмашылық қарастырылып отырған бірліктің ортақ мағынасын бұзбайтын” ұқсас дыбысталатын бірліктерді қарастыруға болады [43, 15 б.].

О.С. Ахманова, Ю.С. Степановтардың және т.б. артынан келе жатқан А.Я. Алексеевтің көзқарасынша вариативтілік “синонимия мен омонимияның арасындағы аралық құбылыс болып саналады” [38, 5 б.].

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте вариативтілік (варианттылық) құбылысының екі түсіндірмесі келтірілген: 1) қандай да бір тілдік мәнді білдірудің оның модификациясы, әр түрлілігі немесе кейбір нормадан ауытқуы туралы секілді түрлі тәсілдер жөніндегі ұғым; 2) тіл бірлігі мен тұтас тілдік жүйенің болуы мен қолданылуы тәсілдерінің сипаттамасы [39, 80-81 бб.]. Бірінші жағдайда тек қана “вариант” және “вариантталу” ұғымдары қолданылады. Түр өзгерушілік үлгі, эталон немесе норма ретінде түсініледі, ал вариант осы норманың немесе одан ауытқудың модификациясы ретінде ұғынылады. Екінші жағдайда “инвариант” термин және “вариант/инвариант” оппозициясы енгізіледі. Терминдердің екі қатары бар: 1) эмикалық – инвариант-бірліктерді білдіруге арналған (фонема, морфема, лексема); 2) этикалық – вариант-бірліктерді білдіруге арналған (фон немесе аллофон, морф немесе алломорф, лекса немесе аллолекса). Инвариант және вариант гомогенді емес: инвариант ұғымы – вариативті тілдік бірліктерді (яғни, көп варианттың бірі ретінде берілген) реттеудің классификациялық құралы. Барлық тіл бірліктері вариативті болып табылады, міне дәл осыдан барлық тілдік жүйенің вариантты-инвариантты құрылымы көрінеді. Инвариант ретінде абстрактіліктің түрлі дәрежесі бола алады: *лампа* сөз формасы (аллолекса, лекса) *лампа* лексемасының (абстрактіліктің бірінші дәрежелі инварианты) нақты дана-варианты, зат есімнің дана-варианты (екінші дәреже), жалпы сөздің дана-варианты (үшінші дәреже). Тілден сөйлеуге көшкенде бұл көбейткіш

даналарының бірі қолданылады. Сөйтіп, варианттылық түрлі тілдік жүйе деңгейлерінде әрқалай көрініс табады.

Бұл жұмыста вариативтілік феноменінің кең ұғымы қолданылады. Мұндай көзқарас вариативтілік құбылыстың неғұрлым кеңірек түсінігімен зерттеулерде қабылданған ұғымдарды қолдану сөз таңдаудағы инвариантты іздеу процесін сипаттау үшін ыңғайлы болып көрінетіндігімен байланысты. Осы зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі сөйлеушінің инвариантты сипаттамасына сүйене отырып, дыбыстық ұқсастықтарға байланысты бірлік-варианттарға ортақ сөзді қалай іздейтіндігін қарастыру болып табылады. Жинақтау үдерісі – бұл “бірегейліктен жалпылыққа ойша ауысу” [28, 6 б.].

Егер тіл бірлігінің әр түрлі түрөзгерушілікке бейімділігі – вариативтілік деп түсінілетін болса, *бен/пен* жалғаулық шылауларын *мен* шылауының түр өзгерісі, яғни вариативтілік – *мен* жалғаулығының варианттары ретінде қарастыруға болады. Бұл пікірімізге *бен/пен* шылауларына қарағанда *мен* жалғаулығының қолданылу ауқымының кеңдігі негіз болып отыр. *Бен* шылауы тек ұяң [з], [ж] дыбыстарымен аяқталған кезде жалғанса, *пен* жалғаулықты шылауы ұяң [б, г, ғ, д, в] және қатаң [п, к, қ, т, ш, с, ф, һ, ц, ч] дыбыстарымен аяқталғанда кезде, ал *мен* жалғаулық шылауы дауысты: [а, е, і, о, ы, я, ә] және үнді: [и, й, л, м, н, р, у, ю, ң] дыбыстарымен аяқталған сөздерден кейін жалғанады. Көріп отырғанымыздай, *мен* және *пен* жалғаулықтарының байланыстыру қызметі кезінде қажет етілетін дыбыстар саны екеуінде шамалас болғанымен, *мен* жалғаулығы қажет ететін дыбыстарға аяқталатын сөздер санының тілде көп үлес алуы да оның *бен/пен* жалғаулықтарына қарағанда белсенді тілдік бірлік болуына кепіл болса керек. Бұл мәселеде тіркесім – «тіл бірліктерінің тіркесу қасиеті, тіл бірліктерінің синтагматикалық қатынастарын бейнелейтін, ең негізгі қасиеттерінің бірі» деп берілген лингвистикалық сөздіктегі анықтаманың орны зор. Фонемалар деңгейінде негізделген тіркесімді фонемалар белгілерінің үйлесуінен не үйлеспеуінен көруге болады, мысалы, қатаң дыбыстармен аяқталған сөздерді басқа сөздермен байланыстыруда *мен* жалғаулық шылауы қолданыла алмайды.

Сондай-ақ, ғалым С. Аманжоловтың келесі анықтамасында осы шылауларды санамалап көрсету амалы назар аудартады: «Ыңғайластық жалғаулықтары: *да, де, та, те, әрі, және, мен (бен, пен)*. Бұлар сөйлемдегі мәні тең бірыңғай мүшелерді бір-бірімен байланыстыру үшін қолданылады» [44]. Ғалым *бен/пен* жалғаулықтарын жақшаның ішіне алып көрсеткен, яғни олардың арасында *мен* жалғаулығын негізгі деп есептеген сияқты.

Осы мәселелер *мен/бен/пен*, жалғаулық шылаулары қазақ тілінде дыбыс үндестігі дамуының нәтижесінде, яғни интралингвистикалық себептермен пайда болуы мүмкін және олар *мен* жалғаулығының вариативтері деген болжамымызға негіз болып отыр, өйткені қазақ тілінде, жоғарыда көрсеткеніміздей, осы жалғаулық (*мен*) қажет ететін дыбыстарға аяқталатын сөздер санының көп үлес алуына байланысты да анықталады.

Жалпы *мен/бен/пен*, жалғаулық шылауларын сөздің тұрақты фонетикалық варианттары ретінде тануды С. Бизақов сөздердің жарыспалы тұлғаларына байланысты еңбегінде көрсеткен [26]. Ол бұл мәселені қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық даму ерекшеліктері тудырған сөз тұлғалары, оның ішінде, үндестік заңына сәйкес түрленгендер деген тұрғыда түсіндіреді. Ғалымның бұл пікірімен келісе отырып, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының вариативтілігінің түпкі негізін, сипатын саралайтын болсақ, көптеген сұрақтарға тап боламыз. Оның бірі – *ма, ме, ба, бе, па, пе* – сұраулық демеуліктері, *ғана, қана* – шектеу демеуліктері; *мен/бен/пен; менен/бенен/пенен; да, де та, те* – ыңғайластық жалғаулықтары шылаулар ішінде үндестік заңына сәйкес түрленіп, вариант түрінде тілде өмір сүріп, ал сөйлем ішінде сөзге жалғанбай тура осы аталған варианттары бар шылаулар сияқты қолданыстағы *бірақ, алайда, дегенмен, өйткені, біресе* сияқты т.б. жалғаулықтар мен *түгіл, тұрсын, құрылым, екеш* сияқты демеуліктердің варианттарының жоқ болуы, үндестік заңына сәйкес түрленбеу себебі неде деген сұрақ. Енді осы сұрақтың шешімі төңірегінде ойланатын болсақ, дыбыстардың үндесу заңдылығы негізінен түбір мен қосымшаның қосылу жігіне тән құбылыс болып танылады, яғни грамматикалық мағынаның берілуінде қолданылатын жалғамалы тәсіл сипатымен тікелей байланысты екенін жоққа шығара алмаймыз. Мұнда сөз түрлендіруші релятив қосымшалардың – көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларының, сондай-ақ деривациялы сөз тудырушы қосымшалардың варианттарын түбір мен қосымшаның аралығында қатар келген дыбыс үндестігі заңдылықтары тудырған. Себебі грамматикалық мағынаны білдіруде қолданылатын басқа тәсілдердің (көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі, екпін және интонация, қосарлану) қызметі барысында дыбыс үндестігі орын алмайды.

Егер «вариативтілік – бұл жай ғана өзгерушілік емес, жаңа мәннің пайда болуына әкеп соқтырмайтын өзгермелік немесе модификация» деп түсініліп, «вариативтілік ... өзгермелілікті де, тұрақтылықты да білдіріп, өзгеру мен тұрақтының бірлігі» ретінде айқындалса, онда *және* мен *мен* жалғаулықтарының вариативтілікке қатысы жоқ. Ол екеуінің әрқайсысы өзалдына дербес, бір-біріне варианттылық тұрғысынан байланысты емес. Жоғарыдағы ғалымдардың пікірінше, вариативтілік жаңа мәннің, мағынаның пайда болуына әкелмеуі тиіс, сондай-ақ варианттарда өзара мағына ұқсастығы сақталуы керек. Осы тұрғыдан *мен/және* жалғаулық шылауларын алсақ, олар бұл критерийлерге жауап бере алмайды. Яғни, олардың мағыналық ұқсастығы бірдей деңгейде де емес, қызметтерінде де айырмашылықтар бар: *мен* жалғаулық шылауы сөйлем ішіндегі бірыңғай мүшелердің байланысуын жүзеге асырса, *және* жалғаулық шылауы сөз бен сөзді ғана емес, салалас құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерді де байланыстырады. Яғни, олар жалғаулық шылаулар ретінде ұқсас болғанымен, *және* жалғаулығы *тағы, оның үстіне* сияқты мәндерді де білдіруі арқылы *мен* жалғаулығынан ажыратылады. Ал вариант, вариативтілік құбылыстары бойынша варианттар арасында

дыбыстық айырмашылық болғанымен, мағыналық айырмашылық болмауы тиіс.

Лингвистикалық дереккөздерді талдау көрсеткендей, вариативтілік құбылысының зерттелуі түрлі аспектіде жүзеге асырылады. Мысалы, жалпы тіл білімі тұрғысынан “вариант” және “инвариант”, “вариантталу типтері мен түрлері”, “вариантталу диапазоны”, “вариативтілік шекаралары”, “формалды және семантикалық вариантталу” және т.б.; қарастырылса, сөйлеу мәдениеті тұрғысынан – “бірліктердің нормативтілігі / бейнормативтілігі” және т.б.; тіл тарихы бойынша – “тіл бірліктерінің даму эволюциясы” және т.б.; социолингвистика бойынша – “варианттардың стратификациялық және аумақтық жүзеге асырылуы” және т.б.; терминология тұрғысынан – “термин варианттарын таңдау” және т.б. қарастырылады.

Варианттардың тілде болуы, тілдік бірліктердің вариантталуға қабілеттілігі – тілдің табиғи қасиеті, ал оларда варианттардың пайда болуы – тіл эволюциясының нәтижесі және көрсеткіші. Вариантталудың барлық түрлері жеке өмір сүрмейді, өзара тығыз қарым-қатынаста болады, жекелеген тілдік бірліктер деңгейіндегі де, бүтін тілдік жүйелер деңгейінде де процестердің тілде үздіксіз болуын қамтамасыз етеді. Тілдік бірліктердің варианттары, вариантталу процесіне байланысты жалпы тіл білімінде айтылған жоғарыдағы түсініктемелер мен заңдылықтар қазақ тіліндегі тілдік бірліктердің варианттарын сипаттауда маңызды екені даусыз, дегенмен мына тұрғыдағы тұжырымдар да бұл мәселенің шешімінде ескеруді қажет етеді: «Айырым белгісінің бірлігіне қарамастан, басқа тілдермен салыстырғанда қазақ тіліндегі варианттардың өзіндік ерекшелігі аз емес. Бұл оның түрлерінен де, қалыптасу жолдарынан да байқалады. Қазіргі қазақ тілі әр түрлі топқа жататын вариант қатарына бай. Сөздің жарыспа варианттары – тіліміздің фонетикалық, лексикалық әрі грамматикалық құрылымымен тығыз ұштасып жатқан өзіндік ерекшелігі мол құбылыстардың бірі. Тіліміздің эволюциялық даму барысында ұдайы түзіліп келген вариант сөздердің түр-түрінің сипатты белгілерінен синтагмалық (мағыналық, интонациялық), парадигмалық (қосымша түрлері), тілдегі экономия (үнемдеу) принципіне сәйкестігі танылады» [45].

Вариативтілік – кез келген тіл деңгейіне тән құбылыс, алайда олардың әрқайсысында өзіндік ерекшелігі байқалуы мүмкін. *Мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар варианттары фонетикалық заңдылықтар тұрғысынан түсіндірілетін, яғни көрші дыбыстардың әсерінен болатын комбинаторлық өзгерістердің нәтижесі ретінде қарастырамыз. Өйткені сөздердің өзара байланысында *мен* жалғаулығы қолданылған жерде *бен/пен* сияқты басқа морфтарының ешқайсысының оның орын ауыстыра алмауы белгілі бір позицияда бір морфеманың түрлі морфтары жарыса қолданыла алмайтыны туралы фонетикалық заңдылықпен сәйкес келеді, ал морфонологиялық дыбыс алмасуда бір позицияда түрлі өзгерістердің орын алуы мүмкін екендігі ғылыми әдебиеттерде көрсетілген: бір тұлғаға (морфемаға) жататын –*шік* пен –*тік* және

–шек пен –тек жұрнақтары бір сөзге жарыса жалғанып сөз вариантын жасайды: бүршік-бүртік, бөлшек-бөлтек [46].

Сондай-ақ *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының варианттары сөз варианттары ретінде емес дыбыс алмасу сияқты фонетикалық заңға бағынудан пайда болған өзгерістер – бір сөздің түрлі дыбыстық варианттары ретінде қарастырылады. Жалпы қазақ тілінің грамматикасына, оның ішінде, варианттылық, норма мәселелеріне арналған еңбектерді саралай келгенде байқағанымыз – фонетикалық варианттардың жалғаулардың көрші дыбыстардың өзара үндестігіне орай туындауына негізделсе, морфонологиялық варианттардың көрші дыбыстардың әсерінен емес, тікелей жұрнақтар ішіндегі дыбыстық сәйкестікке негізделетіні (бүршік/бүртік).

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары варианттарын тілдің жалғамалық сипатының белгісі тұрғысынан түсіндіруге болады. Бұл пікірімізге осы жалғаулық шылаулардың этимологиясына байланысты ғылыми зерттеулер мен тұжырымдар, болжамдар негіз болады. Т. Қордабаев, М. Томанов сияқты ғалымдар қазіргі әдеби тілімізде қолданылу орнына қарай бірде жалғаулық шылаулары, бірде түбірге жалғанатын көмектес септігі жалғауы делініп жүрген *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары келетін орындарда және жалғаулық шылауы солардың мағыналары мен функцияларында «Жамиғ-ат тауарих» шежіресінде *бірлән, бірлә, илан* морфемдері қолданылғанын айтады [47].

Көмектес септігі жалғауының *бірлән, бірлә, илан* шылауларының негізінде, солардың ықшамдалып грамматикализациялануының нәтижесінде пайда болғандығы туралы Е. Ағмановтың пікірін басшылыққа ала отырып көмектес септігі жалғауының варианттар түрінде тілімізде өмір сүріп жатқандығы тілдің жалғамалық сипатына байланысты туындаған деп ойлаймыз [48].

Өйткені қазақ тіліндегі көптік, септік, жіктік, тәуелдік жалғауларының қай-қайсына да варианттылық тән: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер; -ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің* т.б. Және бұл варианттардың пайда болуы да, яғни бір морфеманың түрлі морфтарының болуы жалғамалық процестің табиғатына байланысты туындаған деп есептейміз.

Жалғамалы тілдерде қосымшалар түбірге емін-еркін, өз бетінше емес, белгілі бір тәртіп, заңдылық бойынша жалғанатыны туралы қалыптасқан тілдік теорияны *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына да қатысты қарастыруға да болады.

Бұл жерде әңгіме тек «бір сөздің құрамында бірнеше аффикс қабаттасып келгенде, түбірге алдымен жұрнақтар, олардан кейін жалғаулар жалғанады, ал сөз құрамында бірнеше жалғау қабаттасып келсе, алдымен көптік жалғауы, одан соң тәуелдік жалғауы, мұнан соң септік жалғауы, оның үстіне жіктік жалғауы жалғанады» деген заңдылық аффикстердің орналасуындағы жүйелілікке ғана қатысты емес, мұнда түбір мен қосымшаның аралығында қатар келген буындар мен дыбыстарға тән үндестік дара мағыналы, бірақ көп вариантты жалғаулардың пайда болуына негіз болады, яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарының пайда болуы кірме сөздердің тілде

бейімделуі я орыс тіліндегідей екпіннің әр түрлі қойылуына байланысты емес, *бірлен* шылауының жалғамалы тіл табиғатына сәйкес грамматикалық мағына үстеуде қолданылуына және осы қызметке сөзге жалғануы арқылы бейімделе отырып, сөздердің өзара байланысында заттар мен құбылыстардың арасындағы түрлі қатынастарды білдіретін мағыналарының кейбірінің, мысалы, істі істеу тәсілін, істелу құралын білдіру қызметі қазіргі көмектес септігіне ауысуымен байланысты. Ал оның бірлестік, ыңғайластыру мағыналарын өз бойында сақтаған *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары да фонетикалық варианттар түрінде келуімен бірге бірнеше грамматикалық мағынаны емес, сөздердің байланысында бір ғана грамматикалық мағынаны үстейді.

«Ескі тіл ескерткіштерінде бірле (біле)шылауы атау, ілік, табыс, құралдық септік, жатыс септік тұлғалы сөздермен тіркескен. Зерттеушілердің айтуынша, «бірлен» шылауының осылай қолданысында мағыналық та айырмашылықтар болған. Мысалы, атау септікті сөзді сөздермен тіркескенде, бірлестік, құралдық, мақсат, істің істелу тәсілі сықылды мағыналарды білдірген. Ал ілік жалғаулы сөздермен тіркескенде, тек бірлестік мәнде айтылса керек. Құралдық, не жатыс септіктеріндегі сөздермен тіркескенде, көбінесе мезгілдік мәнде жұмсалған. Осы мәндердің кейбір іздерін қазіргі қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауының қолданысынан да байқауға болады: көмектес септігі кейде ілік жалғауының үстіне жалғанады: «оныңмен сөйлестім». Бұл, әрине норма емес. Алайда XIX ғасырдағы жазба тілі бұл құбылысты жай деп санамаған сықылды. Мысалы:

Көптен бері мен қалап едім сеніменен сөйлесуе, менің қымбатлы достум (Д/у).

Сол сияқты көмектес септігі жалғауы бірен-саран конструкциялар құрамында табыс жалғаулы етістіктерге жалғануы да ұшырасады: «онымен сөйлестім», «сенімен бірге келдім, менімен кездесті» тәрізді конструкциялар құрамында табыс септігі жалғанған жіктеу есімдігінің үстіне көмектес жалғауы жалғанған. Басқа жағдайларда кездеспейді. Мұның өзін рудиментарлық құбылыс (көне құбылыстың қалдығы) деп қарау керек. Осының өзі де көмектес жалғауының «бірле» шылауының негізінде пайда болғандығын дәлелдесе керек. Алайда қазіргі қазақ тіліндегі көмектес септігінің бойында бір кездегі *бірле* шылауына тән ерекшеліктердің бәрі бірдей сақталған деп қарауға болмайды. Көмектес септігі жалғауы, айталық, *бірле* шылауы тәрізді мақсат мәнін, заттың, іс-әрекеттің неге арналғандығын білдірмейді. Қазіргі көмектес септіктің білдіретін мағыналары істі істеу тәсілін, істелу құралын білдіру болып табылады, бірлестік мағынаны береді» [48].

Шынында, көмектес септігі жалғауының ілік септікті, сондай-ақ табыс септікті сөзге жалғану сияқты ерекшелігі басқа септіктерге тән еместігі оның шылаудан шыққандығына дәлел болса керек.

Енді қазіргі тіліміздегі осы көмектес септігі жалғауы мен *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының бірдей тұлғада болуы және бірлестік мағынаны

білдіру тұрғысындағы кейбір қызметтерінің ұқсастықтары осы тілдік бірліктер арасындағы байланысты көрсетеді.

Септік жалғауларымен, сөз тудырушы қосымшалармен тұлғалық ұқсастығы жоқ шылаулардың варианттар түрінде кездеспеуі, ал септік жалғауларымен, сөз тудырушы қосымшалармен тұлғалық ұқсастығы бар кейбір шылаулардың варианттар түрінде кездесуі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының жалғамалы сипаты туралы ойлануға түрткі болады.

Мысалы, *да/де, та/те* ыңғайластық жалғаулықтары жатыс септігі жалғауларымен тұлғалас, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары көмектес септігі жалғауларымен тұлғалас болса, *ма/ме, ба/бе, па/пе* сұраулық демеуліктері етістіктен зат есім тудыратын форманттармен – *аударма, терме, баспа, кіріспе, сызба, көмбе* сияқты туынды зат есімдердегі *-ма, -ме -па, -пе, -ба, -бе* жұрнақтарымен, ал *-ды, -ді, -ты, -ті* нақтылау демеуліктері табыс септігі жалғауларымен тұлғалас және де әр түрі бір ғана грамматикалық мағынаны білдіру үшін қолданылатын шылаулардың фонетикалық варианттары реляциялық, деривациялық қосымшалардың варианттары сияқты дыбыстардың үндестігіне негізделіп келіп пайда болған.

Ал реляциялық, деривациялық қосымшалармен тұлғалық ұқсастығы жоқ осы сияқты *өйткені, бірақ, сондықтан, әрі, біресе, я, не, немесе, алайда, әйткенмен* сияқты жалғаулық шылаулардың, септеуліктердің, сондай-ақ *екеш, түгіл, құрлым, тұрмақ* сияқты демеуліктердің варианттары кездеспейді. Сонымен қатар аса назар аударуға тұратын тілдік құбылыс – түбір мен қосымшаның аралығында қатар келген буындар мен дыбыстардың үндестігіне орай жалғаулар мен жұрнақтар варианттар түрінде тілде өмір сүрсе, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының да нақ осы дыбыстар үндестігіне сәйкес варианттарының туындауы.

Тілімізде көмектес септігі жалғауы варианттарының сөзге жалғануы кезінде дыбыс үндестігіне сәйкес заңдылықтары мен *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының бірыңғай сөздерді байланыстырудағы сақталатын үндестік заңдылықтары шамамен бірдей. Мысалы, түбірдің соңғы дыбысы дауысты не үнді болса, оған жалғанатын көмектес септігінің жалғауы үндіден басталып *-мен* жалғауы жалғанады.

Сол сияқты бірыңғай мүшелердің байланысында қолданылатын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары да сөздің соңғы дыбысының сипатына қарай таңдалады: *мен* жалғаулық шылауы дауысты және үнді дауыссыз дыбыстарымен аяқталған сөйлемдер мен сөз тіркестерін байланыстыруда қолданылады.

Сондай-ақ істің орындалу құралы, тәсілі, бірлестік сияқты қатынастарды білдіріп грамматикалық мағынаға ие көмектес септігінің бір дыбыстық варианты *-пен* жалғауы түбірдің соңғы дыбысы қатаң болған жағдайда жалғанатын болса, жалғаулық шылау ретінде қызмет атқаратын *пен* жалғаулық шылауы да ұяң [б, г, ғ, д, в] және қатаң дыбыстарымен аяқталған сөзді екінші бір сөзбен байланыстыруда қолданылады.

Яғни, «Морфемалардың бірыңғай жуан не жіңішке буынды болып және олардың аралығында қатар келген дыбыстардың біріне-бірі акустика-артикуляциялық жақтан бейімделіп, үйлесіп» тұру заңдылығы негізінен түбір мен қосымшаның аралығында – грамматикалық мағынаның берілуіндегі жалғамалы тәсіл барысында туындайтын тілдік құбылыс, сондықтан жалғау, жұрнақтардың варианттылығы, сонымен қатар көмектес септігі жалғауымен тұлғалас *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы да тілдің жалғамалы сипатының белгісі ретінде танымыз. Себебі қазақ тіліндегі *диірмен/тиірмен, иесі/егесі, жүзу/дүзу, ажсуа/әжсуа, заңғар/зеңгір, қария/кәрия, бейіл/нейіл* сияқты көптеген сөздердің әр түрлі дыбыстық варианттарының мағыналық тепе-теңдігі толық сақталады және олардың қолданысы дыбыстық үйлестікке байланысты емес.

Ал жалғаулық шылаулардың *мен/бен/пен* сияқты варианттары тікелей үндестік заңына сәйкес пайда болған және үндестік заңының грамматикалық мағынаның берілуінде түбірге немесе туынды сөзге қосымшаның жалғанған жігінде жүзеге асатынын, ескеуіміз керек.

Мұнда көмектес септігі жалғауы мен *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының тұлғалық қана емес, грамматикалық мағына жағынан да ұқсастығы іс-әрекеттің атқарылуындағы бірлестікті білдіруінен байқалады.

Мысалы, *Жазира Асқармен ақылдасты* және *Асқар мен Жазира ақылдасты* деген сөйлемдердің семантикасында қалай дегенмен де іс-әрекеттің атқарылуы екі адамның бірлестігінде жүзеге асады. Сондай-ақ «қазіргі қазақ тілінде көмектес септікті арнайы меңгеретін етістік жоқ. Ортақ етіс қана негізінен осы септікпен мағыналас болып келеді. Дегенмен олардың да бұл етістікті меңгеруі факультативті: *ол Асанмен сөйлесті* деген сөйлемде *сөйлесті* етістігі *Асанмен* сөзін қажет етеді. Ал *ол екеуі сөйлесті* дегенде бұл етістік көмектес септігіндегі сөзді қажет етпейді.

Сондықтан ортақ етістер көмектес септігін меңгереді дегенді шартты түрде ғана айту керек сықылды. Мұның себебі көмектес септігіндегі сөз ортақтастық мәнде грамматикалық тұрғыдан толықтауыштық қызметте жұмсалғанымен, логикалық тұрғыдан іс-әрекеттің субъектілерінің бірін білдіреді.

Ал осындай сөйлемдерде іс-әрекетті (ортақ етіс формалары арқылы көрінген) істеушілер грамматикалық бастауыш формалары арқылы көрінген жағдайда, көмектес септігіндегі сөздің қажеті болмай қалады (плеоназм): *Ол екеуі бір-бірімен сөйлесті* деп шұбыртып жатпаймыз, *ол екеуі сөйлесті* дейміз. Бұл да адамның грамматикалық ойының даму бағдарын көрсетеді. Сондықтан етістік меңгеру дегенді барлық уақытта біржақты тек доминант сөз деп, етістіктің лексика-грамматикалық табиғатынан іздей беруге бола бермейтін тәрізді.

Кейде іс-әрекеттің объектіге, субъектіге қатысының әр түрлі болатындығын, сол сықылды, субъектінің де іс-әрекетке қатысының ерекшелігін ескерен жөн. Қалай болғанда да көмектес септігі өздері қатысты етістік семантикасына бейтараптылығымен басқа септіктерден оқшауланады» [48, 183-б.].

Осында көмектес септігін меңгеретін етістіктің жоқтығы, тек ортақ етістің оны қажет ететіндігі, алайда оның өзінің шартты екендігі – көмектес септігіндегі сөз ортақтастық мәнде грамматикалық тұрғыдан толықтауыштық қызметте жұмсалғанымен, логикалық тұрғыдан іс-әрекеттің субъектілерінің бірін білдіретіндігі сияқты ерекшеліктер *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына да тән.

Жоғарыдағы *Асқар мен Жазира сөйлесті / Асқармен Жазира сөйлесті* деген мысалдарда жалғаулық шылауымен байланысқан сөздер де, көмектес септігі арқылы байланысқан сөздер де ортақ етісті қажет етеді, екі сөйлемнің де семантикасын логикалық тұрғыдан талдағанда, аздаған өзгешелікті елемегенде (бірінші жағдайда – іс-әрекет субъектілерінің екеуінің де белсенділігінің болуы, теңдіктің сақталуы болса, екінші жағдайда – іс-әрекеттің жүзеге асуында субъектілердің бірінің бастамашы болып, бірақ әрекетте екеуінің де орын алуы) іс-әрекеттің ортақтастықта, екі адамның бірлесуі, процестің екі адамның қатысуы нәтижесінде жүзеге асқаны белгілі болады.

Бұдан ғалым Е. Ағмановтың айтқанындай, көмектес септік жалғауы *бірлән* шылауының грамматикализациялануының нәтижесінде пайда бола отырып, іс-әрекеттің жүзеге асуында субъектілердің қатысуындағы, іс-әрекеттегі үлестерінің сипатына қарай аздаған өзгешеліктердің орын алуы бұл өзара тұлғалас грамматикалық бірліктердің семантикалық ортақтастығы болғанымен, функционалдық тұрғыдан саралануына әкелген сияқты.

Көнеден келе жатқан тамырластығы бұл грамматикалық бірліктердің өзгеріс динамикасын былай көрсетуге болады: *бірлан* → *менен/бенен/пенен* → *-мен, -бен, -пен* → *мен/бен/пен*. О баста *бірлан* сөзінің шылау ретінде тілде қызмет еткен кезінде *білән, илан* сияқты варианттары болғанымен, олар дыбыс үндестігіне, нақты айтқанда, тілдің жалғамалық сипатына орай туындаған варианттар болмаса керек, себебі дыбыс үндестігінде байқалатын түбір мен қосымшаның аралығында қатар келген буындар мен дыбыстар үйлесі тұрғысынан түсіндіруге келмейді.

Мен/бен/пен тұлғасын алып тастауға немесе оны *және* жалғаулық шылауымен алмастыруға болмайтын болса, ол жалғау болады:

Қаланың деревнямен байланысы күшейе түсті – Қаланың деревня байланысы күшейе түсті, немесе Қаланың деревня және байланысы күшейе түсті

– десек, сөйлем түсініксіз (мағынасыз) болып шығады», – деген жағдайлар арқылы ғалым олардың функциясындағы айырмашылықтарды танытады [49, 46 б.].

Сонымен *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар варианттарын қазақ тілінің жүйесіндегі тілдік бірліктердің эволюциялық дамуының нәтижесі, интралингвистикалық себептермен – тілдің жалғамалық типіне тән үндестік заңы тудырған құбылыс деп анықтаймыз.

Қазіргі қазақ тілінде сөздер варианттарының пайда болу себептері ғалым С. Бизақов еңбегінде талданған: орфоэпиялық, яғни сөз құрамындағы айтылуы

ауырлау дыбыс тіркестерін жеңілдету бағытындағы өзгерістің бір түрі сөздегі көршілес, кейде көршілес емес дыбыстардың орын алмастыруы сияқты метатезалық варианттар (*хауыз/қаузы, құлып/құлпы, өкпе/өпке т.б.*); жергілікті ерекшелікпен байланысты орфоэпиялық варианттар (*шөп/чөп, жақсы/джақсы*), бір әріптің орнына басқасын таңбалаудан түзілген орфографиялық варианттар (*сақара/сахара, бұқара/бұхара, шекара/шегара*); поэзияда ритмикаға, өлең ұйқасы мен буын санына қарай қолданылатын орфоэпиялық варианттар (*жүреді/жүред, оқиды/оқид, беріледі/берілед*); сөз тұлғасын біріктіріп, тіркес түрінде немесе дефис арқылы жазудан қалыптасқан варианттар (*ұрдажық/ұрда жық/ұр да жық, көк ала/көгала*); қос сөздердің түрленген варианттары (*ығы-жығы/бығы-жығы, нан-ман/нан-пан, аз-маз/аз-мұз/аз-паз*); сөздің ықшамдалуы барысында пайда болған варианттар (*ол/о, сол/со, бұл/бұ*); қазақ тілінің даму ерекшелігі тудырған семантикалық варианттар – еліктеуіш сөздер мен одағайлардың түр-түрі (*ақшию/бақшию, жалт-жалт/жалт-жұлт, дабыр-дұбыр/дабыр-дыбыр*) сияқты көптеген варианттар көрсетіледі [50, 68 б.].

Ал тілдік бірліктердің бұл варианттары *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары сияқты интралингвистикалық себептермен тілдің жалғамалық типі тудырған варианттар емес, олар – тілдік қатынас (контакт) және қостілділік секілді экстралингвистикалық себептермен; тілдің өмір сүруінің жекелеген формалары: әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттарымен бірге өмір сүруі; тілдің ұлттық-аумақтық түрлері: әдеби тіл және диалектілердің болуына байланысты қалыптасқан варианттар.

Біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары С. Бизақовтың аталмыш еңбегінде де дыбыстардың үндестік заңына сәйкес түрлену нәтижесінде пайда болған деп анықталады [50].

Бұл тұжырымды қолдай отырып, өз тарапымыздан бұл жалғаулық шылаулардың варианттары тілдің жалғамалы сипатына негізделгенін атап айтқымыз келеді.

Бұл тұрғыда өз тарапымыздан келесі дәйектемелерді алға тартамыз:

1. Сөзге грамматикалық мағына үстеуде түбірге жалғанатын қосымшалардың вариантты болып келуі негізінен жалғамалы тілдерге тән. Оның үстіне, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы етістіктен я басқа сөз таптарынан болған сөйлем мүшелерін емес, тек зат есім немесе субстантивтенген сын есім, есімше сөздерден болған мүшелерді ғана байланыстыруы және грамматикалық мағынаның берілуіндегі жалғамалы тип белгілерінің – жалғаудың бір ғана грамматикалық мағынаны ғана білдіруі, дыбыс үндестігіне байланысты бірнеше фонетикалық варианттарының болуы оның о баста зат есім категориясына тән септік жалғауынан дамып шыққандығын көрсетумен бірге жалғамалық типке тән белгі екенін де танытады. Мысалы, *Ол мұқ, суда өсетін өсімдіктер, ағаштың қабығы және бүрлерімен қоректенеді* деген сөйлемде *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауы ала алмайды, бірақ көмектес септігінің жалғауы ретіндегі *-мен* алуы мүмкін, бұл да олардың арасындағы этимологиялық байланысты танытады.

Грамматикалық мағына беруде жалғамалы тәсіл қолданылмайтын тілдерде қосымшалардың вариантты болып келуі тән емес. Мұнда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының көмектес септік жалғауымен тұлғалық, сондай-ақ семантикалық ұқсастығы олардың арасындағы байланысты көрсетеді. Тіл дамуы көмектес септік жалғауы қызметінің саралануына, кеңеюіне әкеліп, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар тілдік бірліктерінің бірыңғай мүшелерді байланыстырушы шылау ретінде түбірге жалғанбай жеке көмекші сөз түрінде рәсімделуіне түрткі болғандай. Себебі басқа жалғаулық шылаулардың (*бірақ, өйткені, және, әрі, сондықтан*, т.б.) дыбыс үндестігі тұрғысынан және басқа жағдайдағы да варианттары кездеспейді, сондай-ақ олар *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар сияқты септік жалғауларымен тұлғалас немесе семантикалық байланыста емес. Бұдан шығатын қорытынды дыбыс үндестігі, оның ішінде, түбір мен қосымшаның аралығында қатар келген буындар мен дыбыстарға тән үндестік заңы және оның нәтижесінде түзілген варианттар – тілдің жалғамалы типінің белгісі.

2. Қазіргі қазақ әдеби тілінде кездесетін тұрақты сөз варианттары көпшілігінің қолданылуы айтарлықтай ережеге бағынбайды, яғни оларға жарыспалы сипат тән. Мысалы, баспасөзде *қазір/кәзір, ажсуа/әжсуа, залым/зәлім, баз/бәз, арырақ/әрірек, қария/кәрия, ажым/әжім, тауба/тәубе* сияқты түрленулердің бірінің орнына бірі қолданылып жүретіні зерттеулерде сөз болған.

Ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының түрлі себептерден пайда болған бұл сияқты толық лексикалық мағынаға ие «екі ұдай айтылып яки түрліше жазылып жүрген» вариантты сөздерден ерекшелігі – бұл олардың жарыспалы қолданысқа түсе алмайтындығы. *Мен* жалғаулығы қажет етілетін позицияда *бен* немесе *пен* қолданыла алмайды, себебі олар тілдің жалғамалы табиғаты тудырған үндестік заңына бағынады, яғни белгіленген ережесі, қатаң нормасы бар.

Сондай-ақ толық лексикалық мағынаға ие сөздер варианттарының әдеби тіл нормасында белгіленген сыңарлары болса да, ауызекі сөйлеуде, жалпы көпшілік жағдайда олардың бірінің орнына бірінің қолданылуы бәлендей түсініксіздік я қайшылық тудырмайды, ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының бұл мәселедегі жөні мүлдем басқаша.

Варианттылық, сөз варианттары, сөздің жарыспалы тұлғасының түрлері мәселесін терең қарастырған ғалым С. Бизақов [26] тілдік бірліктердің варианттарын жарыспалы тұлғалар ретінде танып, олардың ортақ белгілері мен айырмашылықтарына қарай отырып түрлі топтарға бөледі: «Тұлғалық ерекшелігіне, тілдік қатынасына, қолданылу сипатына қарай оларды сөздің жарыспа тұлғаларының фонетикалық тобы, орфографиялық және орфоэпиялық тобы, семантикалық тобы, тарихи тобы, морфологиялық және синтаксистік варианттар, дублет сөздер деп ажыратамыз», – деген пікір бойынша варианттарға жарыспалы сипат тән, ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары бұл үрдістен көріне алмайды, олардың түрөзгерушілікке бейімділігі тілдің

жалғамалы типіне байланысты, сондықтан да бір жағдайда олар бір-бірінің орнын ауыстыра алмайды, яғни жарысып қолданыла алмайды. *Мен/бен/пен, және* вариант шылаулардан басқа лексикалық, грамматикалық варианттардың тілдегі қолданысы әдеби тіл нормасы бойынша реттелсе, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданысы тікелей тілдік, атап айтқанда, үндестік заңы ережелеріне бағынады, сол тұрғыдан түсіндіріледі, оның себебі бұл жалғаулық шылауларға сөйлеу тілінде, әдеби тілде жарыспалы қолданыс тән емес, әрқайсысының тілдің жалғамалы тип сипатына сәйкес дыбыс үндестігіне орай қолданылу орны бар.

Сондай-ақ акад. В.В. Радловтың тілдерге тән дауысты дыбыстар үндестігінің қалыптасуына сол тілдердің морфологиялық құрылымының тікелей әсері болғанын, сондықтан мұндай үндестік аталған топтың ішкі тілдік формасымен байланысты екені туралы пікірі де бұл жалғаулық шылаулар варианттарының тілдің жалғамалы типінің сипатына тән құбылыс деген ойымызға негіз болады [51, 118 б.].

Тілдің типін анықтауда морфологиялық құрылым, ішкі тілдік форманың ең маңызды критерий екенін естен шығармауымыз керек. Осы жайлардың өзі *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарын тілдің жалғамалық сипатының белгісі ретінде тануға жеткілікті болса керек деп ойлаймыз.

1.3 Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігін квантитативті анықтау

Тілдік бірліктердің тіл мен сөйлеудегі сандық жиілігінің көрсеткішін анықтап, соның негізінде олардың табиғатын терең танып-білуде квантитативті талдаудың алар орны зор.

Жалпы квантитативті лингвистика статистикалық әдіспен біріге отырып тілдің құрылымдық моделін ықтимал компонентпен толықтыруға, яғни зор түсініктемелік әлеуетке ие құрылымдық-ықтималдық модель жасауға мүмкіндік береді.

Тілді зерттеуде квантитативті я сандық деректерге жүгінудің қажеттілігін дәл танып, статистикалық әдісті тіл саласында қолдануды ұсынған орыс ғалымы В.Я. Буняковский (1804-1889) болса [52], қазақ тіл білімінде сандық көрсеткіштерге сүйене отырып тілдік деректердің заңдылығын анықтауға талпыныс Қ.Қ. Жұбановтан басталатынын С. Мырзабеков [53, 17 б.], Қ.Б. Бектаев, А. Белботаев, Т. Смайылов [54, 118-115 бб.], Жұбанов А.Қ. [55, 22 б.] сияқты ғалымдар атап көрсетеді.

Қ. Жұбанов «Қазақ тілінің грамматикасы» (1936) еңбегінде: «Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың сапасы бірдей бола тұрып, саны әлденешеу бола береді. Бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының ұшы-қиыры жоқ, бірақ оның бәрінің бірдей сапасы әр түрлі бола бермейді. Сапасы әр түрлі болатын дыбыстар да көп болмайды». Сол сияқты «Ілиястың небәрі 12 жол «қойшы ойы» деген кішкене өлеңінде 488 дыбыс бар. Бірақ 488 дыбыс түрлі емес, мұнда небәрі 28-ақ түрлі дыбыс бар. Осы 28 түрлі дыбыстың бірі 10; бірі 50 рет қайталанып барып 488 болған. Қазақ тілінде де сапасы әр түрлі болатын

дыбыстардың арнаулы саны бар» деген пікірі «әліпби құрамына еруге тиісті әріптердің санын қазақ тіліндегі белгілі бір фонеманы іс жүзіндегі қажеттігіне, оған деген ділгірлікке, қолданыс жиілігіне бағындыра отырып белгілеуді мақсат тұтқанын көрсетеді» [55].

Б. Тошовичтің зерттеуінде квантификация ұғымының формалды логикада кванторлар формасында (ең алдымен қауым кванторы және өмір сүру кванторы) және бұдан да кең мағынасында – есептен шыққан заттар немесе өлшенетін нысандар саны ретінде қолданылатындығы атап көрсетілген [41, 105 б.]. Біздің зерттеуімізде квантификация сөздердің әр түрлі стильдік сипаттағы мәтіндерде қолданылуының сандық көрсеткіші ретінде кең мағынасында қарастырылады.

Ары қарай Б. Тошовичтің еңбегінде категоризация адамның танымдық әрекетінің жинақтап топтастырушы ұғымдарының қалыптасуына бағытталғандығы көрсетілген [41, 105 б.]. Бұл жерде зерттеушінің категорияның өзін оқшауланған форма, мағына немесе қызмет емес, форма, мағына, қызметтің жиынтығын құрайды деген ескертуіне айрықша назар аудару қажет (сонда). Категория ұғымы әр түрлі мағыналарда қолданылады: (1) топ, класс, разряд, көптік, бірыңғай құбылыстардың жиынтығы, (2) негізгі (ең кең, ең ортақ) ұғым, (3) кластардың ортақ қасиеттері, дифференциалды белгілері. Біздің жұмысымызда біз қазақ тіліндегі неғұрлым ортақ белгілерін, қызметімен/немесе қолданылу принциптерін айқындауға тырысамыз.

Л.Г. Акуленко мен Н.Л. Клименко “Прагматическое содержание количественной оценки” атты жұмысында сандық категория мәні бойынша тілдің барлық семантикалық саласына енеді деп болжайды [56, 11 б.].

Алайда бұған мүлдем қарама-қарсы көзқарас та бар, ол бойынша тілге деген сандық қатынас – яғни элементтердің бөлінуі және оларды қандай да бір соманы құрайтын өзіндік бірліктер ретінде қарастыру – тек физикалық немесе физиологиялық тұрғыдан мүмкін болса, таза лингвистикалық, мағыналық тұрғыдан мүмкін емес. А.В. Вдовиченконың есептеуінше, элементтің бірлік ретінде бөлінуінің өзі осы белгіленген феноменнің нақты қолданылу процесі тұрғысынан ақталмаған, себебі бұл элемент ешқашан табиғи ойлап сөйлеу процесінде өзекті ойлы коммуникативті жағдаяттан алынбайды. Осыған сәйкес, сандық тұрғы лингвистикалық материалдың мағынасыз қасиеттерінен айырады, ол қасиеттердің ең бастысы – сөйлеушінің ақылға қонымды мағынасын жүзеге асыру, сол арқылы туындайтын сөйлеу әрекетінің құрылымына кіру [57, 26 б.].

Бұған қарамастан көптеген ғалымдардың куә болуынша *сан* маңызды семантикалық және лексикалық универсалия болып табылады [41, 111 б.]. Сондықтан квантитативті талдау *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының қолданылу принциптерін зерттеуде маңызды қадам болып табылады деп есептейміз.

Сандық категория мен тілдік категорияны үйлестіру үшін екі бағыт релевантты болып табылады деп есептелінеді, олар – математикалық және философия-логикалық квантитативтік категоризация. Математикада сан негізгі

категория болып саналмайды, сондықтан да математикалық сөздіктерде кездеспейді. Оларда ең алдымен көптік және көп астылық жөнінде айтылады. Информатика теориясында сан деп белгісіздік жағдайын азайту мөлшері есептелінеді. Логикада сан жөнінде пайымдау субъектісіне қатысты айтылады. Яғни осы пайымдауда тіркелген зерттелетін қасиет қандай пән шеңберіне жататындығы айтылып тұр (бір пәнге, бір кластың жекелеген пәндеріне немесе бір кластың барлық пәндеріне) [58, 352 б.].

А.Қ. Жұбанов математикалық әдістерді қолдану лингвистикалық міндеттерді (әдетте диффузиялы, интуициялы құрылған және толық шешімі жоқ) бір немесе бірнеше қарапайымдау, логикалық тұрғыдан құрылған және алгоритмдік шешімі бар математикалық міндеттермен алмастыратындығын нақтылайды [59]. Осылайша аталмыш зерттеудің мақсатына қажетті лингвистикалық нысанның бір жағының математикалық баламасы туындайды.

Болжау әдістерін математикалық әдістерді қолдануына байланысты: 1) квалитативті және 2) квантитативті, қандай екі класқа бөлуге болады

Квалитативті процедуралар сарапшылардың пікіріне негізделген субъективті бағаны тудырады. Әдетте бұл ранжирлеу және сарапшылардың пікірін жинақтау негізінде жинақталған болжамды алудың формалды процедурасы (мысалы, Делфи әдістері негізінде). Бұл процедуралар сұрақ алу, тестілеу, сату тиімділігі және тарихи деректерді бағалауға негізделеді, бірақ олардың көмегімен алынған болжау процесі субъективті болып қалады.

Екінші жағынан болжаудың квантитативті процедуралары болжамның қандай жағдайда алынғандығын айқын хабарлайды. Логика айқын көрініп тұрады және математикалық операциялар да түсінікті. Бұл әдістер терең процестерді айқындау үшін тарихи деректерді зерттеуді тудырады және процестің тұрақты екендігін болжай отырып ол туралы білімді процесті келешекте қолдану үшін пайдаланады. Болжаудың квантитативті процедураларына статистикалық талдауға, уақытша ретімен талдауға, фрактальды әдістер жиынына, нейрондық желілерге негізделген әдістер жатады.

А.Қ. Жұбанов “Квантитативная структура казахского текста” атты кітабында (1987) түркологиялық зерттеулердің автоматизациясы ғылыми шығармашылық үшін шектеулі перспективаларды ашатындығын, ғылымды жаңа даму сатысына көтеретіндігін және оның кең тұрғыда практикалық қолданылуына мықты негіз болатындығын атап кетеді. Әдістемелік тұрғыда лингвистикалық зерттеулердің автоматизация процесі автономды жұмыс істейтін ЭЕМ-нің бір жақты әрекетін емес, “адам – машина – адамның” өзара әрекетінің жүйесін болжайды. ЭЕМ-ді қолдану тек қолданбалы тіл білімінде үлкен нәтиже беріп қана қоймай, сондай-ақ лингвистикалық проблематиканы шешуде де, лексика, грамматика, фонетика, қазіргі және көне жазба мәтіндер графемикасын сипаттауда да айтарлықтай көмек бере алады. Лингвистикадағы автоматизацияның екі деңгейі бар: қарапайым – мәтінді сипаттау, ең алдымен комбинаторлы-статистикалық; неғұрлым жоғарырақ – семантикалық

шешімдерді қабылдау мен мәтінді өңдеу (мәтіннің автоматты индексациясы, аннотациялау және рефераттау және соңғысы, бір тілден екіншісіне машиналық аударма) [2, 52 б.].

Б.Н. Головин статистикалық заңдарға заттық микроқұрылымдағы қарапайым бөлшектердің өзара әрекеті, адам миының жұмысы, мектептің ықпалы, адам өнері, бала психикасының дамуы, сөйлеу әрекеті, тіл элементтерінен сөйлеуді құрастыру, тілдің дамуы мен қолданылуы және т.б. секілді күрделі құбылыстар бағынатындығын атап көрсетеді. Қазіргі таңда көптеген лингвист-мамандар және математик-физик мамандар тілдің әрекет ететіндігін және сөйлеу статистикалық заңдылықтарға сәйкес пайда болатындығына күмән келтірмейді. Мысалы, американдық физик Дж. Пирс былай деп жазады: “Қалыпты ағылшын мәтінде, мысалы телетайп аппаратымен жіберілетінде жекелеген әріптер ұдайы жиілікпен дерлік кездеседі. Айтарлықтай ұзақ мәтінде ұдайы жиілікпен әріптердің жұбы, үш және төрт әріп сәйкестігі кездеседі. Сөздер және жұп сөздер де ұдайы жиілікпен кездеседі. Ары қарай қалайтын болсақ машина да орындай алатын кездейсоқ математикалық процестің көмегімен біз ағылшын тіліне тән ағылшын сөздерінің немесе статистикалық заңдылықтарымен әріптердің ретін аламыз” 60, 69 б.].

Проф. А.Қ. Жұбанов ЭЕМ-нің көмегімен лингвистикалық бірліктерге статистикалық талдау процесінде қолмен орындалатын ең өнімсіз (күрделі) жұмыс мәтінді машинадан бұрын редакциялау болып табылатындығын атап көрсетеді. Ғалымдарды қызықтыратын ауызша бірліктер шартты белгі индекстермен қамданады. Мұндай қажеттілік адамның қазіргі ЭЕМ-мен салыстырғанда эвристикалық шектеулі қабілетіне байланысты пайда болады, әйтпесе мәтіннің талданып отырған лингвистикалық бірліктері олардың формалдық белгілері негізінде автоматты түрде әрдайым дәл таныла алмайды. Мысалы, әрбір сөз қолданыстың қандай грамматикалық класқа жататындығын анықтайтын ЭЕМ-де программалар құрастыру аса күрделі болып табылады. Индекстер сөздер мен сөз формаларының грамматикалық кластарын көрсетіп тұр. Бұл лексикалық бірліктердің конфигурациясы деңгейінде статистикалық сипаттауда, мәтінді автоматты талдауда негізгі лингвистикалық қиындық болып табылатын лексика-грамматикалық бір мағыналылық еместі жоюды (көп мағыналылықты және мәтін бірліктерінің омонимиясын) жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бастапқыда тәжірибе ретінде мынадай тоғыз әріптен тұратын индекстердің шартты жүйесі әзірленді: З – зат есім, Г – етістік, С – сын есім, У – үстеу, А – сан есім, Е – есімдік, О – одағай, К – көмекші сөздер [59, 27 б.].

А.Қ. Жұбановтың «Основные принципы формализации содержания казахского текста» зерттеуінде басқа *да//де, мен//пен, және* жалғаулық шылаулар, *ма* сұраулық шылау, сондай-ақ *соң, сияқты, қарай, үшін, ал, гана, бірақ, тағы, гой* септеулік шылауларынан тұратын көмекші сөздер разряды қарастырылған. Олардың тілде өзіндік бірлік ретінде емес, тек әр түрлі

синтаксистік байланыс құралдары ретінде қолданылатындығы, бірақ басқа да көптеген сөйлеу элементтері секілді жоғары жиілік зонасына кіретіндігі атап көрсетілген. Жазушының оларды белсенді қолдануы қазақ тілінің толық мағыналы сөздері синтаксистік қатынасқа түсе отырып, көмекші сөздердің “жәрдеміне” жиі жүгінетіндігімен түсіндіріледі [63, 164 б.].

С.С. Юлаевтың жұмысында шылаудың сөз таптарымен ұйытқы сөз ретінде мүмкін байланыстарына талдау жүргізілген болатын [61, 54-55 б.б.]. Автор келтірген мәліметтер шектеулі тілдік материалдан табылған фактілерді көрсететіндігін атап кетеді. Тілдің потенциалды мүмкіндіктері біршама басқаша болуы мүмкін, дегенмен шылаулардың сөз таптарымен тіркесудің ортақ картинасын өзгертпейді.

Семантикасына байланысты шылаулы орамдар сөйлемде әр түрлі мағынасы бар пысықтауыш қызметін атқара алады: мезгіл пысықтауыш, шартты пысықтауыш, себеп-салдар пысықтауыш, сын-қимыл, салыстыру немесе мекен пысықтауыш.

Бағыныңқы шылаулар жай сөйлемде салалас қызметін атқара алады, сондықтан шылаулар дәстүрлі түрде салалас және сабақтас болып бөлінеді.

Жай сөйлемде бағыныңқы қызметті атқара отырып шылаулар әр түрлі мағынасындағы пысықтауыш қызметін атқаратын оралымдарды құрайды.

Бағыныңқы шылаулар құрайтын оралымдардың, әдетте, екі элементті құрылымы бар. Олар шылаудан және ұйытқы сөз ретіндегі қандай да бір атауыш сөз табынан тұрады. Оралымды тарататын сөздер ұйытқы сөз арқылы оның құрамына кіреді. Жалаң оралымдардың саны оралымдардың жалпы санынан 23,7%-ды құрайды.

Шылаулардың ұйытқы сөз ретінде сөз таптарымен түрлі тіркесімділігі болады. Неғұрлым кең тіркесімділікке *if, when, as, if, as though, though* шылаулары ие. Тар тіркесуге – *no matter what* және *whatever* ие.

Ұйытқы сөз ретінде неғұрлым көбірек қолданылатындары зат есім, сын есім, үстеу және есімше. Азырағы – есімдік пен тұйық етістік.

Салалас қызметін атқара отырып аталған шылаулар сөйлемнің бірыңғай мүшелерін біріктіру үшін қолданылады. *If* шылауын қолдану жағдайы осы шылаулардың жай сөйлемде қолданылу жағдайының жалпы санынан – 21,7%-ды, *though* шылауы – 15,3%-ды, *because* шылауы – 44,4%-ды құрайды.

Салалас қызметінде *if, though* және *while* шылауларының әдетте *but* шылауымен білдірілетін қарсылықты мағынасы бар.

Ресей лингвисті Б.Н. Головин былай деп атап көрсетеді: “Сөз таптары жекелеген авторлардың стилін қалыптастыруға қатысуға тым абстрактілі және инертті. Алайда цифрлар керісінше сөйлеп тұр. Әлбетте сөз табының публицистикалық, іскери, ғылыми, көркем әдебиет секілді функционалды-тілдік стильдерді қалыптастыруда рөлі зор” [63, 18 б.]. Ары қарай тіл элементтерінің сандық бағасына И.А. Бодуэн де Куртенэ, А.М. Пешковский, М.И. Петерсон, Е.Р. Поливанов секілді үлкен ғалымдардың сүйенуі кездейсоқтық емес екендігі атап көрсетіледі.

Ғалым В.В. Виноградов 1970 жылдардың өзінде былай деп айтып кеткен: “Көркем әдебиеттің әр түрлі стильдері мен жанрларында әр түрлі сөз типтерін қолдану жиілігі әрқалай. Бұл саладағы дәл ізденістер құрылымды-грамматикалық, кейде стильдер арасындағы семантикалық айырмашылықтарды айқындауға көмектесер еді. Бірақ, өкінішке орай, бұл сұрақ тек материалды зерттеудің дайындық деңгейінде ғана тұр”. Және ары қарай былай дейді: “Барлық грамматикалық категориялардың талдануы әдеби тілдің әр түрлі стильдеріндегі олардың қатысты функционалды салмағын анықтауы тиіс” [64, 155-156 б.б.].

Классикалық тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірінің бұл айтқаны күмән туғызбайды, тіл туралы ғылымда сандық сипаттың қажеттілігі тек “математикалық” лингвистиканың жақтастары ғана мойындап қойған жоқ. Тілдік және сөйлеу стильдері арасындағы объективті айырмашылықтарды терең ғылыми зерттеу тілдік құрылымның көптеген әр түрлі элементтері мен бірліктерін қамтитын статистика мәліметтерін кеңінен қолданбау мүмкін емес. Мүмкін тілдік стильдердің өздері – қоғамның өмірі мен қызметінің әр түрлі жақтарына қызмет ететін және бір-бірінен ең алдымен тілдік құрылымның сол бір элементтері мен бөліктерінің ықтималдық сипатымен ерекшеленетін тіл құрылымының қолданылуының негізгі типтері болуы мүмкін. Авторлық сөйлеу стильдері, сөз жоқ, көбіне әрбір автор үшін тұрақты әр түрлі тіл элементтері жиілігінің ара қатынасымен анықталады.

Сондай-ақ тілдің әр түрлі элементтерінің жиілігі сөйлеу ағынында қандай да бір статистикалық заңдарға бағынатындығы атап көрсетіледі. Міне сондықтан тәжірибелі жолмен алынған сөз таптарының, кейбір сөйлем типтерінің, етістік формаларының жиілігі мен ықтималдылығы, туралы мәліметтер әрбір зерттелген тіл элементінің жиілік тербелісі кейбір орташа үлкендікке жуық екендігін білдіреді, оның үстіне бұл тербеліс әдетте статистикалық тұрғыдан заңды. Орыс математигі А.А. Марковтың болжамдары айғақталып отыр. Ол Н.А. Морозовтың қолданған әдістемесінің кемшіліктерін көрсете отырып, былай дейді: “Тек қана зерттеу өрісінің айтарлықтай кеңеюі (бес мың емес, жүз мыңдаған таңбаның есебі) қорытындыға белгілі бір дәрежеде негізділік бере алады, барлық жазушылардың қорытындысы тілдің ортақ заңдарына бағына отырып орташа санға жуық соғады, тербеледі” [65, 242 б.].

Д.А. Салимовтың айтуынша, сөз таптары шындықты танудың маңызды тәсілі бола отырып, бір мезгілде осы шындықтың интерпретациясы болып табылады [66]. Аталған еңбекте қандай да бір сөз, қандай да бір сөз табы тіл иесінің қалай қабылдап түсінетіндігі, олардың қоршаған әлемдегі қандай құбылыс-сапаның бейнесі, ассоциациясы немесе интерпретациясы болып табылатындығы зерттелген.

Сөз таптарының қолданылуы олардың ойлап сөйлеу операцияларына қатысуын көрсетеді, бұл бір мезгілде өз кезегінде лексикалық семантикамен тығыз байланысты түсіну, ұғыну категориясы [66].

Тіл білімінде сандық әдісті қолдану ең алдымен мәліметтердің дәлдігіне, нәтижелердің шынайылығына қол жеткізуге көмектеседі, лингвистикалық зерттеуге іргетас болуға мүмкіндік береді.

Түркі тіл білімінде статистикалық зерттеулердің әлі де болса кең қолданыс таппағандығын мойындауға тура келеді, дегенмен әр түрлі мәтіндердің типологиясын статистика-информациялық зерттеуге арналған аздаған жұмыстарда бар, мысалы, “Статистико-информационная типология тюркского текста” [67].

Р.Г. Пиотровский және басқа да ғалымдар математизацияның адам қызметінің барлық салаларын, оның ішінде таза гуманитарлық ғылымға жататын тіл білімін де қамтиды деп есептейді [[www.http:rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/do](http://www.rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/do)]. Олардың пікірінше, математикалық әдістердің лингвистикаға енуінің екі себебін айқындауға болады:

1) біріншіден, тіл білімінің теориясы мен практикасының дамуы тіл мен мәтінді талдаудың неғұрлым дәл және объективті әдістерін талап етеді. Бір мезгілде математикалық тәсілдерді лингвистикалық материалды жүйелеуде, өлшеуде және қорытуда нәтижелердің сапалық интерпретациясымен үйлестіре қолдану тіл мамандарына тілдің құрылуы мен мәтіннің жасалу құпиясына тереңірек еруге мүмкіндік береді;

2) екіншіден, тіл білімінің басқа ғылымдармен барған сайын кең таралған байланыстары, мысалы, акустикамен, жоғары нерв жүйесінің физиологиясымен, кибернетикамен және есептеу техникасымен қатынасы әр түрлі білім салалары үшін жоғары дәрежедегі ортақтығы мен әмбебаптылығы бар математикалық тілді қолданған жағдайда ғана жүзеге асырыла алады. Әсіресе тіл білімі адам – машина – адам ақпараттық және басқару жүйесінде табиғи тілді қолдануына байланысты барған сайын қарқынды математикаланып барады. Іс жүзіндегі машиналық аударма, автоматты аннотациялау, адам – машина диалогы жүйелерінде табиғи тілден кез келген ақпараттың компьютердің математикалық тіліне кодталады, ауысады.

Р.Г. Пиотровский және оның әріптестері лингвистикалық тілдің құрылу ерекшеліктері адам айтарлықтай мөлшерде интуициялық қабылдап қолданатын табиғи тіл қатаң ұйымдасқан диффузиялық жүйе болып саналмайтындығын, онда әрбір элементі саналы маңызы бар логикалық құрылым түрінде өмір сүретін және қолданылатын математика тілі жақсы ұйымдасқан жүйе болып табылатындығын дәлелдейді [69].

Табиғи тіл мен математика тілінің конфронтациясы әрбір лингвистикалық нысанға сәйкес қандай да бір математикалық нысан қойылуы керектігін талап етеді. Лингвистикалық таңба, мысалы, сөз тіркесі немесе сөз және осы таңбаны құрайтын фигуралар – фонемалар, әріптер, буындар – математикалық таңбалардың көмегімен түсіндіріледі. Бұл математикалық интерпретация лингвистикалық нысанның мүшеленуімен және онда ары қарайғы зерттеудің пәні болып шығатын мағыналық немесе сигналдық компоненттің бөлінуімен байланысты. Лингвистикалық нысанның басқа да сигналдық және мағыналық

элементтері, сондай-ақ әр түрлі метафоралық коннотативті реңктер қарастырудан шығарып тасталады. Тіл білімінде математикалық әдістерді қолданудың мақсаты әдетте диффузиялы, интуициялы құрылған және толық шешімі жоқ лингвистикалық есепті логикалы құрылған, алгоритмдік шешімі бар бір немесе бірнеше қарапайырақ математикалық есептермен алмастыру болып табылады. Күрделі лингвистикалық проблеманы неғұрлым алгоритмдендірілген есептерге бұлайша бөлінуін біз лингвистикалық нысанның немесе құбылыстың математикалық экспликациясы деп атаймыз. Авторлар математикалық экспликацияның ауызша сөйлеуді немесе мәтінді ЭЕМ-де ақпараттық қайта өңдеуді талдау және синтездеумен байланысты қолданбалы мәселелерді шешуде аса қажет екендігін дәлелдейді, мысалы, ол ЭЕМ-де жиілік және әліпбилік сөздікті құру секілді күрделі міндетті шешуде қолданылады.

“Сандық емес” немесе оны кейде “сапалық” деп атайтын математикалық аппаратты қолдану негізінде теориялық тіл білімінде шартты түрде комбинаторлық лингвистика деп аталатын бағыт қалыптасты. Бұл бағыт квантитативті (сандық) лингвистикаға қарсы қойылады. Әр түрлі көзқарастарды талдай келе, Р.Г. Пиотровский және оның әріптестері математикалық экспликация қазіргі тіл білімінің орталық мәселесі болып табылады деген пікірге келеді, “тіл жүйесі – норма – мәтін – “сапалық” секілді “сандық” математика әдістерін қолдану негізінде де жүзеге асырыла алады [69].

Қазіргі математиканың негізгі ұғымдарының бірі көптік ұғымы болып табылады [[www.http://rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/do](http://www.rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/do)]. Ол алғашқы ұғым болып табылады, яғни басқа неғұрлым қарапайым ұғымдар арқылы анықтауға келмейді. Көптік орыс әліпбиінің әріптерін, сөз қолданысын және т.б. құрайды. Келтірген мысалдар мәнді қасиеттерге ие: барлық бұл көптіктер көптік элементі деп аталатын нысандардың белгілі бір соңғы санынан тұрады. Оның үстіне бұл түр нысандарының әрбірі қарастырылып отырған көптікке не жатады, не жатпайды (мысалы, [ф] әрпі еш күмәнсіз орыс әліпбиін құрайтын әріпке жатады, дегенмен / әрпі секілді бұл көптікке жатпайды). Тек қана мұндай нысандарды қосатын көптіктер дәл көптіктер деп аталады. Себебі әрбір қарастырылатын нысан қарастырылып отырған дәл көптікке не жатады, не жатпайды, бұл көптіктердің әрдайым айқын сызылған шекарасы бар.

Мәтін бір-бірінен шектелген (дискретті) символдардың (фонема, әріп, буын, сөз) сызықтық шеңбері болып саналады. Символдардың әрқайсысы мәтінде белгілі бір жиілікпен кездеседі. Және айрықша валенттілікке ие, яғни лингвистикалық қабілетімен бір бірімен тіркесушілікке ие. Мәтіндегі лингвистикалық бірліктердің бұл қасиеттері ықтималдықтар және математикалық статистика теориясы терминдерінде экспликацияланады. Лингво-психологиялық эксперимент мәліметтерімен үйлестіріле отырып алынған ықтималды-статистикалық сипат нәтижелеріне ақпарат теориясы аппараты қолданыла алады, оның көмегімен сандық тұрғыда мәтіннің

құрылымдық ұйымдастырылуын да, ондағы мағыналық ақпаратты да бағалауға болады.

Сондай-ақ тілдік құбылыстардың сандық зерттелуі негізінен бір аспектіде де – стильдің ерекшеліктерін қандай да бір нақты жазушының тілін зерттеуде жүргізіледі.

Біз өмір сүретін әлемде екі типті заң белгілі, олар – динамикалық және статистикалық (ықтималдық). Бірінші тип заңының әрекеті алдын ала болжануы мүмкін, екінші тип заңдарының әрекеті тек белгілі шектеулерде басынан аяғына дейін болжанады, себебі өзінің нәтижелеренің орташа үлкендікке жуық ұдайы тербелісінен көрінеді. Алайда динамикалық заңдарды статистикалықпен қарама-қарсы қоюға болмайды, динамикалық және статистикалық заңдардағы себептілік құрылымы әрқалай.

Тіл элементтері сөйлеуде қолданылатын құрылым ретінде қарастырыла алады және қандай да бір ықтималды-статистикалық заңдарға бағына отырып дамиды. Бірақ егер бұл осылай болатын болса, онда статистикалық әдістемені қолданудың объективті қажеттілігі түсінікті болып шығады, өйткені дәл осы әдістеме әр түрлі статистикалық заңдар әрекетін аңғаруға бейімделген. Тіл білімінде қолданылатын дәстүрлі мойындалған әдістер тілдік элементтерді сапалық сипаттауға жақсы, бірақ олар статистикалық табиғаты бар генетикалық және функционалдық заңдылықтарды айқындау мен тану үшін мүлдем қолайсыз.

Статистикалық заңдар әрекетін, ықтималдықтарды бақылауға арналған ең қарапайым құрал-саймандар қатарына жиілік пен орташа жиілікті жатқызу керек. Бұл терминдер және оған сәйкес келетін ұғымдар “статистикалық заң” және “ықтималдық” терминдерімен қатар лингвистке неғұрлым қажетті терминдермен математикалық статистика ұғымдары қатарына кіреді. Қандай да құбылыстың жиілігі деп іс-әрекеттің бақыланып отырған уақытындағы оның пайда болу санын айтады.

Тәжірибеге сүйенетін теориялық пікірлер морфологияның көптеген құбылыстарының сәтті статистикалық зерттеулері үшін 500 немесе 250 атауыш сөздер іріктеу жеткілікті және ыңғайлы деп айтуға мүмкіндік береді (егер сөз табы зерттелетін болса); біз өз зерттеуімізде дәл осындай көлемдегі іріктеуді (бірақ тек бұл ғана емес) қолдандық. Іріктеуге мәтіннің барлық сөздерін бірінен кейін бірін енгізу керек пе, немесе оларды біртіндеп, шығарманың әр жерінен алу керек пе деген сұраққа ғалымдар айқын жауап береді: сұрыптау жаппай болуы керек, яғни белгіленген ұзақтықтағы мәтін бөлігі болуы тиіс. Тек осындай сұрыптаулар ғана статистикалық заңдылықтар туралы сенімді ақпарат бере алады. Мүмкіндігінше бұл сұрыптаулар бірыңғай болуы тиіс: мәтіннің бірыңғайсыздығы (жанрлық, стильдік, мазмұндық) өте үлкен жиілік тербелісін береді, сөйтіп бізге статистикалық заңдылықтарды табуға мүмкіндік бермейді.

Б.Н. Головиннің зерттеуінде былай деп көрсетіледі: “жекелеген авторлар стилінің қалыптасуына сөз таптары тым абстрактілі және инертті деп ойлау қабылданған. Алайда сандар керісінше айтып тұр. Әлбетте сөз таптарының

публицистикалық, іскери, ғылыми, көркем әдебиет стильдері секілді функционалдық-тілдік стильдердің қалыптасуында рөлі өлшеусіз өседі” [63, 7 б.].

Шылаулар мен шылау сөздердің үлесі болар-болмас – олар керек десеңіз 2%-ды да құрамайды (олар барлығы 53 қолданыс), олардың ішінде ең көбі жалғаулық.

В.Р. Распутинаның мәтінінде (дәлсіздіктен қашу үшін біз есептеуді аталған повестердің бірінші емес, екінші, үшінші беттерінен бастадық) бет бойынша көмекші сөздердің жиілігі мынадай болып келеді:

2 бетте барлығы 371 сөз бар, олардың ішінде көмекшісі – 107, яғни барлық сөз қолданыстан 28,8%, бұл көмекші сөздерден предлогтар – 47, жалғаулық 35, демеуліктер – 25, яғни көмекші сөздердің жалпы санынан предлогтар 43,9%-ды құрайды. Ең белсенді предлогтар: *в* (12 рет), *на* (6 рет), *за* (5 рет), *с*, *к* (4 реттен) және *у* (3 рет).

Шылаулардан ең белсендісі */з* (12 рет), қарсылықты *а* (9 рет), *но* (4 рет); *не* демеулігі 14 рет, *только* (3 рет) *уже//бы* 2 реттен кездеседі. Осылайша предлогтардың жалпы саны жалғаулық пен демеулік санынан біраз асса да, бірақ жиілігі бойынша жекелеген жалғаулықтар мен демеуліктер мүлдем бірдей белсенді қолданысқа ие (мысалы, */з* реттен).

3 бет – барлық қолданыс 364. Шылау сөздер 96 мысалды құрайды (26,4%). Олардың ішінде предлогтар – 36, жалғаулықтар – 36, демеуліктер – 23, яғни бұл жерде ең жиі кездесетіні *на* (12 рет), *в*, *к* (4 реттен), *у* (3 рет) болып шықты, ол 24 рет қолданылған, басқа шылаулар мысалы, *сабақтас что, чтобы* тек 2 рет қана кездеседі.

Басқа да сұрыптаулардағы сияқты ең белсендісі жалғаулық *и* шылауы болып шықты (23 рет). Басқа шылаулар, мысалы, *а, что, но, словно, будто* 2 ден 4 ретке дейін қолданылған.

Осылайша орыс тіліндегі көмекші сөздердің қолданылу белсенділігі кему тәртібімен келеді: предлог – жалғаулық – демеулік, ал татар тілінде – демеулік – септеулік – жалғаулық.

Жекелеген сөздердің соңғы 1-2 онжылдықта да жиілігінің өсу динамикасында белгілі бір заңдылық байқалады. Мысалы, “Қазіргі орыс тілінің жиілік сөздігінде” [70] сөздер мынадай ретпен орналасады (жиіліктің кему реті бойынша): *я, он, (она, оно, они), в, на, не, я, что, с, этот, быть (есть), а, весь, тот, как, мы, к, у, ты, за, но, вы, по, из, о, свой, же, сказать, так, один, вот, сам, который, человек (люди)* және т.б. Сөйтіп, атауыш сөздерден ең жиі болып *сказать* етістігі мен *человек* зат есімі болып шығады.

Осы саладағы соңғы онжылдықтағы ең маңызды жұмыстардың бірі ретінде “Орыс тілінің жиілік сөздігін” айту керек [71]. Әлбетте бұл сөздікте сөздердің лексика-грамматикалық кластарының жиілігін көрсету міндеті қойылмайды және бұл жерде негізінен жекелеген лексемалардың кездесуі, сөздердің жиілігі көрініс тапқан, белсенділік ерекшеліктері орыс әдеби тілінің стилі бойынша дәл дифференцияланған. Осы сөздік бойынша орыс тіліндегі ең қолданылымды

лексемалар қандай? Публицистикалық, көркем әдебиет, драматургиялық стильдер мәтінінде қолданылатын сөздердің жиілігінің ортақ нәтижелері қандай? Бұлар (берілген 40 мың сөзден ең белсенділерін көрсетеміз): *в, и, не, быть, что, он, с (со), а, как, это* және т.б. Сөйтіп ең жиі кездесетін сөздердің берілген тізімі орыс әдеби тілінің барлық стильдері үшін ең белсенді сөздер, бірінші кезекте, предлогтар (*в, на, к*), жалғаулықтар (*и, а*), демеуліктер (*не*), есімдіктер (*я, он, это*). Бірінші жиырмалыққа бірде бір нақты мағынасы бар атауыш сөз кірмейді: бұл жерде әр түрлі абстрактілі жинақтаушы мағынасы бар көмекші сөздер және кең дейтикалық қызметі бар есімдіктер. Номинатив (атау) сөздердің ішінде біріншілердің бірі болып *быть, может* етістіктері, *год, дело, время* зат есімдері жүреді, сын есімдерден *большой, новый* және т.б. атауға болады.

Салыстыру үшін басқа дереккөздерден сөздердің жиілік деректерін келтіреміз, бұл жерде әсіресе бірнеше стильдер сөздерінің белсенділігі бізге маңызды болып саналады. Техникалық мәтіндер сөздерінің жиілік сөздігінің деректері бойынша [72] алғашқы жиырма жиілік сөзге енетіндер: *в, и, при, как, на, с, по, рис, от, что, из, можно, случае, не, бария, система, выход, напряжение* және басқалары, бұл өз кезегінде тағы да атаулы және атаулы емес сөздердің жиілік туралы біздің тұжырымымызды дәлеледейді.

Бұл тұрғыдан сондай-ақ, Л.А. Турконың мақаласы да ғылыми қызығушылық тудырады [72, 191-199 б.б.]. 50000 сөз қолданыстан алынған мәліметтер авторға ауызекі сөйлеудегі (диалогтар, телефонмен әңгімелесу және т.б.) ең жиі сөзді анықтауға мүмкіндік берді. Бұлар *не, е, а, в, у, и, ну, так, нет, он, что, да, на, ты, вы, как, это, она, с, что, вот, там, меня, очень, сейчас, надо, мы, же, ничего, все, еще, знаю, они, к, бы, сегодня, хорошо, если, за, когда, вас, вообще, нас, есть, только, конечно, здесь, говорить, даже, просто, можно, сколько, вчера*.

Сөз жоқ, орыс тіліндегі ең жиі сөздердің құрамы әр түрлі дереккөздерде біркелкі болмауы үлкен ғылыми қызығушылық туғызады. “Частотный словарь современного русского языка” атты [70] сөздікте бұл сөздер *и, в (во), на* ретімен орналасқан, Ю.А. Сафьянның “Частотный словарь русской технической лексики” сөздігінде – *и, в (во), на*; Е.А. Калининаның “Частотный словарь русского подязыка электроники” сөздігінде – *в (во), и, на* [62, 8 б.] ретімен орналасқан. Біздің зерттеуімізде алғашқы үш орынды қолданылымы жағынан *и, в, не* алады.

Керек десеңіз тіл оқытушылары мен болашақ филологтардың көмекші сөздер мен есімдіктерден басқа атауыш сөздердің қолданылуына қарағанда аса үлкен белсенділік көрмеуі, сірә, атауыш емес сөздердің аздығынан, олардың саны шектеулі, және мұндай сөздердің абстрактіленген сипатымен байланысты.

Екі тілде де жиілігі бойынша бірінші орында көмекші сөздер тұр, оның ішінде орыс тілінде бұлар – предлогтар, жалғаулықтар, демеуліктер (азаю реті бойынша), ал татар тілінде – демеуліктер, септеуліктер, жалғаулықтар. Бірде бір орыс немесе татар тіліндегі өз бетінше лексема *и, в, не, на, и, да/до, вам,*

белен және т.б. секілді сөздердің қолданылуымен және кездесуімен салыстыруға келмейді. Орыс мәтіндерінің ұйымдасуындағы предлогтардың үлкен рөлі орыс тілінің морфологиялық қатарының синтетикалық – флективті сипатымен берілетін қатынастар мағынасы зат есімнің түрлі септік формалары арқылы жеткізіледі, сондықтан септеуліктер мен септеуліктерден кейінгі сөздердің рөлі аса маңызды емес. Факт көзге көрініп тұр: орыс мәтіндеріндегі атаулы емес сөздердің саны татар мәтіндеріндегі көмекші сөздер санына қарағанда әлдеқайда жоғары: орыс тілінде 30%-ға, татар тілінде 17%-ға жуық. Соған қарамастан бұл мәліметтер тағы да біздің мәтіндегі әрбір 4-5-інші сөз келетін көмекші, атаулы емес сөздерсіз кез келген тілдегі сөз табы жүйесі, сөзсіз, зиянды болып көрінетіндігі туралы тұжырымдамамызды нақтылайды.

Мәтіндердің көпшілігінде көмекші сөздер арасында жиілігі бойынша бірінші орында жалпы тізімде болар-болмас рөлі бар лексемалар класы тұр, мысалы, орыс тілінде *а* шылауы, татар тілінде *нем* шылауы және т.б. Жиілігі бойынша көркем әдебиет прозасы мәтініндегі барлық орыс сөздерінің арасында бірінші орынды *и* шылауы алса, татар тілінде *иде* көмекші етістігі алады.

Екі тілдегі көмекші сөздердің жоғары белсенділігі “орта есеппен жиі кездесетін сөз сирек кездесетін сөзге қарағанда қысқа” деген кейбір лингвистердің көзқарасының дұрыстығына көз жеткізуге мүмкіндік береді [621, 101 б.]. Сөздердің дыбыстық сипатын статистикалық зерттеуді айрықша мақсат етіп қоймай және осы аспектіге назар аудара отырып, біз екі тілдегі ең жиі сөздер әріптердің аз құрамына ие екендігіне көз жеткіздік: орыс тілінде 1-2 әріп, татар тілінде сәл көбірек әріп саны *в, на, а* және *нем, да/да, белен, иде*.

Н.Д. Арутюнованың зерттеуінде сандық мағынаның тілдің барлық корпусына – зат есім, етістік, есімдік, сын есім, үстеу, предлогтар және т.б. енетіндігі айтылады [73, 7 б.].

Қазақ тіл білімінде де квантитативті я сандық әдістің тілдің көптеген салаларында кеңінен басшылыққа алынғаны байқалады. Мысалы, С. Мырзабеков [74] қазіргі қазақ тілі етістіктерінің құрылымын статистика-лингвистикалық әдіс арқылы талдауға барса, А.Б. Белботаев қазақ мәтіндеріндегі сөз таптарының лингвостатистикалық сипаттамасын, сондай-ақ ғылыми-техникалық стильдегі сын есім аффикстерінің қолданылуын зерттеуде [75], [76, 225-230 бб.], [77, 543-552 бб.], ал А.Қ. Жұбанов қазақ мәтінінің квантитативті құрылымын қарастыруда [59, 79-86 бб.], А. Ергалауов қазақ және ағылшын тілдеріндегі ырықсыз етіс формаларының статистикалық сипаттамасын [77, 62-63] беруде тікелей сандық әдіске жүгінген.

Бұл мәселелер *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының тілде қызмет ету заңдылықтарын терең тануда, сондай-ақ бүгінгі күнге дейін беймәлім болып келген кейбір сырларын ашуда сандық әдіске, математикалық ойлауға және оның тәсілдеріне сүйену үлкен нәтижелерге әкелері сөзсіз.

Квантитативті лингвистиканың негізі болып табылатын статистикалық әдіс көмегімен *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының түрлі стильдер мәтіндеріндегі қызметі туралы нақты түрде сандық деректер алуға болады.

Алынған сандық көрсеткіштер бұл тілдік бірліктердің тілде қызмет етудегі әрқайсысының үлесімен бірге, олардың функционалды-семантикалық табиғаты тұрғысындағы сапалық (квалитативті) талдауға алып келеді.

Мен/бен/пен тілдік бірліктердің варианттылық сипатын анықтауға квантитативті талдаудың маңызы зор деп есептейміз. Өйткені фонетикалық варианттар ретінде танылатын осы тілдік бірліктер кез келген сөзбен тіркесе бермейді. Ал олардың әрқайсысының қандай сөздермен, нақты айтқанда, қандай дыбыстарға аяқталған сөздермен тіркесуге қабілеттілігін біз SPSS компьютерлік бағдарламасында квантитативті-статистикалық әдіс арқылы анықтауға мүмкіндік аламыз.

Мұнда компьютер жадына енгізілген түрлі стильдер мәтіндеріндегі осы бірліктердің басқа сөздердің дыбыстық ерекшелігіне қарай таңдап тіркесу жиілігінің сандық көрсеткіші маңызды болып табылады.

Ал *мен/бен/пен* фонетикалық варианттарының пайда болуын қазақ тілінің морфология-типологиялық құрылымына тәуелделігі тұрғысында түсіндіруге олардың басқа дыбыстармен тіркесу жиілігінің, яғни тілдік деректің сандық көрсеткіші дәйек ретінде қолданыла алады.

Сондай-ақ, *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының бір парадигмаға енулері тұрғысындағы қатынастарының сипатын анықтауда да квантитативті әдіс көмегімен алынған сандық деректер олардың сапалық белгілерін тануға жол ашты.

Жоғарыдағы 1.1 тараушасында көрсетілгендей, *мен/бен/пен*, *және* тілдік бірліктері бір ғана жалғаулық шылаулар парадигмасына енгендерімен, семантикалық сыйымдылықтары бірдей емес. Осы шылаулардың семантикалық сыйымдылықтары олардың түрлі стильдер мәтіндерінде қай сөз таптарымен және қандай семантикалық ерекшелікке ие сөздермен тіркесу жиілігінің сандық көрсеткішін талдау барысында анықталады.

1.4 *Мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларының түрлі стильдерде қолданылуының квантитативті өлшемдері

Жазба тіл мен сөйлеу тіліндегі түрлі типтегі сөздердің жиілігін анықтайтын статистикалық тәсіл тілдің құрылымдық-грамматикалық, стильдік-семантикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. *Мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларының функционалдық стильдерде қолданылу жиілігі дегендегі жиілік сөзі қазақ тіл біліміндегі зерттеулерде математиканың статистикалық әдістерінің қолданыла бастауына байланысты туған термин болып саналады. Осыған орай жұмыстың зерттеу нысаны болып отырған *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларының публицистикалық, ғылыми және көркем әдеби стильдеріндегі қолданыс жиілігі болып табылады. Грамматикалық мәртебесі тұрғысынан көмекші сөздер тобын құрайтын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары бірыңғайласқан есім сөздерді, қимыл атауларын және кейбір субстантивтенген сөздерді бір-бірімен байланыстырады. *Және* жалғаулық шылауы да бір түрлі формадағы жалаң я күрделі зат есім, сын есім, есімдік, етістік сияқты атауыш сөздерді ыңғайластыра байланыстырады.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігін публицистикалық, ғылыми және көркем әдеби стильдеріндегі мәтіндер негізінде статистикалық салыстырулар жүргізу. Мәтіндегі сөз саны анықталып, *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының есептік санын шығару мақсатында публицистикалық стильден – «Дала мен Қала» газет материалдары; ғылыми стильден – қорғалған кандидаттық диссертациялардың мәтіндері; көркем әдеби стильден – жазушы Ә. Нұршайықовтың шығармалары және қазақ балалар әдебиетінің классик жазушыларының шығармаларын жинақтаған Р.Б. Нұртазина мен А.Д. Сейсенованың «Мен оқимын, ойлаймын, ойнаймын!» балалар әдебиеті алынды.

Олардың сандық көрсеткішін төмендегі №1 кестеден көруге болады.

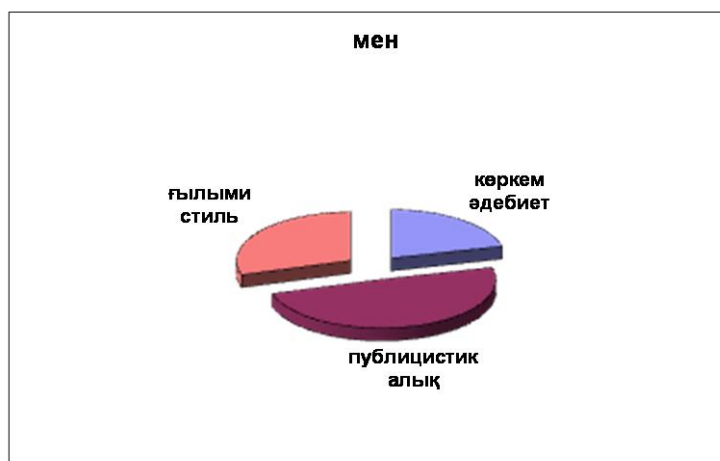
№1 Кесте – *Мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының түрлі стильдердегі сандық көрсеткіші

Стиль	көлемі	сөз саны	<i>мен</i>	<i>бен</i>	<i>пен</i>	<i>және</i>
Публицистикалық	1723 бет	460 000	2598	569	100	2303
Ғылыми	1224 бет	460 000	1570	348	66	1023
Көркем әдеби	1879 бет	460 000	1111	333	60	594
Барлығы	4826	1380000	5279	1250	226	3920

Үш стильде де сөздік қолданыс бірдей болғанымен *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылаулардың қолданылуы әр түрлі. Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларды қолдану жағынан бірінші кезекте публицистикалық, екінші кезекте ғылыми стиль, ал үшінші кезекте көркем әдеби стиль тұрады. Осы тұста біз үш стильдегі (публицистикалық стиль, ғылыми стиль, көркем әдеби тіл) *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылаулардың қолданылу статистикасын SPSS программасы бойынша диаграммаға салуды жөн көрдік.

SPSS программасынан шыққан диаграмма бойынша әр жалғаулық шылаудың түрлі стильдер мәтіндерінде қызмет ету жайынан мәлімет беретін сандық көрсеткіштерге бөлек-бөлек тоқталар болсақ, бұл тұрғыда айтарлықтай айырмашылықтарды байқаймыз.

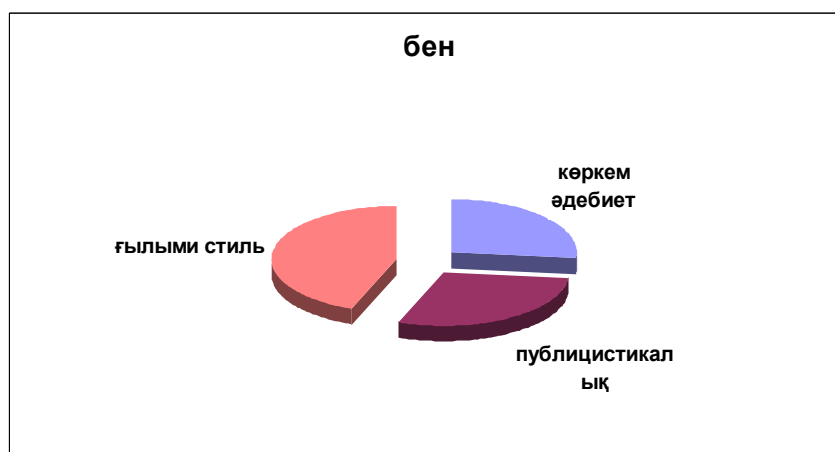
Мен жалғаулық шылауының үш стильдегі қолданысы әр түрлі, ол диаграммада анық байқалады:

1 сурет – *Мен* жалғаулық шылауының түрлі стильдерде қолданылуы

Диаграммадан көріп отырғанымыздай *мен* жалғаулық шылауының үш стильде қолданылу жиілігі әр түрлі. Ең көп публицистикалық стильде, одан кейін ғылыми стиль, ал үшінші кезекте көркем әдеби тілінде қолданылған деп көрсетілгенімен, ғылыми стиль мен көркем әдеби тілінде *мен* жалғаулық шылауының қолданылуы жағынан көріп отырғанымыздай айтарлықтай айырмашылық жоқ. Ал публицистикалық стильдегі *мен* жалғаулық шылауының қолданылуы екі стильге (ғылыми және көркем әдеби тіліне) қарағанда көбірек.

Бен жалғаулық шылауының үш стильдегі қолданысы төмендегідей:

2 сурет – *Бен* жалғаулық шылауының түрлі стильдерде қолданылуы

Бен жалғаулық шылауы жоғарыдағы *мен/пен* жалғаулық шылауларынан аз қолданылғанымен, сол екі жалғаулық шылаудың диаграммасынан көріп отырғанымыздай, *бен* жалғаулық шылауы публицистикалық стильде көбірек қолданылған, айырмашылық көрініп тұр, ал ғылыми стиль мен көркем әдеби тіліндегі айырмашылық айтарлықтай емес.

Пен жалғаулық шылауының үш стильдегі қолданысына назар аударар болсақ:

3 сурет – *Пен* жалғаулық шылауының түрлі стильдерде қолданылуы

Бұл жерде де, *мен* жалғаулық шылауына қарағанда *пен* жалғаулық шылауы әрине аз қолданылған, бірақ жалпы үш стильде қолданылуы жағынан салыстырар болсақ, *мен* жалғаулық шылауы сияқты ғылыми стиль мен көркем әдеби тілінде *пен* жалғаулық шылауының қолданылуында айырмашылық көп емес. Ал публицистикалық стильде көбірек қолданылған.

Сөйтіп, жалпы алғанда, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының әрқайсысының түрлі стильдер мәтіндерінде қызмет етуі жайындағы сандық көрсеткіштерді өзара салыстыруда олардың елеулі айырмашылықтары көрінеді: 3267 тілдік бірлік *мен/бен/пен* (*мен* – 2598, *бен* – 100, *пен* – 569); 2303 – және публицистикалық мәтіндерден алынды, жалпы көлемі 1723 бет (460 000 сөз); 1504 бірлік *мен/бен/пен* (*мен* – 1111, *бен* – 60, *пен* – 333), 594 – және көркем әдебиет мәтіндерінен алынды, жалпы көлемі 1879 бет (460 000 сөз); 1984 бірлік – *мен/бен/пен* (*мен* – 1570, *бен* – 66, *пен* – 348), 1023 – және ғылыми мәтіндерден, жалпы көлемі 1879 бет (460 000 сөз).

Бірліктердің жалпы саны – 6755.

Сандық көрсеткіштердегі бұл айырмашылықтар қазақ тілінің типологиялық ерекшеліктерінің де көріністері болып табылады. Тілдің жалғамалы сипатының негізгі белгісі саналатын дыбыстар үндестігі заңдылығының *мен/бен/пен* тілдік бірліктер вариантының туындауына бірден бір түрткі болғанын осы жалғаулық шылауларының мәтіндердегі жиілік көрсеткішін талдау барысында, яғни *мен* я *бен* я *пен* шылауларының басқа сөздермен тіркесуі кезінде қай дыбыстармен үйлесуінің жиілігін сараптау барысында көз жеткізіп отырмыз.

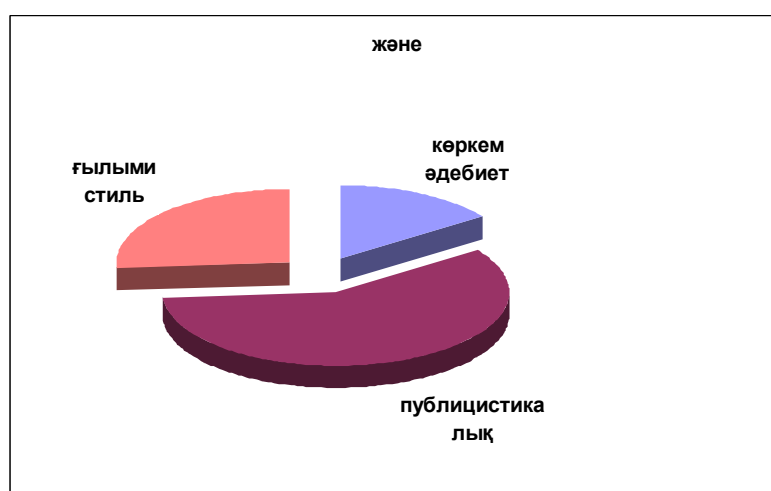
Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының қазақ тілінің грамматикалық анықтағыштарында, тіл туралы қазақ лингвистерінің теориялық еңбектерінде бірізді тәртіппен орналасуының 1-ші *мен*; 2-ші *бен*; 3-ші *пен* себептері де квантитативті өлшемдерді осы шылауларға қатысты қолдану барысында анықталды.

SPSS компьютерлік бағдарламасы көмегімен жүргізілген квантитативті өлшемдер нәтижесі бойынша барлық стильдер мәтіндерінде *мен* ең жоғарғы сандық көрсеткішке ие болса, одан кейінгі орынды *бен*, ал ең соңғы орынды *пен*

иеленеді. Бұдан бұл жалғалық шылаулардың аталғандай бірізді тәртіппен орналасуы олардың түрлі стильдер мәтіндеріндегі қолданылу жиілігінің көрсеткішіне тәуелділігі тұрғысынан түсіндіріледі.

Бұл мәселеде компьютерлік бағдарламаға жүгінбей квантитативті талдау көмегінсіз-ақ қазақ лингвистерінің *мен/бен/пен* түріндегі бірізділікті үнемі сақтап орналастырулары олардың осы тілдің, яғни өз ана тілдерінің табиғатын терең тануына сәйкес болса керек.

Ал *және* жалғаулық шылауының үш стильдегі қолданысы мен жалғаулық шылауына қарағанда аз дедік. Ендеше *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қосындысынан әлдеқайда аз қолданылғанын да атап өткен жөн. Мұны №1 кестеден де байқауға болады. Ал, жалпы *және* жалғаулық шылауының публицистикалық стильдегі – ғылыми стильдегі – көркем әдеби тіліндегі қолданысын төмендегі диаграммадан көруге болады.

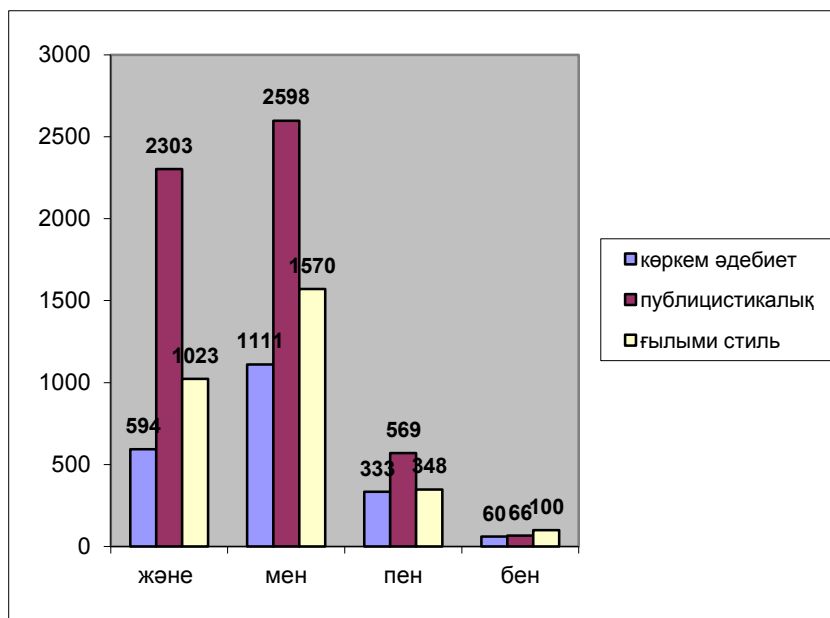
4 сурет – *Және* жалғаулық шылауының түрлі стильдерде қолданылуы

Жоғарыда айтып өткеніміздей *және* диаграмма арқылы көріп отырғанымыздай *және* жалғаулық шылауының публицистикалық стильде қолданылуы жағынан айырмашылық қатты байқалады. Ал, ғылыми стильдегі айырмашылық пен көркем әдеби тіліндегі айырмашылық басқа, яғни жоғарыда қарастырылған *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда біршама көп қолданылғанымен, публицистикалық стильмен салыстырғанда ондай көп емес.

Бұл мәтін авторының стиліне немесе сөздік қолданысына байланысты болуы да мүмкін, сондықтан біз мәтінді көлемі жағынан емес мәтіндегі сөздік қолданысының санына қарай бірдей етіп алуды жөн көрдік. Дегенмен жүргізілген тәжірибе бойынша, жоғарыда көрсетілгендей қорытындыға ие болдық.

Осыдан шыққан нәтиже, статистика бойынша шылаулардың ең көп қолданылуы публицистикалық стильде – 5 570 (*мен* – 46,6 %, *пен* – 10,2 %, *бен* – 1,7 %, *және* – 41,3 %), ғылыми стильде – 3007 (*мен* – 52,2 %, *пен* – 18,9 %, *бен*

– 2,1 %, және – 34 %) болса, ал көркем әдеби стильде – 2098 (*мен* – 52,9 %, *пен* – 15,8 %, *бен* – 2,8 %, және – 28,3 %) деген көрсеткіштерге ие болдық:

5-сурет. Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының түрлі стильдердегі квантитативті өлшемдері

Бұл көрсеткіште жоғарыда келтірілген мысалдардағы бір сөйлемде бір немесе одан да көп шылаулардың жалпы санын есепке алмадық.

Эксперимент үшін алынған үш стильдің көлемі жағынан айырмашылық көп болғанымен, сөздік қолданыстары бірдей, бірақ *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылаулардың қолданылуы әр түрлі екендігі анықталып отыр.

Байқап отырғанымыздай, публицистикалық, ғылыми және көркем әдеби стильдерінде *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары *және* жалғаулық шылауынан анағұрлым көп қолданылған.

Ал, осы үш стильде *және* жалғаулық шылауының өзі *мен* жалғаулық шылауынан аз қолданылғандығын жоғарыдағы диаграммадан да байқадық. Оны төмендегі №2 кестеден анығырақ көруге болады:

№2 кесте – Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының жиілік пайызы

стиль	<i>мен/бен/пен</i>		<i>және</i>	
	жиілік	пайызы	жиілік	пайызы
публицистикалық	3267	0,72%	2303	0,51%
ғылыми стиль	1984	0,44%	1023	0,23%
көркем әдебиет	1504	0,33%	594	0,13%

Жоғарыдағы №2 кестеде көрсетілгендей, публицистикалық стильде де, ғылыми стильде де, көркем әдеби тілінде де жалғаулықты шылаулар қолданылған сөйлемдер саны жалпы жалғаулық шылаулардың санынан әлдеқайда аз немесе бір сөйлемде бірнеше жалғаулық шылаулар қолданылады

және бір сөйлемде осы қарастырылып отырған *мен* жалғаулық шылауы да, *пен*, *бен*, *және* жалғаулық шылауларды біршама сөйлемдерде қайталана кездесіп, сөздер мен сөздерді байланыстырады.

Мысалы, публицистикалық стильде:

Ой мен әрекет тазалығы, халқы үшін жасалған жанкешті еңбек, туған тілі мен мәдениеті алдындағы құрмет – бұлар мұражай қонақтарын құшақ жайып қарсы алатын қасиеттердің бір бөлшегі ғана (Д/К)

деген сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы екі рет кездесе, енді мына бір мысалда:

Қалған фильмдерде вампирлер мен шайтандар, ғарыштан келген тәңірлер мен құбыжықтар, еркекшоралар мен қызтекелер, екіқабат болған еркектер мен роботтар, мафия басшылары мен қанішерлерді ғана көресіз (Д/К)

деген сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы төрт рет кездеседі.

Немесе:

Қала басқару жүйесі, білім беру (мағриф) низамдары, ғалами-зерттеулер (тахқиқат) және тариқаттары, қазылық билігі, көркемөнер уә тіл ғылымдары (лұғат), ғарыштану, дәрігерлік (тыб) уә химия пәндері, кәсіби ісмерлер дайындау тәсілдері (санағат), әлеуметтік қайырымдылық қорлары және рабаттар, уақыптар, тәккерлер, денсаулықты сақтау (хифз-ұс-сыхха, шифахана) және сауықтыру шаралары, мұсылман (түрік) моншалары, қолөнер туындылары, ғашықтық сарындары, даналық шиырлары, теңіз зерттеулері, жазғырапиялық ашулар, зергерлік өнері т.т. міне, осылардың көбісі Тараз сияқты дамыған қалаларда дүниеге келген (Д/К)

деген сөйлемде *және* жалғаулық шылауы үш рет кездесіп отыр.

Ал, ғылыми стильді алар болсақ:

Онда киноморфизмдер негізінде туындаған тілдік бірліктер мен бейнелі сөздерге халықтың ұлттық танымы, дүниеге көзқарасы, мәдениеті мен салт-санасы көрініс тапқан (Ғ/с) деген сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы екі рет кездесе, мына бір сөйлемде:

Біз бір зат пен екінші затты салыстыруды теңеу дедік, демек, тұрақты теңеулер мен еркін теңеулердің өзара ерекшеліктері мен айырмашылықтары жөнінде айтқанда, осы жазғайды ескерген жөн (Ғ/с) *мен/пен* жалғаулық шылаулары қатар қолданылады.

Енді мына бір сөйлемде:

Қазақ және неміс тілдеріндегі етістіктердің валенттілігі салыстырмалы-салғастырмалы, типологиялық және психолингвисти-калық тұрғыдан жете зерттелінбегендіктен, әсіресе, жеке етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілік табиғаты және екі тілдегі етістіктер валенттіліктердің қолданысындағы ұқсастықтары мен ерекшеліктері, біздің тұрғыдан кес(у) – schneiden мағынасындағы етістіктерге байланысты талданады (Ғ/с) дегенде *және* жалғаулық шылауы үш рет, *мен* жалғаулық шылауы бір рет қолданылып отыр.

Көркем әдеби тілінде, мысалы:

Қазақтың асқақ ақындары мен әйгілі композиторлары өз өлеңдері мен музыкаларын халықтың жанына, жүрегіне осы аспаппен жазған (Ә.Н.).

Немесе,

Оларды өз борыштары мен қызмет міндеттерін дұрыс орындауға, Совет елінің офицерлері мен жауынгерлері деген ардақты атты, дүние жүзіндегі ең озат армия – Совет Армиясының офицері мен жауынгері деген жоғары атақты құрметтей білуге баулу (Ә.Н.)

– деген сөйлемде үш рет *мен* жалғаулық шылауы қолданылса, енді мына бір сөйлемде:

Енді Халиманың қайтыс болуына байланысты маған, балаларыма көңіл айтқан Премьер-министрдің орынбасары Иманғали Тасмағамбетовке, Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі Мұхтар Құл-Мұхамедке, Қазақстанның Қырғыз Республикасындағы және Италия мемлекетіндегі Төтенше және Өкілетті Елшілері Мұхтар Шаханов пен Олжас Сүлейменовке, Сенат депутаттары Өмірбек Байгедді мен Қуаныш Сұлтановқа, Социалистік Еңбек Ері Зылиха Тамшыбаеваға, Халық жазушылары Дихан Әбілев пен Тұрсынхан Әбдірахмановаға, Қабдеш Жұмаділов пен Сәбит Досановқа, Мұзафар Әлімбаев пен Тұрсынбек Кәкішевке, жазушылар Сайын Мұратбеков пен Ғаббас Қабышевқа, ақындар Жаппар Өмірбеков пен Есләм Зікібаевқа, академиктер Шапық Шәкин мен Манаи Қозыбаевқа, Серік Қирабаев пен Жүрімбек Сыдықовқа, членкоррлар Сіләмхан Жапарханов және Майя Шығайева мен Әлия Бейсеноваға, профессор-ғалымдар Нығмет Ғабдуллин мен Жұмағали Ысмағұловқа, полковниктер Сұлтан Жиенбаевқа, Асқар Рахматуллинге, Олжабай Темірхановқа т.б. және Жазушылар одағына, «Маңғыстаумұнайгаздың» бас директоры Сағын Қырымқұловқа шын жүректен ризалық айтып, олардың үй іштерімен тегіс сау-сәлемет болуларына тілектестігімді білдіремін (Ә.Н.) – дегенде бес – және, алты – пен, төрт – мен жалғаулық шылаулары қолданылған.

Көріп отырғанымыздай, бір сөйлемде бірнеше жалғаулық шылаулардың қолданылуы арқылы жазылған сөйлемдер үш стильде де (публицистикалық, ғылыми және көркем әдеби тілінде де) кездесіп отырады.

Әсіресе, көркем әдеби тілінде, яғни Ә. Нұршайықов шығармаларынан алынған жоғарыдағы мысаладрда *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының бір сөйлемде қатар және бірнеше рет қайталанатын жерлерін кездестіруге болады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылаулары қызметіне қарай жай сөйлемде де, құрмалас сөйлемде де өзара тең дәрежедегі сөздерді, сөйлемдерді байланыстыра келіп, сөйлемнің аясын кеңейтуші қызметін атқарады.

Тіл ғылымында сандық зерттеулердің қажеттігін математикалық лингвистиканы жақтаушылармен қатар аса көрнекті дәстүрлі тіл білімінің өкілдері де мойындап отыр. Жазба әдебиет пен сөйлеу тіліндегі түрлі типті сөздердің әр ыңғайдағы жиілігін анықтайтын мұндай тәсілдің құрылымдық-грамматикалық, кейде стильдік-семантикалық айырымдарын ажырата отыра

осы стильдерге тән қасиеттерді анықтауға көмектеседі. Барлық грамматикалық категорияларды сандық тәсілмен талдау олардың бүкіл әдеби тіл сфераларындағы функционалдық салмағын көрсетуге мол мүмкіндік беретіндігі сөзсіз.

Қазіргі таңда тілдің ішкі заңдылықтарын ашу үшін сандық тәсілді қолдану – қазақ тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақ тіліндегі сөз таптарының, оның ішінде зат есім, етістік және сын есім олардың құрылымдық ерекшеліктеріне статистикалық тұрғыдан талдау жүргізіп, біршама тілдік маңызды қорытындылар жасалды: А. Ахабаев, Қ. Бектаев, А. Белботаев, А. Зекенова, С. Мырзабеков, А. Жұбанов, т.б.

Сөздің фонетикалық вариантын жүйелі түрде зерттей берудің тіл мәдениеті үшін айрықша маңызы бар. Себебі сөздің варианттылығы мәселесі терең зерттелмейінше, көптеген сөздердің шегі айқындалмайды, мағыналық жігі ажыратылмайды.

Біз ғылыми зерттеу жұмысымызда қарастырған үш, яғни публицистикалық, ғылыми және көркем әдеби стильдердегі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданылу ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Қазақ тіліндегі көмекші сөздер, оның ішінде біз сандық тәжірибеге алып отырған *мен/бен/пен* жалғаулықты шылаулары грамматика тұрғысынан бірыңғайласқан есім сөздерді, кимыл атауларын, субстантивтенген сөздерді бір-бірімен байланыстырады.

Мен/бен/пен жалғаулықты шылаулар тек бұрынғы, я соңғы сөзге ғана емес, екі жағындағы сөздердің екеуіне де бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен жалғастыру үшін қолданылады. Мысалы, публицистикалық стильде:

Әр түрлі әлеуметтік топтар мен жіктерді, сондай-ақ аз ұлттар мен этникалық топтарды күштеп жер аудару Ұлы Отан соғысына дейін басталған (Д/Қ).

Ғылыми стильде:

Мақалада жоғары оқу орындарының есігін енді ғана ашқан қыздар мен жігіттердің оқыту жүйесінің тәртібі мен өзгешелігіне бірден үйреніп кете алмайтындығын айта келіп, оларға сабаққа қалай дайындалу керектігі турасында кеңес айтуды орынды деп есептейді (Ғ/с).

Көркем әдеби тілінде:

Онда көз бен өжет мінез бар, менде күш пен әскери кеуде бар (Ә.Н.).

Жалпы артикуляциялық жақтан ұқсастығының арқасында [б], [п] және [м] фонемалары қосымшалар мен шылаулардың бас позициясында бірін-бірі үнемі алмастырып отырады. Мысалы: *-бын (-пын, -мын); мыз (пыз, быз); мен (бен, пен), -ма (ба, па)*, т.б. [79; 67].

Енді аталған жалғаулық шылаулардың дыбыстық сипатына тоқталып өтейік.

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар – консонантизмдер ішіндегі ерін (билабиаль) дауыссыздары: [м], [б], [п] фонемаларынан қаралады.

М – еріннің бір-бірімен жабысуынан жасалатын имплозивті мұрын жолды сонор не сонант фонема деп атаймыз. **М** – сонанты бұрын сөз басында сирек қолданылған, ал осы күнгі сөздік құрамда сөздің барлық шенінде айта береді.

Б фонемасы көбіне сөздің басы мен ішінде келеді де, фонетикалық жағдайына қарай әлденеше комбинаторлық вариантта айтыла береді.

П – еріннің бір-бірін нық жабысып, кенет ашылуынан жасалатын эксплозиясы мен имплозиясы бар шұғыл қатаң фонема.

П фонемасы артикуляциялық орны мен жолына қарай негізінде [б] фонемасымен үйлесе де, дауыс қатынасы жағынан өзгеше: [б] ұяң дыбыс та, [п] қатаң дыбыс.

Ә. Жүнісбектің айтуынша, “қазақ тіліндегі консонантизмдер жүйесі 17 сингармотиптен немесе 66 сингармодауыссыздан құралады” [80, 44 б.].

[М, б, п] дауыссыз дыбыстары да осылардың қатарына жатады. Бұлардың қатарында өзімізге таныс [в, ф, х, һ, ц, ч] дыбыстары жоқ. Өйткені олар жолдан қосылған, байырғы сөздерде жоқ, кірме дыбыстар.

Қазақ тілі говорларында [м, б, п] дыбыстары тағы бір сөздің ішінде де жарыса айтылады. Мысалы: *аспан – асбан, батпан – батман, кетпен – кетбен*. Ал кейбір түрік тілдерінде *батман, асман, кетмен, чекмен* түрінде айтылуы норма болып саналады. Сөз аяғында тіл алды [н] соноры қосымша басындағы [б] ұяңы ықпалынан [м] ерін сонантымен комбинаторлы түрде алмасады: *нанбады – намбады (нанбады), жан-ба – жамба (жанба)*. Кейбір түрік тілдерінің сөз басындағы [б] дыбысы қазақ тілінде [м] сонорына ауысқан: *түрк. бен, қаз. мен, түрк. бин – мың т.б. Орхон-енисей жазба нұсқасында баңа, бен, бойун, буз, буң сөздері қазақ тілінде маған, мен, мойын, мұз, мың түрінде айтылады* [81, 47 б.]. Олай болса, сөз басындағы [б] дыбысы [м] дыбысынаға ауысқан.

Екі дауысты ортасындағы (интервокаль позициядағы) [б] дыбысы кейде тіс пен ерін қатысы арқылы да айтылады. Әсіресе жедел сөйлеген кезде бұл фонеманың '*билабиаль*' болудан гөрі '*дентилабиаль*' түрде айтылуы басым; абайлап бар, ит қабады дегендегі абайлап, қабады сөздеріндегі [б] дыбысы таза [в] дыбысы болмағанмен сол екеуінің ([б] мен [в]) аралығынан айтылады; [п], [б] фонемалары шылауларда да, қосымшаларда да (көмектес септікте, жіктік тұлғада) кездесіп отырады. Бұлардағы [б], [п], [м] дыбыстары ыңғайына қарай бір-біріне алмасады. Мысалы: *колхоз бең колхоз, инженер мен инженер, студент пен студент* [82, 248 б.].

Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерін жалғастырып, ыңғайласқан қатынасын білдіретін *мен/бен/пен* жалғаулықты шылаулары жүргізілген эксперименттік әдіс қорытындысы бойынша мәтін авторының қолдану аясы, стиліне байланысты және сөйлем мен сіз тіркестерінің соңғы буынына қарай, яғни дауысты немесе дауыссыз, оның ішінде қатаң, ұяң немесе үнді болып келуіне қарай ішінара өзгеріп отырады.

Мен жалғаулықты шылауы – **дауысты** [а, ә, е, о, і, ұ, ү, ы, і, я]; **үнді** [л, м, н, ң, р, й, у] дыбыстарымен аяқталған кезде жалғанады. Мысалы: *алма мен өркі, түлкі мен ешкі, күн мен түн*, т.б.

Пен жалғаулықты шылауы – **ұяң** [б, г, ғ, д, в] және **қатаң** [п, к, қ, т, ш, с, ф, һ, ц, ч] дыбыстарымен аяқталған кезде жалғанады. Мысалы: *Досанов пен командир, сауыт пен қалам, Әпеш пен Мырзаби, т.б.*

Бен жалғаулықты шылауы – **ұяң** [з], [ж] дыбыстарымен аяқталған кезде жалғанады. Мысалы: *қыз бен жігіт, аяз бен боран, т.б.*

“Жазба тіл – дыбыстық тіл секілді практикалық және теориялық зерттеуді талап ететін маңызды тілдік материал. Жазба тілге тән ерекшеліктер жазба мәтін бірліктерінің сапалық және сандық ара қатынасында түрлі әдеби жанрларда көрінеді. Қазақ тіліндегі сөздердің соңғы әріптері мен әріптік тіркестерді жан-жақты статистикалық зерттеу синтагматикалық, сондай-ақ морфологиялық факторлардың соңы екендігін дәлелдейді” [2; 84].

Мен/бен/пен жалғаулықты шылаулардың қолданылу жиілігін үш стильдердегі мәтіндер негізінде жүргізілген статистикалық салыстыруларды фонетикалық тұрғысынан қарастыру үшін, жоғарыда айтып кеткеніміздей публицистикалы, ғылыми және көркем әдеби стильдер бойынша эксперимент жүргізу арқылы жүзеге асыруды жөн көрдік.

1. Публицистикалық стиль бойынша 2002-2005 жылдар аралығында баспасөз бетіне жарияланған «Дала мен Қала» газеті метариалдарын;

2. Ғылыми стильдерге 2002-2005 жылдар аралығында қазақ тілінде қорғалған кандидаттық диссертациялар;

3. Көркем әдеби тіліне жазшы Ә. Нұршайықовтың 3 шығармасы (Ақиқат пен аңыз, Боздақтар, Халима) және Р.Б. Нұртазина мен А.Д. Сейсенованың *Мен оқимын, ойлаймын, ойнаймын* балалар әдебиетіне CLAN, SPSS программаларын қолдана отырып сандық тәжірибе жүргізілді.

№3 кесте – *Мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының фонетикалық варианттылығы

стильдер	жалғаулықты шылаулар						
	мен			пен			бен
	дауысты	үнді	барлығы	ұяң	қатаң	барлығы	ұяң
<i>публицистикалық</i>	1327	1271	2598	80	489	569	100
<i>ғылыми</i>	846	724	1570	33	315	348	66
<i>көркем әдеби</i>	537	574	1111	97	236	33	60

Жоғарыда №3 кестеде көріп отырғанымыздай публицистикалық стиль, ғылыми стиль, көркем әдеби тілінде қолданылған *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қаншалықты қолданылғанын біріншіден, CLAN программасы арқылы шығарсақ, екіншіден, аталған үш стильдегі *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулардың фонетикалық варианттылығын, яғни жалғаулық шылаулардың алдындағы сөздердің соңғы дыбыстарын анықтау үшін SPSS бағдарламасының көмегімен анықталды.

Берілген кестеден көріп отырғанымыздай қолданысқа түскен үш стиль көлемі жағынан әр түрлі, бірақ сөздік қолданысы бірдей болғанымен *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларды қолдану жүйесі әр түрлі.

Мен жалғаулық шылауы публицистикалық стильде дауысты: [а, е, і, о, ы, я, ә] және үнді: [и, й, л, м, н, р, у, ю, ң] дыбыстарымен аяқталған сөйлемдер мен сөз тіркестерін жалғау арқылы қолданылған. Мысалдар арқылы көрсетер болсақ:

Ересектер мен жеткіншектер Камю мен Фолкнерді, Мураками мен Акунинді қазақша оқыса. Өздерін «Супермонстр» санайтын, батыстың «Бритиш амеркэн тобакко» мен «Филипп Моррис» компаниялары нарық әлемінде табандап отырғанда, бұған тосқауыл қайдан болсын, немесе, Иә, қабырғасын қарсы айырып, ішін өрттей шалған қайғы мен қасірет, сары уайым, сағыныш, мұң мен нала көкірегіне күй болып ұялап, ендігі жерде домбыра шанағы мен сабызғының өңешіне құйылса керек, т.б (Д/К).

Мен жалғаулық шылауы ғылыми стильде дауысты: [а, е, і, ы, я, о] үнді: [и, й, л, м, н, р, у, ю, ң] дыбыстарымен аяқталғанда жалғанады.

А.В. Кунин тіларалық сәйкестіктер мен олардың классификациясының концепциясын ұсынды, ал М.М. Копыленко мен З.Д. Попова зерттеу еңбектерінде тіларалық сәйкестіктің негіздерін қарастырады. Түркі халықтарының мәдениетінен, наным-сенімдерінен, мифологиялық дүниетанымдарынан, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарынан орын тепкен сан алуан тыйымдардың, табу мен эфемизмдердің зерттелу жайы ғалымдардың назарынан тыс қалмаған мәселе. Әсіресе, «просодия» мен «просодика» терминдерінің қатынасына байланысты әр түрлі көзқарастар бар, т.б. (Ғ/с)

Ал, көркем әдеби тілінде дауысты: [а, е, і, о, ы, я, ә] үнді: [и, й, л, м, н, р, у] дыбыстарымен мен жалғаулық шылауы қолданысқа түсетінін төмендегі мысалдардан да көруге болады:

Академия мен партия мектебінде оқып жүрген қазақтар үзіліс кезінде жиналып барып Баукеңнің қолан алды... Шинель мен фуфайканың аязға әлі келгенімен, ызғырыққа шамасы жетпейді. Ол үшін әңгімелер мен өлеңдерді оқып аламын да ойланамын, оқып-білгенімді ата-анам мен байырларыма, жолдастарым мен сыныптас достарыма айтып жеткізуге тырысамын (Ә.Н.).

Зерттеу жұмысымыз бойынша SPSS бағдарламасында жүргізген тәжірибесінің қорытындысына сүйенер болсақ мен жалғаулық шылауы публицистикалық стильде және көркем әдеби тілінде дауысты дыбысты бірдей дыбыстармен аяқталған да, ал ғылыми стильде [ә] дыбысымен аяқталған сөз таптары болмаған. Ал, үнді дыбыстарымен аяқталуы жағынан публицистикалық стиль мен ғылыми стиль бірдей, көркем әдеби тілінде [ю], [ң] дыбыстарымен аяқталған сөз таптары жоқ. Бұны біз жоғарыда айтып өткеніміздей SPSS бағдарламасынан шыққан қорытындымен дәлелдейміз:

Бен жалғаулықты шылауы [з], [ж] ұяң дыбыстарымен аяқталған кезде жалғанатынын атап өткенімен, сандық тәжірибеге алынған Ә.Нұршайықовтың үш шығармасында да бен жалғаулықты шылауы тек [з] ұяң дыбысымен аяқталған. Мысалы,

Оңтүстік Қазақстан облысының Жуалы ауданында туғаныңыз, әйеліңіздің аты-жөні Мұқанова Жамал және Бақытжан деген ұлыңыз бен Шолпан деген қызыңыз бар екендігі айтылған. Әлде сіз бен біз рабфакта кездескен де болармыз. Біз: Шаяндық Шырақбай ініңіз бен қарындасыңыз Айман екеуіміз қайғыңызға ортақ екенімізді білдіріп, көңіл айтамыз (Ә.Н.).

Пен жалғаулықты шылауы “Ақиқат пен аңыз” романында [в] ұяң дыбысымен, [т, қ, к, с, п] қатаң дыбыстарымен аяқталғанда жалғанған. Мысалы,

Бұл еңбегімді бұрынғы “Ақбузау” колхозының арыс азаматтары, оның алғашқы ұйымдастырушылары, қос коммунист ағайынды Амангелдиндер – Нұршайық пен Нұзат, сендерге арнаймын. Ақиқат пен аңызды ұштастырған бұл адам жайында не жазамын, қалай жазамын деп толғандым. Осы екеуін де, жауға деген өшпенділік пен Отанға деген сүйіспеншілікті айтамын, мен қол астымдағы әр жауынгердің, әр командирдің жүрегіне ектім! Ефимов пен Бердібаев мені соның қасына қосып берді. Сырғабеков ақылды, байсалды, барынша кішелі адам екен. Сол жак канатта, Волоколамскіні батыс пен оңтүстік-батыстан Руза өзеніне дейін қорғап, майдан резервінен келген 316-шы атқыштар дивизиясы тұрды (Ә.Н.).

Ал, “Халима” романында пен жалғаулықты шылауы [в] ұяң, [т, қ, к, ш] қатаң дыбыстарымен аяқталғанда жалғанған. Мысалы,

Сол себептен де екеуіміз тамақ пен киімнен басқа бар ақшамызды кітап жиюға жұмсайтынбыз. “Ақиқат пен аңыз” атты роман-диалог арқылы қазақ халқының аяулы ұлы, халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы ағамыздың кешегі ұлы Отан соғысындағы өрсеткен ерен ерлігін дүние жүзіне паш еткен қазақ азаматысыз. Қысқасы, Сіз қазақ халқына керексіз. Халима мені қасына ертіп, ол артық ақшаны Фурманов пен Калинин көшелерінің қиылысындағы жинақ кассасына апарып өткізді. Сол күні кешке бұл оқиганы достарымыз Тұрсынбек пен Күбіра Кәкішевтерге айттық. Петрарка мен Лаураның, Данте мен Беатриченің, Қозыкөрпеш пен Баянның, Қыз Жібек пен Телегеннің т.б. (Ә.Н.).

Боздақтар шығармасында пен жалғаулықты шылауы мәтін [в] ұяң, [т, к, с, ш, қ, п] қатаң дыбыстарымен аяқталғанда жалғанған. Мысалы,

Жумажан Батталов пен Төлеген Токғаров екеуінің есімдерін өзім анықтадым. Зеңбірегімен тура кәздеп атып, фашистердің пулемет орнатқан 1 ДЗОТ пен 1 ДОТ-ының күлін көкке ұшырышы. Неміс басқыншыларымен күрес маңданыңда командованиенің тап-сырмаларыш үлгілі орындағаны жөне оны орындау үсгіяде ерлік пен батырлық көрсеткені үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумышың атышан мыналарды наградтаймын. Көше таныс пен көңіл таныстың екеуі екі басқа емес пе? Тамаққа талон беретін де, үстелге қойылған бір сауыт арақ пен бір сауыт коньяктан қанша құйып ішсек, соған ғана ақша төлейтінбіз. Ағай ұсынған қарындаш пен қағазды алдым да, дәл ортасына: “Мәлік Ғабдоллаұлы” деп жаздым да, қолына бердім. Бұлар Зейнеп пен Сейдахмет еді (Ә.Н.).

“Қазақ тіл білімінің дамуы сөздердің тек фонетикалық, грамматикалық категория және морфологиялық кластарын ғана ескеріп қоймай, сонымен қатар, тілдің барлық сөздік қорын әдеби аспектіде де, жалпы тілдік аспектіде де ескереді, графемді-фонемалық және морфологиялық статистика түркі тілдерінің өзін және олармен қатынас жасайтын тілдердің диструбутивті сипатын салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу үшін құнды материал бере алады. Сөз формаларының, сөздер мен сөз тіркестерінің жиілік тізімін классиктер мен қазіргі жазушылар шығармалары бойынша, сондай-ақ публицистика, ауызекі сөйлеу және ғылыми-техникалық мәтіндер бойынша жиілік сөздіктерді салғастырудың әдеби тілдерді жетілдіруге, сөйлеу мәдениеті мен түркі лексикасының өзгеру және қалыптасу тарихы бойынша зерттеулер үшін айтарлықтай маңызы бар” [2; 16].

Сонымен көріп отырғанымыздай тілімізде *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар ішінде жиі қолданылатыны – *мен* жалғаулық шылауы, одан кейін – *пен* шылауы, ең аз қолданылатыны – *бен* жалғаулық шылауы. Бұған дәлел ретінде жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей көбіне сөздер дауысты, үнді дауыссыз дыбыстармен аяқталғандықтан *мен* жалғаулық шылауы көп қолданылса; ал ұяң, қатаң дауыссыз дыбыстарымен аяқталғанда *пен* жалғаулық шылауы жалғанады. Қазақ тілінде ұяң дауыссыз дыбысына [з], [ж] дыбысымен аяқталатын сөздер саны санаулы ғана болғандықтан, *бен* жалғаулық шылауы сирек қолданылады екен.

SPSS бағдарламасынан шыққан қорытынды тұрғысында ойлансақ, тіліміздің *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігінің әрқайсысында әр түрлі болуының тілдік заңдылыққа тікелей байланысты екені байқалады, яғни қазақ тіліндегі сөздердің, жоғарыдан көріп отырғанымыздай, дыбыстық құрамының фонетикалық сипаты тұрғысынан түсіндіріледі. Бұл тілдегі қандай-да бір құбылыстың болуы осы тілдегі екінші бір құбылыстың болуына шарт етілетінін аңғарып отырмыз.

Тілдік құбылыстар арасындағы осы сияқты қатынастар жайын чех ғалымы В. Скаличка егер тілде А құбылысы болса, онда В құбылысы да бар, яғни сол тілде тек (род) бойынша қиысу болса, грамматикалық тек категориясы да болады, сондай-ақ егер А болса, онда В-ның да болуы мүмкін [83, 27 б.].

Осы тектік қатынас олардың тілде білдірілуі тұрғысынан келесі түрде бөлінеді: а) изоморфизм, яғни тілдің бір құбылысының басқа құбылыспен ұқсастығы, егер тілде септеудің көптеген кластары болса, осы тілде жіктеудің де көп кластары бар болады (осыған ұқсас құбылыстардыкөне гот, көне славян, көне грек, латын тілдерінде кездеседі); б) компенсация – егер тілде бір грамматикалық құбылысты білдіру үшін екі түрлі тілдік құрал қолданылса, онда қандай-да бір тілде бірден көп тілдік құралдар қолданылуы мүмкін. Егер тілде дауыссыздар көп болса, онда дауыстылар аз болуы мүмкін, яғни тілде дауыссыздар саны көп болса, онда септік саны көп және шамалы болуы мүмкін деген тұжырыммен түйіндейді [83].

Шындығында, В. Скаличка «кездейсоқтық қатынасы» атаған тілдік құбылыстар арасындағы бұл сияқты шарттастықтардың тек тілдегі грамматикалық құбылыстар арасында ғана емес, сонымен бірге тілдік бірліктер – *бен* жалғаулық шылауы мен [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны – арасындағы қатынастарға да тән екеніне куә болып отырмыз. Яғни, қазақ тілінде [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны аз болса, онда *бен* жалғаулық шылауының да сирек қолданылуы заңды тілдік құбылыс деп ойлаймыз.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары варианттарының квантитативті өлшемдері осы функционалды бірліктердің типологиялық құрылымын анықтауда маңызды орын алады. Барлық дыбыстық құбылыстар, нақты айтқанда, варианттылық парадигматикалық, сондай-ақ синтагматикалық қатынастарда, тілдің мағыналық бірліктері құрамында, изоморфизмде қарастырылуы арқылы анықталады. Яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары варианттарының пайда болу, қалыптасу себептерінің ашылуы, түрлі стильдік мәтіндерде әр түрлі орын алуының түсініктемесі тілдің қандай-да бір ықтималды-статистикалық заңдылықтарға бағына отырып, сөйлеуде әрекет етуімен байланысты екеніне квантитативті талдаудың арқасында көз жеткізіп отырмыз. *Мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының SPSS компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған қолданылу жиілігінің сандық көрсеткішінің біркелкі болмауы оның тілдегі екінші бір құбылыспен шарттасатынына қарай анықталып отыр. Жоғарыда айтып өткеніміздей, *мен* жалғаулық шылауының *бен/пен* варианттарына қарағанда публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиет стильдерінде қолданылу жиілігінің жоғары сандық көрсеткішке ие болуы оның, яғни *мен* жалғаулық шылауы үндестік дыбыстарға аяқталатын сөздердің тілімізде үлкен үлес алуына шарттасып отыр (№2, 3 – кесте).

Егер *мен* жалғаулық шылауы дыбыстық тұрғыда синтагматикалық қатынаста тұрғанда үндесе алатын сөздер саны аз болатын болса, *мен* жалғаулық шылауының да қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші төмен болар еді. Сонымен тілдің ықтималды-статистикалық заңдылықтары мен тілдік құбылыстар арасындағы қатынастар бірін-бірі анықтап, танытушы категориялар деуге болады. Мұндағы тілдік құбылыстар арасындағы қатынас деп *мен/бен* жалғаулық шылауының қолданылу жиілігі мен олар үндесе алатын дыбыстары аяқталатын сөздер саны түсініледі.

Енді *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауының түрлі стильдердегі қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіштері әркілі: және жалғаулық шылауының публицистикалық, ғылыми, көркем әдебиет стильдеріндегі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда, 4-суретте көрсетілгендей төмен. Бұл тұрғыдағы сандық көрсеткіш осы тілдік бірліктердің табиғатына сапалық талдау жүргізуге алып келді.

Сапалық талдау барысы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының тілдегі функционалды-семантикалық сипатының бірдей еместігіне көз жеткізіп және бұл мәселенің олардың қызметінде көрініс табатынын дәлелдеді. Сондай-ақ

мен/бен/пен, және жалғаулық шылауының түрлі стильдердің бірінде шамалас, бірінде әр түрлі сандық көрсеткіштерге ие болуы бір парадигмаға енетін осы тілдік бірліктерді қолдануда авторлардың оларды квазисинонимдер ретінде қарап, таңдау салуларына да байланысты деп тұжырымдаймыз.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының квантитативті өлшемдері осы тілдік бірліктерді варианттар ретінде тануға және оның тілдік жалғамалық типіне тән белгі деп тұжырымдауымызға негіз болады. Себебі, осы жалғаулық шылаулардың түрлі стильдердегі қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші (№ 4 кестеде) *мен* жалғаулық шылауының тек дауысты [а, ә, е, о, ...]; үнді [л, м, н, ң, р, ц, у] дыбыстарымен аяқталған сөздерге, *пен* жалғаулық шылауының ұяң [б, г, ғ, д, в] және қатаң [п, к, қ, т, ш, с, ф, һ, ц, ч] дыбыстармен аяқталған сөздерге, ал *бен* жалғаулық шылауының тек ұяң [з, ж] дыбыстарына аяқталған бірыңғай мүшелердің бірінші сыңарынан кейін қолданылатыны туралы мәліметтің алынуы бұл жалғаулық шылауларға **жарыспалы** сипаттың тән емес екенін көрсетті. Ал ғалымдардың көрсетуінше, қазіргі қазақ әдеби тілінде кездесетін тұрақты сөз варианттарының көпшілігіне жарыспалы сипат тән (*қазір/кәзір, тауба/тәубе, т.с.с.*). Бұдан шығатын қорытынды жарыспалы сипат тән болып отырған сөз варианттары байқауымызша, толық мағыналы лексикалық бірліктер болып келеді де олардың варианттылығы басқа сөзбен тіркесулеріне байланысты түрленбейді. Ал, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының бұл орайда табиғаты мүлдем басқаша, бұл варианттылық тікелей басқа сөзбен тіркесінде сол сөздің дыбыстық үндесу ықпалына, жалғамалыққа байланысты туындайтынына көзіміз жетіп отыр.

Сондай-ақ бұл жалғаулық шылауларының этимологиясының көмектес септігіне барып тірелуі және жалғамалы тип тілдеріне тән дауысты дыбыстар үндестігінің қалыптасуына сол тілдердің морфологиялық құрылымының, яғни изоморфизмнің тікелей әсері болатындығы туралы бұрынғы айтылған пікірлер де *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларын тілдің жалғамалық типінің белгісі деп нық сеніммен айтуымызға жол ашып отыр.

Сонымен бірге, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қай кезде болсын осылай бірізді орналасуындағы заңдылықтың олардың тілде қызмет етудегі алатын үлесіне тікелей байланысты деуге болмайды, себебі, *мен* жалғаулығының публицистикалық мәтіндердегі үлесі 46,6 % болса, *пен* – 10,2 %, *бен* – 1,7 % құраса, ғылыми стильде *мен* – 52,2 %, *пен* – 18,9 %, *бен* – 2,1 %, ал көркем әдеби стильде *мен* – 52,9 %, *пен* – 15,8 %, *бен* – 2,8 %. Бұл сандық көрсеткіш бойынша орналастырар болсақ, мәтінде таралу жиілігі ең жоғары *мен* жалғаулығы бірінші, ал одан кейінгі сандық көрсеткіші жоғары *пен*, ең соңында төменгі сандық көрсеткішке ие *бен* шылауы, яғни *мен/пен/бен* түрінде орналасуы керек еді. Дегенмен *мен* жалғаулығының бірінші орналасуында оның таралу жиілігінің жоғары сандық көрсеткішінің де әсері бар екені сөзсіз.

Әдетте, бұлай емес, *мен/бен/пен* түріндегі тәртіппен орналасады. Жалғаулық шылаулардың бірізді осындай ретпен орналасуында да тағы тілдің морфология-типологиялық ерекшелігінің зор рөл атқарып тұрғанын көреміз.

Яғни, қазақ лингвистерінің бұл жалғаулық шылауларды осы тәртіппен орналастырулары қандай-да бір заңдылықты саналы түрде ескермей-ақ, тілдің үндестікке құрылған табиғатының итермелеуінің нәтижесі болып отырғанын аңғарамыз. Өзге тілді тұтынушы лингвист бұл шылауларды әдеттегідей тәртіппен автоматты түрде орналастыра қоюы екіталай, қазақ тілінің үндестікке негізделген морфология-типологиялық табиғатының осы шылаулардың орналасуынан іздеу ойға келе бермесі анық.

Мен/бен/пен түріндегі бірізді тәртіппен орналасу дыбыстардың үнді/ /ұяң/қатаң болып жіктелуімен, олардың өзара үндесуімен тығыз байланысты. Үнді [м] дыбысының ұяң [б] мен қатаң [п] дыбыстарымен қандай-да бір ықпалдастығы байқалмаса, соңғы екеуінің өзара жақындастығы байқалады: *өп+у → өбу* немесе *клуб пен үйдің арасы* тіркесінде [б]-ға аяқталған сөзден кейін *пен* жалғаулығы қолданыла алады, ал [м] дыбысына аяқталған сөзден кейін *пен* жалғаулығы шылауының қолданылуы кездеспейді.

Сөйтіп, квантитативті лингвистика әдістерінің көмегімен алынған сандық көрсеткіштер *мен/бен/пен* фонетикалық варианттарының тілде пайда болуы және олардың әдеттегі бірізді тәртіппен орналасуы дыбыстық үндестік тән қазақ тілінің морфология-типологиялық құрылымына сәйкес негізделеді деген тұжырым жасауға мүмкіндік беріп отыр.

2 МЕН/БЕН/ПЕН, ЖӘНЕ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

2.1 Контекст және тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері

Ғалымдар әлі күнге дейін мағынаның не екендігі туралы сұраққа жауап іздеуде. М.А. Кронгауздың еңбегінде бұл сұрақ толығымен мәңгілік разрядына жататындығы атап көрсетіледі, көпғасырлық тарихына қарамастан әлі күнге дейін тек жалпыға мойындалған жауап қана емес, жеткілікті айқын жауап та таппаған [84]. Бұған қоса, қазіргі лингвистика шеңберінде мұндай ортақ жалпы формада ол негізінен мүлдем қарастырылмайды. Әдетте оны басқа “Мағына деп нені түсінеміз?” сұрағымен алмастырады. Бірақ бұл сұрақ та айтарлықтай күрделі. Ағылшын тілі үшін оған американдық философтар Ч. Огден мен А. Ричардстың “The meaning of meaning” (1923) атты атақты кітабында жауап беріледі. Авторлар *mean* және *meaning* сөздерінің қолданылуының 16-ға жуық типін анықтады. Оның үстіне олардың кейбіреулерін ары қарай да мүшелеуге болады.

Семантикамен айналысқан лингвист М.А. Кронгауздың алдында бірінші орынға мағына дегеніміз не деген сұрақ емес, мағынаны қалай беру, оны жазуды қойып отыр. Міне сондықтан да лингвистикалық семантикада негізгі проблемалардың бірі метатіл проблемасы болып есептеледі. Сондай-ақ семантикалық ұғыммен тек лингвистер таныс емес, қарапайым тіл иелері де таныс екендігін айта кету керек. Сөздікті оқып отырған адам дәл осы семантикалық ұғыммен кездеседі емес пе, себебі сөздіктегі сөздерді түсіндіру мағынаны таныстырудың мүмкін себептерінің бірі. Және әрбір тіл иесі оның көзқарасынша қандай да бір сөздің дұрыс не бұрыс түсіндіріліп жатқандығын бағалай алады (өзіне таныс сөздері үшін).

М.А. Кронгауз оқулықтарда негізінен зат есімдер (*забор, стол, холястяк* және т.б.) мен етістіктердің (*арестовывать, касаться* және т.б.) түсіндірілетіні қарастырылатындығын айтып кетеді. Әр түрлі теориялық ұғымдар да ең алдымен осы сөз таптары мысалдарында түсіндіріледі. Тек сын есімдер мен үстеулердің сипатталуы аздап қозғалады. Жалпы пайымдаулардан шыға отырып, жоғарыда келтірілгендерден айтарлықтай ерекшеленуі тиіс шылау сөздерді түсіндіру туралы мүлдем айтылмайды деуге болады [84].

Предлогтар мен шылаулардың бар айырмашылығын бір жағынан және етістіктердің ерекшелігін, екінші жағынан, түсіндіруде олардың принциптері ортақ болып қала береді. Мұның барлығы предикатты сөздер, сондықтан сәйкес предикатты сөздерді түсіндіруге тура келеді, ал түсіндіруге өзгермелі сәйкес семантикалық валенттілікті қосуға тура келеді. Белгілі бір айырмашылықтары да бар: кейбір сөз типтері үшін жағдаятқа қатысушыларды емес, жағдаяттың өзін білдіретін өзгермелі жана типтер енгізіледі, яғни әңгіме неғұрлым жоғарырақ тәртіптегі предикаттар жайлы болып тұр. Предлогтар мен шылаулар

жағдайында жеке сөз немесе конструкция түсіндіріліп тұр ма, жоқ па ажыратуға болмайды.

В.З. Санников орыс тіліндегі салалас конструкцияларды түсіндіреді, бұған қоса сөйлем мүшелерінің де, сөйлемдердің де салаласуы нені сипаттайтындығын айта кетеді, яғни салалас шылаулардың барлық қолданыстары сипатталады. Осылай жалпы салалас шылаулардың сипатталуы туралы айтуға болады.

Монографияда жалғаулық шылаулардың семантикасын саралағанда, біз олардың сөйлемдегі қызметі негізінде анықтай келіп, оларға грамматикалық мағынаны теліміз де, объектив дүниемен байланысы жағына тереңдеп бара бермейміз. Осы тұрғыдан алғанда мына пікірді ескеру маңызды деп ойлаймыз: «Сөз семантикасы туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның лексикалық мағынасы ойымызда болатыны анық. Бірақ бұл лексикалық мағына сөздің бірден бір мағынасы, басқа мағына болмайды деген сөз емес.

Сөздің мағына құрамында лексикалық мағынамен бірге грамматикалық мағынаның да болатындығы анық. Бұл екі мағына бір сөздің бойынан табылғанымен, екеуі бір түрлі қызмет атқармайды.

Лексикалық мағына грамматикалық мағынаға қарағанда жетекші қызмет атқарады да объектив дүниедегі заттармен, құбылыстармен байланысып жатады. Лексикалық мағына дербес, басқа сөздердің мағынасына байланыспай-ақ өмір сүретін болса, грамматикалық мағына лексикалық мағынамен байланыспай өмір сүре алмайды, сөйлем құрамында ғана анық бой көрсетіп, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады не олардың байланысуына себепші болып дәнекерлік қызмет атқарады. Сондықтан да сөз мағынасы дегенде лексикалық мағынаны көз алдымызға келтіруіміз заңды. Нақ осы негізде, жай көзбен қарағанда, сөздің лексикалық мағынасы грамматикалық мағынамен байланыспай-ақ, оған сүйенбей-ақ өмір сүретіндей көрінеді. Шындығында да, лексикалық мағына да, грамматикалық мағына да бір-бірімен өте тығыз байланыста болатын, екеуі де объектив дүниемен байланысып жататын құбылыстар. Айырмашылығы сол – лексикалық мағына объектив дүниедегі заттардың адам санасындағы дерексізденген бейнесімен тікелей байланысып жатса, грамматикалық мағына объектив дүниедегі заттар мен құбылыстардың бейнесімен сатылай байланысады, тілдік заңдылықтарға негізделе отырып лексикалық мағыналардың көмегімен ғана байланысады» [69].

Лексикалық қана емес, сонымен бірге грамматикалық мағыналардың да объектив дүниемен байланысып жататынын *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сөйлемдегі дәнекерлік қызметін семантикалық жағынан талдау барысында көреміз. Мысалы,

Қожа мектепте оқып жүргенде, мұғалім балаларға табиғат, жердегі тіршілік, жыл мезгілдері, күн мен түннің ауысуы туралы жиі әңгімелейді (Р.Н., А.С.).

Бұл сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы сөйлемдегі басқа бірыңғай мүшелердің арасына қойылмаған және қою да орынсыз болар еді, себебі, табиғат пен жердегі тіршілік ұғымдары – бірін-бірі анықтайтын өзара сабақтас құбылыстар, яғни табиғат дегеніміз жердегі тіршілік түсінігімен астасып жатыр. Ал *күн мен түннің ауысуы* дегендегі *мен* жалғаулығының қолданысы объектив дүниедегі табиғат құбылысының адам санасындағы бейнесімен түйісіп жатқанын жоққа шығаруға болмайды, ауысудың табиғаттағы екі құбылыстың – *күн және түннің* арасында жүретініне сәйкестенген.

Жалпы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына өзара сабақтас, тамырлас ұғымдарды топтау қызметінің тән болуы сол нәрселер мен құбылыстардың объектив дүниедегі бейнесі негізінде туындайды:

Мазмұны бойынша қарасам, ертегілер мен әңгімелер, жаңылтпаштар мен мақал-мәтелдер, өлеңдер мен жұмбақтар, ойындар мен ойланып, шешімін табуға бағытталған тапсырмалар да бар екен. Ол үшін әңгімелер мен өлеңдерді оқып аламын да ойланамын, оқып-білгенімді ата-анам мен бауырларыма, жолдастарым мен сыныптас достарыма айтып жеткізуге тырысамын (Р.Н., А.С.).

Сондай-ақ, *жолбарысты көріп аңдар мен құстар зәресі ұшып, тым-тырағай қашады, ұялары мен індеріне тығылады, аспанға ұшады* (Р.Н., А.С.) деген сөйлемдерде *мен* жалғаулығының сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстырып тұрған қызметі формалды тұрғыдан ғана түсіндірілмейді, мұнда *мен* жалғаулығының сөз бен сөзді байланыстыру негізіндегі грамматикалық қызметі сол сөздер арқылы таңбаланған нәрселер мен құбылыстардың объектив дүниедегі бейнелерімен, семантикалық, тақырыптық топқа лексикалық бірліктердің топтасып, мағыналық тұрғыда үйлесулерімен ұштасып жатыр: *ата-анам мен жолдастарыма емес – ата-анам мен бауырларыма және жолдастарым мен сыныптас достарыма; жаңылтпаштар мен ойындар емес – жаңылтпаштар мен мақал-мәтелдер; ойындар мен жұмбақтар емес – ойындар мен ойланып, шешімін табуға бағытталған тапсырмалар.*

Бұл талданылған мысалдардан *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сөз бен сөзді, сөйлемдегі бірыңғай мүшелерді байланыстыру қызметі негізінде анықталатын грамматикалық мағынасы, яғни олардың сөйлемдегі кез келген сөздерді, бірыңғай мүшелерді байланыстыра бермейтіні объективті дүниенің сипатымен, бейнесімен ұштасып жататынында.

Сондай-ақ, *аң мен құс; ұя мен ін; ата-ана мен бауыр; жолдас пен сыныптас дос; ертегі мен әңгімелер* сияқты *мен* жалғаулығы арқылы топтастырулардың объективті дүниенің сипатына орай болуымен бірге осы ұғымдардың бір семантикалық ұяға ұйымдаса алуы оларды *мен* жалғаулығының байланыстыруына әкеліп отыр, яғни *мен* жалғаулық шылауының грамматикалық мағынасы сөздердің лексика-семантикалық немесе қызметі ортақтықтары тұрғысындағы парадигмалық мағыналарымен байланысты анықталады.

Ал *және* жалғаулық шылауында өзара сабақтас, тамырлас ұғымдарды топтап олардың объективті дүниедегі бейнесінің жақын байланыстарын ескеруден гөрі олардың әрқайсысының жеке қырлары, өзіндік дербестігі бар нәрселер мен құбылыстар екеніне баса назар аудару мәні қамтылады:

Өлеңдерде және жұмбақтарда айтылған әр құралдың қызметі қандай? (Р.Н., А.С.).

Мұнда *және* жалғаулығының орнына *мен* жалғаулық шылауы қолданып, *өлеңдер мен жұмбақтарда* түрінде болу мүмкіндігі де бар. Бірақ авторлар – Р.Б. Нұртазина, А.Д. Сейсенова грамматикалық мағынасы мен қызметі орайлас осы жалғаулық шылаулардың бір парадигмаға қатысты болғанымен, экстралингвистикалық контексте кейбір объективті дүниенің көрінісін және оның тілде берілуінде *және* жалғаулық шылауының орындылығын есепке алуы аңғарылады. Кез келген сөйленістің мән-мағынаға өзінің құрылымы барысында емес, осы тілдік құрылымның ситуациясы жиынында ие болатынын Лондон мектебінің көрнекті өкілдері Малиновский мен оның ізбасары Ферс тұжырымдап кеткені туралы ғылыми еңбектерде көрсетілген [85, 80 б.].

Яғни, жоғарыдағы *өлеңдер және жұмбақтар* түрінде сөздердің *және* жалғаулық шылауы арқылы байланысуы экстралингвистикалық контексте әр құрал атауының өлеңдерде жеке, жұмбақтарда жеке айтылуымен бірге олардың әрқайсысында әр түрлі құралдар, әр қырынан түрлі әдістермен аталуы мүмкін. Ал *мен* жалғаулық шылауы бұл сияқты ерекшеліктер мен даралықтарды көрсетуден гөрі, ортақтастыру мәнісін қамтиды. Бұдан біз сөйленісте орын алатын тілдік бірліктердің іріктелуінде экстралингвистикалық контекстің, ситуация жиынының белгілі бір орны бар екенін көреміз. Ал,

Бұғы – көру қабілеті жоғары, есту және сезу функциялары қатерлі қауіпті жылдам сездіретін жануар (Р.Н., А.С.).

Жерінің көлеміне және елінің әлемдік мәніне қарамастан осы Декларацияда жарияланған барлық құқыққа және бостандыққа ие болуы тиіс (Д/К).

Мысалды шегіртке және құмырсқа, автор болып сахнаға шығып оқы (Р.Н., А.С.)

сөйлемдерінде бірыңғай мүшелердің байланысында қолданылған *және* жалғаулық шылауы әр объектінің, әрекеттің дараланып көрінуіне қызмет етеді.

Тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктерінде контекстің, ситуациялық жиынның айтарлықтай орын алатынын дәйектеуде М.М. Богуславскийдің пікірі маңызды.

Ол сөздердің мағыналарын үйлестірудің негізгі механизмі – валенттілікті толтыру деп есептейді. Валенттілікті, ең алдымен, сөздердің бірін-бірі меңгеруін сипаттау үшін керек деп есептеу қабылданған. Бұл міндеттің шешімінде валенттілікке байланысты көптеген сөздіктер орын алған. М.М. Богуславскийдің аталған еңбегінде біршама басқаша акцент жасалған: зерттеуші валенттілікті бірінші кезекте сөздердің мағынасын сөйлемде үйлестіруді қамтамасыз ету үшін қажет деп санайды [86].

Осы сипатта, яғни сөздердің мағынасының үйлесуін тікелей контекстегі сипатымен анықтауға бағытталатын валенттілікті *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық ерекшеліктеріне де қатысты қарастыруға болады.

Семантикалық үйлесімділікті, функционалды сипатты тануда екі тілдік сөздіктердегі тілдік бірліктердің баламалық дәрежелерін контекст арқылы қарастыру маңызды. Мысалы, лексикографиялық сөздіктерде орыс тіліндегі *и* жалғаулығының қазақ тіліндегі баламасы ретінде *және, мен, бен, пен, тағы* жалғаулық шылаулары беріледі. Алайда бұл жалғаулық шылауларды сөйлемдерде қолдануда олардың барлығының бірдей басқа сөздермен мағыналық үйлесімділік таба алмайтыны байқалады. Сол себептен М.М. Богуславский айтқандай, зерттеу нысаны болып отырған жалғаулық шылауларды валенттілік тұрғысынан қарастыру қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгеруші алдында семантикалық тіркесімділікке байланысты туындайтын көптеген қиындықтардың алдын алар еді. Мәселен,

Барлық адам туған кезінде еркін және тең құқықты болып дүниеге келеді (Р.Н., А.С.)

сөйлемінде *еркін, тең құқықты* сөздерінің арасына лексикографиялық сөздіктерде өзара тең жалғаулық шылаулар ретінде берілетін *және* жалғаулық шылауы қолданыла алғанымен, *мен* жалғаулық шылауы қолданыла алмайды, семантикалық сәйкестік, үйлестік таппайды.

Шындығында, осы шылаулардың басқа сөздермен мағыналық үйлестігіне байланысты мәселелерді оларды валенттілік тұрғысынан зерделегенде байқаймыз. *Еркін/тең құқықты; жарық/жылы; нәзік/таза* сияқты сын есімдердің арасындағы байланысты *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы жүзеге асыра алмауы бұл сөздердің сын есім парадигмасының әр түрлі лексикалық топтарына жатуына және егер сөйлемде бұл сөздер бірыңғай баяндауыш қызметін атқарып, объекті я субъектіге тән түрлі сипат немесе қасиетті білдіруіне де байланысты.

Ал *суық/жылы; ащы/тұщы; ақылды/білімді; сауатсыз/надан* сияқты сөздердің байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары олардың сын есімдердің бір лексикалық топқа енуіне орай жалғаулық қызметін атқара алады. Мәселен, *суық пен жылы* нәрсенің бір біріне қарама-қайшы екі түрлі күйін білдірсе де, бір ғана күйге байланысты болғандықтан бір мағыналық топқа жатады. *Ащы/тұщы* тұрғысынан да осыны айтуға болады.

Сондай-ақ *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары өзара мәндес ұғымдардың байланысында да тіркесімділік қабілетке ие екенін *ақылды мен білімді, сауатсыз бен надан* сияқты байланыстардан көреміз:

Жиналғандардың бәрі – кілең ақылдылар мен білімділер (Дала мен Қала)
немесе

Сауатсыз бен наданның көзін ашуға көмектесейік (Дала мен Қала)
сөйлемдерінде сын есімдер заттанып бірыңғай бастауыш және бірыңғай баяндауыш қызметтерін атқарып тұр.

Егер осы *сауатсыз, надан* сөздері заттанбай, сын есім түрінде бір ғана субъектіге телінетін сипаттар болса, онда бірыңғай мүше ретінде көрінетін бұл сөздердің байланысында *мен* қолданыла алмайды, *және* немесе *әрі* қолданылады. Мысалы, *ол – сауатсыз және надан адам*, яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы бір лексикалық топқа енетін сын есімдерді тек олардың заттанған кезінде, сондай-ақ бір объектіге тән сипаттар ретінде көрінбеген, әрқайсысы дербес ұғым түрінде көрінген жағдайында ғана байланысты жүзеге асыра алады.

Сөйтіп, *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының синтагмалық тізбектерде көрініс табуы семантикалық кеңістікке, осы жалғаулық шылаулардың сөйлеуде жұмсалыуының тілдік механизміне байланыстылығы түсінікті болып отыр. Және бұл мәселе – қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгеру барысында ескерілуі тиіс тілдік құбылыс.

«Қазақ тілін өзге ұлттарға, шетелдіктерге оқыту әуел бастан-ақ тілдің семантикалық кеңістігін қамтитын, осы семантикалық кеңістікті білдіру құралдарының жиынтығын, олардың типологиясын, сөйлеудегі қызметін, тілдік құралдардың сөйлеуде жұмсалыуының тілдік механизмін сипаттайтын грамматиканың қажеттілігін көрсетті. Яғни, өзінің сипаты жағынан қолданбалы болып табылатын, тілді практикалық меңгеруге бағытталған басқа грамматиканың керектігі көрінді.

Мұндай грамматиканы функционалды-коммуникативтік грамматика деп атайды. Мұндағы «функционалды» және «коммуникативтік» деген терминдер синоним емес: бұл грамматика – функционалды, себебі, ол тілдің қалай қызмет ететініне, сөз сөйлеуде тілдің барлық деңгейі, бірліктері қалай жұмсалатынына жауап береді, бұл грамматика коммуникативті, себебі, ол коммуникативтік талаптарды шешуе бағытталған. Функционалды-коммуникативтік грамматиканың бір бөлімі – коммуникативтік синтаксис басым бағытта қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздерінің бірі болып табылады» [87, 240 б.].

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының семантикалық кеңістігін анықтау міндетті түрде ғалым З.С. Күзекова көрсеткендей, функционалды-коммуникативтік грамматика деңгейіндегі сипаты тұрғысынан қарастыруға алып келетінін жоғарыда келтірілген мысалдардан да көріп отырмыз [87].

Яғни, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары, біріншіден, тілдің жалғамалық типінің белгісі болып, негізінен зат есім категориясының септік жалғауына тән белгілерді өз бойында қамтуына орай заттанған сын есімдерден болған бірыңғай мүшелерді байланыстыруы арқылы өзінің семантикалық кеңістігін анықтайды. Екіншіден, сөйлеуде жұмсалыуы, синтагмалық тізбекте көрінуі кезінде бір ғана объекті немесе субъектіге тән екі түрлі сипат, белгіні білдіретін сын есімдердің бірыңғай баяндауыш қызметін атқаруы кезінде оларды байланыстыруға қабілетсіздігі оның қазақ тілі грамматикасындағы тілдік механизмінің, функционалды сипатының анықтамасы болып табылады.

Мәтіндегі лексика-грамматикалық байланыстары тұрғысынан қарастырғанда, тек бірыңғай мүшелердің өзара байланысын жүзеге асырып, бұл орайда іс-әрекеттің субъектісі, объектісі қызметіндегі бірыңғай мүшелердің ыңғайластығын білдіретін *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына сөйлемнің басқа позициясынан орын алу тән болмаса, бірыңғай мүшелердің байланысынан бөлек салалас сөйлемдердің ыңғайластығы үшін қызмет ететін *және* жалғаулық шылауына сөйлемнің басқы позициясында кездесу орынды.

Сонымен бірге, *мен, бен, пен, және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық ерекшеліктерін жоғарыда көрсетілгендей, контекст негізінде, сондай-ақ сол контексте анықталуы мүмкін параметр ұғымымен байланыста да қарастыру орынды сияқты. Бұл тұрғыдағы параметр мәселесі тікелей тілдік бірліктер мағынасында қамтылатын сан, мөлшер, өлшем ұғымдарымен орайлас қолданылады.

Яғни, мұнда параметризация деп тар сандық мағынасында әр түрлі шындық нысандарынан санымен өлшенетін, не нысандардың өзгеруі жағдайында (атап айтқанда уақытпен), не нысандарды бір бірімен салғастырған жағдайда түрленетін қасиеттердің мүшеленуінің ментальды операциясы түсініледі [88].

“Параметр” және “параметризация” ұғымдары таза сандық тұрғыда тар мағынасында да, берілген концептерде тек өзгергіштіктің ортақ идеясы сақталғанда кеңірек мағынасында да қарастырылуы мүмкін [88, 466 б.] екендігі белгілі.

Параметрдің маңызды қасиеті оның түрленуі болып табылады (параметр бұл әр түрлі нысандарды салыстыруда нысанның өзінде өзгертін нәрсе). Түрлену функционалдылықпен байланысты (функцияның математикалық анықтамасына жақын мағынасында) – мағынаның өлшенетін нысанның немесе өлшеу шартының аргументіне тәуелділігі.

Сондай-ақ, тілде көрініс тапқан шындық нысандарының квантификациясына басқа да көзқарастар бар. А.Д. Шмелев нысандар квантификациясын оның орыс тілінде қалай көрініс табатындығын сипаттау үшін, кем дегенде, бір-біріне тәуелсіз төмендегідей параметрлері бар: 1) квантификацияланатын нысанның дискреттілігі, бейдискреттілігі (жиынтығы); 2) көлемдендіретін жиынтықтың болуы / болмауы; 3) сандық бағаның объективтенуі [89, 512-513 б.б.].

Квантификацияланатын нысанның дискреттілік, бейдискреттілік параметрлері сандық бағаның дискретті көптікке де, бейдискретті нысанға да беріле алатындығымен байланысты. Бірінші жағдайда квантификацияланатын көптік элементтердің санына баға беріледі (*бес алма, бірнеше адам, көптеген лингвистер, қырғын егеуқұйрық*); екінші жағдайда — сандық бағаның нысаны “үлкендігі” болып шығады, әдетте кейбір нәрселер өлшемдер тұрғысынан қарастырылады (*салмақ, көлем, аумақ, бір пұт тұз, бір литр сүт, 30 метр тұрғын үй аумағы, көп су*). Бейдискретті нысанның “саны” туралы түсінік оның өлшемдері туралы ұғымға сонша жақын; орыс тілінде, басқа да бірқатар тілдердегідей санды көрсететін *көп* және *аз* сөздерінің салыстырмалы шырайы

өлшемдерді көрсететін *үлкен және кішкентай* сын есімдерінің салыстырмалы шырайымен сәйкеседі.

“Көлемді жиынтықтың” болу / болмау параметрі “бөліну” және “өлшеуіш” квантификацияны ажырату үшін болады. “Бөліну” квантификацияда қандай да бір көлемді жиынтықтағы квантификацияланатын жиынтықтың қатынасы бағаланады, ол оның бір бөлшегі болып табылады: *әрбір адам, барлық нан* (көлемді жиынтықпен сәйкестік), *лингвистердің көпшілігі* (көлемді жиынтықтың үлкен бөлігі) *кейбіреулер ...* (көлемді жиынтықтың бөлігі), *олардың көпшілігі* (көлемді жиынтықтың айтарлықтай бөлігі). “Өлшеуіш” квантификацияда ешқандай көлемді жиынтық болжанбайды, сондықтан сандық баға үшін қандай да бір салыстыру эталоны қажет. Мұндай эталон рөлінде өлшеу бірлігі (дискретті көптік үшін жалғыз өлшеу бірлігі көптік элементі немесе “дана” болып табылады, — басқа сөзбен айтқанда квантификацияланатын көптік элементтерінің саны есептеледі) немесе белгілі болып қойған кейбір сан бола алады (салыстырыңыз: қанша болса, сонша). Бірақ бұдан басқа эталон сыртқы және қиын анықталатын факторларға байланысты болуы мүмкін: ол деген “күткеннен де аз болып,” “әдеттегіден аз”, “талап етілетіннен аз” тағы да басқа болып шығуы мүмкін.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының грамматикалық байланыста қолданылу сипаты өлшемдермен, яғни бейдискретті нысанның “саны” туралы түсінікпен және осы санның өлшемдері туралы ұғыммен астасып жатыр. Мысалы,

Түлкі мен тырна дос болыпты; Түлкі және шаян ертегісінде берілген сұрақтарға жауап бер (Р.Н., А.С.)

дегенде квантификацияланатын элементтердің саны – екеу, яғни *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының қолданысы үнемі ең аз дегенде екі нысанның болуын керек етеді. Бұл шылаулар туралы ассоциацияда міндетті түрде нысанның екіден кем емес саны тұрады.

Баяғыда қартайған әже, күлегеш немере, қыт-қыттай беретін тауық және пештің астын мекендеген тышқан болыпты (Р.Н., А.С.).

Мұнда квантификацияланатын элементтердің саны – бірнешеу, бірақ олардың санының бірнешеу екендігі тікелей *және* жалғаулығына ғана емес, бірыңғай мүшелердің санына да байланысты анықталады. Бұдан шығатын қорытынды нысандарды квантификациялауда аталмыш жалғаулықтарға бірыңғай мүшелермен бірлестікте екі немесе одан да көп мөлшерді білдіру тән.

Бітегенеден соң және бір шиіе, онан біраз өткен соң және бір шиіе, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді (Р.Н., А.С.).

Бұл сөйлемде *және* жалғаулық шылауының бірнеше қайталанып қолданылуы нақты ситуациядағы әрекет пен нысанның санына қатысты болып, соңында оның көп екені туралы түсінік алуға жол береді.

Осы орайда *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылаулары нысанның, сондай-ақ әрекеттің өлшемдерін білдіретін көп, аз, бірнеше сияқты мөлшерлік ұғымдарын өз бойында қамти алады.

Сонымен қатар өлшеуге тіл элементтері де жатады дейтін басқа да көзқарастар бар. Проф. А.К. Жұбановтың есептеуінше, информация теориясы мен ақпарат беру инженерлік теориясының әдістері тіл мен сөйлеудің сандық зерттеулерінде айрықша орын ала бастады [2].

Аз, көп, көптеген, жиі, сирек, өнімді, өнімсіз, мол, жуық, тең, шамалас, көп рет сияқты мөлшерді білдіретін сөздердің мәнін нақты сандармен өрнектеуде параметр ғылыми ұғымының екінші сипаты анықталады.

Ал *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының шама, мөлшерге байланысты мәні жоғарыда көрсеткеніміздей, кемінде екі саны арқылы анықталады.

Сөйтіп, жалпы шылаулар мен шылау сөздер семантикалық белгілері бойынша төмендегідей топтастырылуы мүмкін екені көрсетіледі:

1) мезгілдік (уақыт) қатынасты білдіретін шылаулар: *when, while, till, until, whilst, whenever*;

2) қарсылықты қатынасты білдіретін шылаулар: *though, although, however, whatever, no matter what, no matter how, albeit whether...or*;

3) шартты білдіретін шылаулар: *if, unless*;

4) гипотетикалық салыстыру мен сын-қимылды білдіретін шылаулар: *as, as if, as though*;

5) себептік қатынасты білдіретін шылаулар: *because, since*;

б) мекен қатынасты білдіретін шылаулар: *where, wherever*.

Семантикалық белгі бойынша шылаулар топтастырылуларынан көрініп тұрғандай, жай сөйлемде сандық тұрғыдан неғұрлым кең қарсылықты және мезгілдік қатынасты білдіретін шылаулар мен шылау сөздер берілген [90]

Сөйтіп, контексте тиісті аталмыш жалғаулық шылаулардың бірін таңдаудағы өлшемдерді анықтау сайып келгенде, олардың функционалды-семантикалық ерекшеліктерін контекспен, объективті дүниемен, экстралингвистикалық ситуациямен байланыста танумен орайласады.

Мұнда белгілі бір контексте аталмыш жалғаулық шылаулардың бірін таңдауда олардың контекспен, экстралингвистикалық ситуациямен байланысты келесі функционалды-семантикалық ерекшеліктері өлшем бола алады:

мен/бен/пен жалғаулық шылауларының іс-әрекеттің субъектілердің бірлестігінде жүзеге асуын білдіре алу мүмкіндігі;

және жалғаулық шылауының іс-әрекеттің жүзеге асуында әр субъектіні даралап көрсете алу мүмкіндігі.

2.2 *Мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының стильдер бойынша квантитативті саралануы

Тіл – маңызды қатынас құралы болғандықтан, оның элементтері ақпараттық өлшемдердің көлемімен бағалануы мүмкін деп болжау орынды. Сонда сөз формасы неғұрлым жиі қолданылса, онда соғұрлым көп ақпарат бар немесе мәтінге сөз формасы орташа есеппен неғұрлым көп ақпарат енгізсе, ол соғұрлым жиі қолданылады. Егер осылай болса, онда орташа есеппен көбірек ақпараты бар сөз формаларының айналасында болуға мүмкіншілігі көбірек. Және керісінше, сөз формасының аз өлшенген ақпараты болса, онда оның қолданылуы мен мағынасына үлкен сеніммен қарауға болады. Ақпараттық салмақ жекелеген сөз формаларының және мәтіндегі олардың топтарының функционалдық маңыздылығының әлі де болса дәрекі бағасы болып табылады. Оны шығаруда сөздер мен сөйлеудің барлық селективті ақпаратының шамамен 20-30%-ын құрайтын лексика-граматикалық (контекстік) байланыстарында болатын ақпарат ескерілмейді.

Лингвистикада дәстүрлі түрде квантитативті зерттеудің пәні әр түрлі формадағы сөйлеу болып табылады [91]. Кең таралғаны әр түрлі тілдер, стильдер мен авторлардың мәтіндерінің талдануы, олардың мақсаттары:

– тілдік бірліктерді бөлудің эмпирикалық функциясын құру, олардың теориялық бөлінуінің идентификациясы және осының негізінде мәтін құрастыру “заңдарын” айқындау, яғни, мәтіндік деректер массивін формулаға дейін немесе кейбір лингвистикалық интерпретациясымен бірнеше санға дейін “сығу”;

– сөздік қор өзгеруінің интерпретациясы негізінде болжам жасау, мәтіндермен басқа да тілдік құбылыстарды сипаттау;

– әр түрлі мәтіндерді немесе мәтіндік сұрыптауларды модельдік (статистикалық) сипаттау негізінде өзара салыстыру, мәтіндердің “лексикалық концентрациясы немесе сөздік қорын” айқындау және т.б.

Біздің зерттеу материалымыз әр түрлі авторлар жазған ғылыми стиль мәтіндерінде біркелкі жағдаятта болса да шылаулардың әркелкі қолданылуы байқалатындығын көрсетіп отыр. Бұл қазіргі қазақ тілі мәтіндеріндегі *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларына тән неғұрлым қолданылу принциптерін айқындауға мүмкіндік береді, зерттеу материалы көрсетіп отырғандай, оларда бұрыннан бар ережелердің бұзылуы кездеседі.

Дәстүрлі тіл білімінде лингвистер шығарманың тілдік құрамын зерттеу жолымен жазушының стиліне тән бейнелеу құралдарының қорын анықтауға ұмтылады [2]. Қандай да бір автордың еңбектерін зерттей отырып лингвистик оның тілінің жеке дара ерекшеліктерін жалпыға бірдейден ажырата білуі, оның тілінен халықтық қайнар көзді көріп, түсіне білуі қажет. Лингвостатистик сөйлеу ағынында жеке дара ерекшеліктерді мәтіндегі қайталанатын тілдік бірліктердің көмегімен айқындауға ұмтылады. Сөзді қолдану кездейсоқ оқиға ретінде қарастырылатындықтан, математикалық статистика принципі қайталанатын бірыңғай оқиғалар есебіне негізделеді.

Сөздік қорды зерттегенде авторлық дүниеге көзқарасты қалыптастыра отырып, оның тіліне ықпал ететін барлық факторларды ескеру қажет (әлеуметтік орта, тұрмыстық ерекшеліктер және т.б.).

Лексикаға ізін қалдыра отырып, олар статистикалық зерттеу үшін қол жетерлік нысанға айналады. Әр түрлі тілдер мәтіндерінің статистикалық құрылымын олардың ортақ белгілерін айқындау мақсатында зерттеуді алғаш рет белгілі ағылшын статистісі Дж. Юл анонимді мәтіндердің авторлығын белгілеу талпынысына байланысты ұсынған болатын (1986). Өз зерттеулерінде ол бірнеше мәтіндердің статистикалық құрылымын салыстыру олардың ұзындығын теңестіру жағдайында ғана мүмкін деген тұжырымға келеді.

Талданатын ақпарат массивіндегі *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларының кездесу жиілігін есептеу, олардың арасындағы статистикалық байланыстар мен құрылымдық байланыстарды талдап анықтау, оларға тән сандық және сапалық қасиеттерді ажырату тұрғысындағы контент-анализдің нәтижесінде зерттеу нысаны болып отырған тілдік бірліктер – жалғаулық шылаулар туралы барлық селективті ақпараттың олардың мәтіндегі лексика-грамматикалық (контекстік) байланыстарында болатыны анықталды.

Тілді ақпараттық тұрғыда бағалау мүмкіндігін сол тілде жазылған мәтінді статистикалық зерттеу арқылы жүзеге асыру мақсатын көздеген ғалым А.Қ.Жұбановтың ғылыми нәтижелерінде жазушы М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясында ең жиі қолданылған 500 сөз қатарында *мен/пен*, *және* жалғаулық шылаулары орын алған да, *бен* жалғаулық шылауы орын алмаған. Яғни біздің зерттеуіміздің дискретті өлшеу бірлігі болып отырған квантификацияланатын бірліктер *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларына байланысты нәтижені “күткеннен де аз бол,” “әдеттегіден аз”, “талап етілетіннен аз” критерийі тұрғысынан қарастыра алмаймыз, себебі бұл тілдік бірліктердің қолданылу жиілігі туралы болжамдар алдын ала жасалмаған. Дегенмен «Абай жолы» роман-эпопеясында *мен* шылауының абсолют жиілігі – 2261, ал жиынтық абсолют жиілігі – 111289, қатынастық жиілігі – 0,00486, жиынтық қатынастық жиілігі – 0,23898; *және* жалғаулығының абсолют жиілігі – 963, жиынтық абсолют жиілігі – 168948, қатынастық жиілігі – 0,00207, жиынтық қатынастық жиілігі – 0,36284; *пен* шылауының абсолют жиілігі – 560, жиынтық абсолют жиілігі – 214723, қатынастық жиілігі – 0,00120, жиынтық қатынас жиілігі – 0,46118 деп көрсетілген мәліметті талдай келгенде неғұрлым жиі қолданылған *мен* жалғаулық шылауында соғұрлым көп ақпарат бар немесе мәтінге *және* жалғаулық шылауы орташа есеппен неғұрлым көп ақпарат енгізсе, ол соғұрлым жиі қолданылады дей аламыз. Және керісінше, *пен* жалғаулық шылауының аз қолданылуы оның грамматикалық мүмкіндіктері туралы нақты мәліметтерге тез қол жеткізуге жол ашады деуге болатын сияқты [92, 336 б.].

Ақпарат теориясы мамандары мен лингвистердің пікірінше, контент-анализ мәтіннің қолданбалы ақпараттың анализінің типтік мысалы болып табылады. Контент-анализдің көптеген нақты варианттары бұл компоненттер қандай және

мәтін деп нақты нені түсінетіндігіне байланысты ажыратылады. Контент-анализдің нақты қолданбалы мақсаттары сондай-ақ кең шеңберде түрленеді.

Контент-анализдің негізі – бұл талданатын ақпараттың массивтегі кейбір компоненттердің кездесушілігін есептеу, олардың арасындағы статистикалық өзара байланыстар мен құрылымдық байланыстарды талдауды анықтаумен, сондай-ақ оларды қандай да бір сандық және сапалық қасиетпен қамтамасыз етумен толықтырылады. Бұдан контент-анализдің басты алғышарты – нені есептеу керек екендігін айқындау, басқа сөзбен, анализ бірлігін айқындау екендігі түсінікті.

Бұл бірліктер туралы анализдің мақсатына, ақпараттың интенсивтік типіне, сонымен қатар бірқатар қосымша себептерге байланысты аса сан алуан болуы мүмкін. Оларға екі табиғи, бірақ өкінішке орай, әдетте бастары бірікпейтін талаптар қойылады. Бір жағынан, мәтінде жеңіл және мүмкіндігіне қарай сөзсіз идентификациялануы керек; олардың айқындалуы жалпы алгоритімделсе тіпті керемет болар еді. Мұндай талапты мәтіннің формалды элементтері немесе нақты белгіленген формалды сәйкестіктері бар элементтер, мысалы сөздер қанағаттандырады. Екінші жағынан, контент анализден көбіне субъективті, оның үстіне контекске тәуелділік тұрғысындағы маңыздылық талап етіледі, басқа сөзбен, бірліктер кейінгі түсіндіруге – интерпретацияға (саяси, мәдени, әлеуметтік және т.б.) қызықты болуы қажет.

Осы сипатта танылатын **контент-анализдің** алғышартына сәйкес *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларын сандық көрсеткіштері жағынан қарастыруда, ең алдымен, олардың түрлі стильдер мәтіндерінде қолданылу жиілігін есептеуден басқа, түрлі сөз таптарының байланысындағы көрінісін, қолданылу жиілігін есептеу тұрғысында анализ бірлігі айқындалды.

Яғни, контенттік анализ бірлігіне *зат есім мен зат есім, сын есім мен зат есім, сын есім мен сын есім, сан есім мен сын есім, сын есім мен етістік, сан есім мен сан есім, етістік пен үстеу т.с.с.* көптеген сөз таптарының байланысындағы қолданылу жиілігін есептеу алынады.

Сөздердің мәтінде кездесуінің сандық есебі – бұл, контент-анализдің ең қарапайым варианты, алайда ол қызықты нәтижелер беруге кейде қабілетті.

Грамматикалық категориялардың контент-анализі сирек зерттеу бастамасы болып саналады, оның стимулы лексикаға қарағанда грамматикалық формалардың қолданылуы аз дәрежеде, мәтіннің авторы бақылап тұратындығы туралы гипотеза болып табылады.

Контент-анализ сапалық категорияның сандық анализімен айналысады. Бірақ мұнымен іс бітпейді. Көптеген контент-аналитикалық жобаларда мәтінде қандай да бір бірліктің берілу дәрежесінің бағасы ғана жүзеге асырылмайды, сондай-ақ бұл бағалардың қандай да бір градацияланған сапалық шкалалар бойынша бір мезгілдегі бағасы жүзеге асырылады.

Нәтижелерді өңдеу, таныстыру және түсіндіру, контент-анализде мәліметтерді кодтау әдетте бағдарламалардың көмегімен жүзеге асырылады, онда бастапқы бірліктің талданып отырған мәтіндегі әрбір көрінісі (пайда

болуы) тіркеледі. Және бұл қарапайым схема көптеген әр түрлі тәсілдермен күрделендіріле алады. Ең алдымен сандық бағамен салғастырылатын бірліктер жиыны, әдетте, сол бірліктердің басқа сандық бағасымен салғастырылады.

Мұндай мәліметтер әр түрлі графикалық құралдардың көмегімен берілуі мүмкін – диаграммалар, графиктер және т.б. Олар көрнекілікті қамтамасыз етеді. Көрнекілік, айта кету керек, тек аналитик үшін ғана маңызды емес: көрнекілік диаграмма немесе әсер етуші график ықпал етудің үлкен мүмкіншілігі ретінде, әсіресе табиғи ғылыми құрал-сайманға құрметпен қарауға дағдыланған қоғамда да маңызды.

Контент-аналитикалық зерттеу барысында мәтін анализі үшін де, оның кейінгі нәтижесін өңдеу үшін де есептеу техникасы қолданыла алады. Қолданудың екінші типі айрықша проблема тудырмайды: квантификациядан кейін, яғни мәліметтерді сандық формаға ауыстырғаннан кейін, олардың математикалық, атап айтқанда, статистикалық өңдеуі көптеген бағдарламалық құралдармен жүзеге асырылуы мүмкін, оның ішінде SPSS секілді стандартты статистикалық пакеті де бар. Мәтінді талдауда және кейін бұл талдаулар нәтижесін деректер базасында сақтауда лингвистикалық зерттеулердің мақсатына арналған арнайы бағдарламалар қолданыла алады.

Е.Г. Драгалина-Черная “квантор” терминінің әдетте *gualitas* (сапаға) қарсы қойылатын латынның *guantitas* (сан) сөзінен шыққандығын атап көрсетеді [93]. Алайда бұл квантор ұғымының арифметикалық болып табылатындығын білдірмейді. Дәл осы ұғымның қазіргі логикаға енуі оның дәстүрлі логикадан тұғырлы айырмашылығын айқындап берген шешуші оқиға болды. Бұл жаңалық үшін логика ғылымы екі философ – Г.Фреге мен Ч. Пирске қарыздар, олардың есімдерімен кванторлардың қазіргі интерпретациясының негізгі парадигмалары байланысты. Үшінші мүмкін парадигма – квантификацияның интерпретациясы – онтологиялық контексте, әдетте, қарастырылмайды. Кванторлық формулалардың интерпретациясын терминдерде болжай отырып, ол тілдің мәнерлі мүмкіндіктеріне тікелей тәуелді және қандай да бір онтологиялық проблемаларды талқылауды проблема қылады [93, 36 б.].

Контент-анализ бірлігіне алынып отырған *мен/бен/нен* жалғаулық шылауларының түрлі стильдер мәтіндеріндегі сөз таптарының өзара байланыстарында қызмет ету жиілігінің сандық көрсеткіші SPSS компьютерлік бағдарламасының көмегімен алынды.

Тіл статистикасында сөз таптары мәселесін сөз ету бұрыннан да бар дәстүр. Дегенмен де, бұл құбылыстар түркі тіл білімінде, оның ішінде қазақ тіл білімінде соңғы жылдардың жемісі деуіміз керек. Қазақ тіл мәселелерін қарауда зерттеуге алынған әр түрдегі қазақ текстері статистикалық тұрғыдан сипатталып, мүмкіндігінше ол текстерге лингвистикалық талдау жасалынады. Мұндай кезде ең алғаш анықталатын жай – белгілі бір текстегі сөз таптарының мөлшері, олардың өз ішіндегі ара салмағы [67].

Қазақ тілінде сөз таптары тілдік, сөздік құрылымдардың теориялық та, практикалық та мәселелерін терең зерттеп, жете білу үшін қажет. Лексикалық,

грамматикалық мағыналары бар, ретіне қарай үстеріне әр қилы қосымша реңктер жамап алып, өзге сөздермен әр түрлі қатынасқа түсе алатын атаушы есімдер іштей зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, есімше, еліктеуіш сөздер деген сөз таптарына бөлінеді.

Қазақ тілінде барлық сөздер семантикалық және морфологиялық белгілеріне қарай, ең алдымен, үш үлкен топқа бөлінсе, солардың бірі – көмекші сөздер. Сөйлемде өз алдына жұмсалмай, өзге сөздермен тіркесіп қана қолданылатындықтан, көмекші сөздер тек атаушы сөздермен салыстыру арқасында ғана жеке-дара сөз есебінде бөліне алады. Мысалы:

Қаламгерлер мен ғалымдар, өнер адамдары мен мәдениет қайраткерлері өзінің жазу үстелінің үстінде әр түрлі әсем статусқа, қыран құстың, айбатты аңның мүсіндері тұрғанын жақсы көреді (Д/К)

деген сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы лексикалық мағыналары жағынан да, грамматикалық қызметі жағынан да атаушы сөздерден өзгеше. Ал өзгешелігі – бұл сөздердің лексикалық та, грамматикалық та сипаттары жеке-дара тұрғанда айқындалмайды, тек атаушы сөздермен тіркескенде ғана, солардың арқасында анықталады.

Көмекші сөздер грамматикалық сипаттарына қарай ішінара үш жікке бөлінеді жалғаулықтар, септеуліктер, демеуліктер болып. Осының ішінде біздің қарастырғалы отырғанымыз жалғаулықтар – ең кемі өзара екі сөзге не екі сөз тіркесіне бірдей қатысты. Мысалы:

Көктем мен күзде өзеннің буы бұрқырап жататын; Соңғы жылдарда мен Қазақ Совет Энциклопедиясында, ол М.О. Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтында — академия шаңырағы астындағы қанаттас екі мекемеде қатар қызмет істедік (Ә.Н.),

— деген сөйлемдерде берілгендей, *мен/пен* жалғаулық шылаулары бірыңғайласқан есім сөздерді, қимыл атауларын және кейбір субстантивтенген сөздерді бір-бірімен байланыстырады.

Бірыңғай мүшелі сөйлемдер синтаксистік теңдікпен қатар олардың арасында түрлі мағыналық қатынас та болады. Бірыңғай мүшелі сөйлемдердің арасындағы қатынасты білдіретін амалдар жалғаулық шылаулар (*мен/бен/пен, және*) болып табылады.

Бірыңғай мүшелі сөйлемдерді байланыстыруда жалғаулық шылаулардың (*мен/бен/пен, және*) қатысуы ерекше орын алады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылаулары зат есімнен немесе субстантивтенген басқа сөздерден болған бірыңғай мүшелі сөйлемдерде жұмсалады және осы жалғаулық шылаулар арқылы байланысқанда бірыңғай мүшелерге тән септік формалар тек соңғы сөзге жалғануы арқылы екеуі бірдей ортақтасып тұрады.

Қазақ тілінің грамматикалық анықтағыштарында, түрлі еңбектерде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының тек зат есім мен субстантивтенген сын есім, есімше сөздерден болған бірыңғай мүшелер, қимыл атаулары байланысында қолданылады деп жалпы түрде көрсетіледі [1], [94, 177 б.].

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының тілдегі қызмет сипатына объективті көз жеткізуде олардың түрлі стильдер мәтіндеріндегі сөз таптары байланысында қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші аса маңызды болып табылады. Осы орайда SPSS компьютерлік бағдарламасын қолданып, оның көмегімен алынған сандық нәтижелерге сапалық талдау барысында аталмыш жалғаулық шылаулардың қызметі туралы нақты тұжырымдар айтуға болатынына сеніммен қарауға болады. Бұл тұрғыда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының әрқайсысының түрлі стильдер мәтіндерінде сөз таптары байланыстарында қолданылу жиілігінің сандық мәліметтері туралы кестелерді ұсына аламыз (Қосымшада).

Мен жалғаулық шылауының публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиет стильдер мәтіндеріндегі зат есім мен зат есім байланысында қолданылуының сандық жиілігін салыстыру нәтижесінде бұл жалғаулық шылаудың, ең алдымен, публицистикалық стильде қызмет аясының кеңдігіне көз жеткіземіз: публицистикалық стильде – 1913, ғылыми стильде – 1140, көркем әдебиет стилінде – 927.

Сондай-ақ, *мен* жалғаулық шылауының түрлі сөз таптары арасында зат есім мен зат есім байланысында қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші жоғары болып отыр, бұл ғалым Р. Әмірдің [94] осы шылаулардың тек зат есім мен заттанған сын есімдердің байланысында қолданылатынын баса айтуының негізсіз еместігін, бірақ олардың тек зат есім мен заттанған сын есім байланысында ғана емес, сонымен бірге зат есім мен сын есім, сын есім мен зат есім, сан есім мен сан есім т.б. байланысында да өзіндік үлес алатынын көрсетеді. Мысалы,

Бұл үшін партия ұйымдары мен депутаттық топтар атқарушы биліктің жергілікті органдарымен өзара тиімді байланыс орнатқаны абзал немесе

Атасы ауылда жоқта сау ете түскен ақтң әскері бар мал мен бағалы бұйымдарды алып кетеді-

сөйлемдерінде зат есім мен қатыстық сын есімдердің байланысында *мен* жалғаулығы қолданылып тұр (*ұйымдары мен депутаттық топтар, мал мен бағалы бұйымдар*). Бұл мәселеде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының зат есім мен зат есімнің тікелей байланысын емес ғана, анықтауыштық қатынаста құрылған зат есімдердің байланысын да жүзеге асыратынын айтуымыз керек.

Жалпы *мен/бен/пен* ыңғайластық жалғаулық шылауларының зат есім мен зат есім байланысынан басқа зат есім мен сын есім, зат есім мен сан есім (*партияның 16 филиалы мен 214 өкілдігі; консерваторлық бөлігі мен ірі бизнес өкілдері; құттықтау хаты мен арнайы жасалған күнтізбе*), зат есім мен есімше формалы етістік (*еңбек жолдары мен істеген қызметтері*), зат есім мен жіктеу есімдігі (*әзірлеу комиссиялары мен біздің комиссиямызда*), зат есім мен жалпылау есімдігі (*темір жол бастығы мен әр саладағы қызмет көрсету бөлімдерінің бастықтары*) сияқты түрлі сөз таптарынан болған байланыстарды жүзеге асыруы негізінен анықтауыштық қатынаста құрылған зат есімдердің

байланысынан пайда болатыны қазақ лингвистері тарапынан бұрын-соңды айтылмаған. Және бұл шылаулардың тек зат есім мен субстантивтенген сын есім, есімше сөздерден болған бірыңғай мүшелер, қимыл атаулары байланысында ғана емес, басқа қалған сөз таптарының барлығының байланысында белсенді болмаса да, әйтеуір қолданылатынын статистикалық әдіс көмегімен алынған кестеден көреміз (Қараңыз:).

Атырау облысы әкімінің «Қылмысқа қарсы күрестің 2001-2005 жылдарға арналған бағдарламасы мен оны іске асыру жөніндегі іс-шараларын бекіту туралы» шешімі бойынша «Отан» партиясы мүшелерінің қолдауымен оқушылар және заң қызметкерлері арасында кездесулер, тәрбиеге қатысты әр түрлі мазмұнда лекциялар оқылып, сауалнама өткізілді (Д/К)

– сөйлемінде *мен* жалғаулық шылауы зат есім мен сілтеу есімдігінің, ал *көзбен көргендері мен бастан кешкендері* деген тұрақты тіркестердегі субстантивтенген есімшелердің байланысын жүзеге асырып тұр.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының тұйық етістік байланысындағы қолданысы назар аудартады:

Мұнан соң сол кездегі ұлттық құрамы жағынан осы республикалардағы жалпы елдің 95 пайызын құрайтын мұсылман халықтарын бір орталықтан басқару мен саяси, экономикалық, әскери, мәдени жағынан дамытудың бірегей жолы ұстанылды (Д/К)

– сөйлемінде пысықтауыштық қатынаста құрылып сөз тіркесі түрінде ұйымдасқан қимыл есімдерінің сатылы байланысы және оның бағыныңқы сыңарларының өзі бірыңғай мүшелер түрінде келетіні анықталды: *бір орталықтан басқару мен саяси жағынан дамыту, экономикалық жағынан дамыту, әскери жағынан дамыту, мәдени жағынан дамыту.*

Ғылыми стиль мәтіндерінде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының түрлі сөз таптарын байланыстыруда қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші оның қалған екі стильдегі көрсеткіштерімен бірдей емес (Қараңыз:).

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары осы үш стиль мәтіндерінде үстеу мен үстеу, үстеу мен есімдік, шылау мен зат есім, үстеу мен сын есім, үстеу мен сан есім байланыстарына қарағанда зат есім мен зат есім, сын есім мен сын есім, зат есім мен сын есім, зат есім мен сан есім, зат есім мен есімдік, етістік пен зат есім, етістік пен етістік, зат есім мен етістік, зат есім мен үстеу байланыстарында молдау ұшырасады. Әрине, бұл олардың байланыстардағы сандық көрсеткіштерінің бірдей екенін білдірмейді.

Біздің квантитативті әдісті қолдана отырып жүргізген зерттеуімізде *мен*, және *бен* және *пен* жалғаулықтарының әрқайсысының осы үш стильдегі үлесі анықталады: зат есім+зат есім байланысында осы үш стильде *мен* – 3980, *бен* – 167, *пен* – 935 рет қолданылған. Бұл әрқилылық ең бірінші, *мен* жалғаулығының дыбыстық тұрғыдан үндесетін сөздерінің тілімізде көп екенін көрсетеді, ал екіншіден, осы үш стильдің өзіндік ерекшеліктеріне де байланысты.

Ғылыми стильде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының көмегімен байланысқа түсетін зат есімдер терминдік сипатта болуымен ерекшеленеді.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде сөз таптары жағынан ең мол қолданылғаны зат есім екен. Тіл-тілдердегі зат есім атаулары ретінде ең мол пайдаланылатыны, өздеріне тән дербес толық лексикалық мағыналары бар негізгі тірек сөздер екені белгілі. Сондықтан да зат есім сөздері адам қатынас құралы тілдің негізгі қаңқасы іспетті болып келетіні аян. Мысалы,

Ол түріктерде – қожа Насреддин, азербайжан мен парсы халықтарында – Молла Насреддин, өзбек пен тәжіктерде – Насреддин әфенді деген атқа ие. Бәріміз Жұлдыз бен бөбекті шығарып алуға перзентханаға бардық. Осылайша тез мәнерлеп оқудан жарыс өткізген Марат пен Азат минутына 120-130 сөз оқу жылдамдығына жетті (Р.Н., А.С.)

Жоғарыдағы сандық тәжірибе кестесінен байқағанымыздай 233 беттік балалар әдебиетінде көбіне *зат есім + зат есім, зат есім + сын есімді* байланыстыру *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары жалғануы арқылы жасалынады. Мысалы,

Мазмұны бойынша қарасам, ертегілер мен әңгімелер, жаңылтпаштар мен мақал-мәтелдер, өлеңдер мен жұмбақтар, ойындар мен ойланып шешімін табуға бағытталған тапсырмалар да бар екен (Р.Н., А.С.)

Зат есім + зат есімнің байланысында ең жоғарғы көрсеткішке *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының ішінде *мен* жалғаулық шылауының ие болу себебі де түсінікті сияқты: *мен* жалғаулық шылауының қажет ететініндей дауысты: [а, е, і, о, ы, ә] және үнді: [и, й, л, м, н, р, у, ю, ң] дыбыстарымен аяқталған сөйлемдер мен сөз тіркестері санының тілде мол болуы оның жоғары көрсеткішке ие болуының шарты.

Жалпы бұл мәселеде чех ғалымы В. Скаличканың жоғарыда тоқталып өтілген пікірі маңызды. *Мен* жалғаулық шылауының пәрменді қолданысы, жоғары жиілікке ие болуы тілдегі екінші бір құбылыстың болуымен байланысты, үндестік заңының болуы тілдің жалғамалы типіне, оның ішінде дыбыстардың дауысты, дауыссыз түрлі классификациясының болуына негізделеді. В. Скаличканың «кездейсоқтық қатынасы» атаған осы теориясын барлық тілдерге және ондағы түрлі тілдік құбылыстарға қатысты қолдануға болатынын көреміз. Мысалы, ғалым тектік қатынастарды олардың тілде білдірілуі тұрғысынан: «изоморфизм, яғни тілдің бір құбылысының басқа құбылыспен ұқсастығы, егер тілде септеудің көптеген кластары болса, осы тілде жіктеудің де көп кластары бар болады (осыған ұқсас құбылыстарды көне гот, көне славян, көне грек, латын тілдерінде кездеседі)» деп тұжырымдауы негізсіз емес [83].

Тілдің жалғамалы типі тұрғысындағы түбір мен қосымшаның жігіндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндестігі, ілгерінді, кейінді ықпал *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының да сөздермен тіркесінде үндестік заңының болуын жоққа шығармайды; ал «компенсация – егер тілде бір грамматикалық құбылысты білдіру үшін екі түрлі тілдік құрал қолданылса, онда қандай-да бір тілде бірден көп тілдік құралдар қолданылуы мүмкін» деген тұжырымы да қазақ тілінде бірыңғай мүшелердің байланысында *мен/бен/пен*

жалғаулық шылауының ғана емес және жалғаулық шылауының да қолданылуы арқылы түсіндіріледі.

В. Скаличканың көрсеткеніндей, тілдік құбылыстар арасындағы бұл сияқты шарттастықтардың тек тілдегі грамматикалық құбылыстар арасында ғана емес, сонымен бірге тілдік бірліктер – *бен* жалғаулық шылауы мен [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны – арасындағы қатынастарға да тән екеніне куә болып отырмыз. Яғни, қазақ тілінде [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны аз болса, онда *бен* жалғаулық шылауының да сирек қолданылуы заңды тілдік құбылыс деп ойлаймыз.

Етістік пен зат есімнің байланысуы арқылы:

Сағат тілінің қозғалуы мен жүрісіне қарап, уақыттың қалайша өтетінін бақыла (Р.Н., А.С.).

Зат есім мен сын есімнің байланысуы арқылы:

Келесі ойын жоғары класс оқушысы мен үлкен кісінің (ағаң немесе апайың) арасында ойналуы мүмкін (Р.Н., А.С.).

Сын есім мен сын есімнің байланысуы арқылы:

Жақсы мен жаман.

Мен жалғаулық шылауы тек зат есімдерден не зат есім орнына жұмсалған басқа есімдерден болған бірыңғай мүшелерді байланыстырады. Ал және жалғаулық шылауы барлық есімдерден, үстеулерден және етістіктерден болған бірыңғай мүшелерді байланыстырады. Онда да соңғы жалғаулық шылау сирек жұмсалады. Оның жиі қолданылатын орындары сөйлемде әлденеше бірыңғай мүшелер қатар келгенде, олардың алдыңғылары не интонация, не *мен* жалғаулық шылауы арқылы байланысады да, тізбектелген бірыңғайлардың ең соңғысынан бұрын және кейін қойылады [95, 182 б.].

Мысалы,

Осылайша тез және мәнерлеп оқудан жарыс өткізген Марат пен Азат минутына 120-130 сөз жылдамдығына жетті (Р.Н., А.С.).

Сөз таптарының ішкі жіктелген бөліктерінің түрлері тілде біреуі аз не көп қолдануы мүмкін. Статистикалық зерттеу тәжірибесі бойынша олардың қолдану жиілігін анықтау үшін кейбір шараларды алдын ала белгілейтін бағдарламаларды іске қосу қажет.

Сөз таптарының сөздерге тән морфологиялық ерекшеліктері олардың өздерінің лексика-семантикалық сипаттарына қарай арнайы жалғаулық шылаулар арқылы сөйлемдегі өзге сөздермен еркін қатынасқа түсіп отырады [94, 146 б.].

Зат есімдердің қай-қайсысы болсын заттық ұғымды білдіретіндіктен, негізінен, біркелкі болғандарымен іштей нақтылық және абстрактілік, жалпылық және жалқылық сияқты семантикалық категорияларды да қамтиды.

Көзбен көріп, қолмен ұстап тануға боларлықтай нақтылы заттармен байланысты ұғымдарды білдіретін сөздер – нақтылы (деректі) сөздер, мысалы:

Ол өзінің кішкентай туфліі мен қысқа көйлегін кигізе де өзін үлкен санайды. Ол сәнденбейді, моншақ пен сағат тақпайды. Азамат, саған тәтті шоколад және науат ұнай ма?

Ойлау, топшылау қабілеттері арқылы танылатын сөздер – абстракты (дерексіз) сөздер. Мысалы:

Сағат тілінің қозғалуы мен жүрісіне қарап, уақыттың қалайша өтетінін бақыла. Қожанасыр – момынның демеушісі, қорлық көргеннің жақтаушысы, ақиқат пен әділдіктің төрешісі.

А. Ысқақовтың айтуынша, конкретті ұғымдардан абстракты ұғымдар туа беретіні сияқты, адамның ойлау қабілеті дами келе, керісінше, абстракт ұғымдардан конкретті ұғымдар да туа беретін болған. Осыған сәйкес, конкретті зат есімдерден абстракті зат есімдер де, керісінше, абстракт зат есімдерден конкретті зат есімдер де жасала береді. Осы себептен қазіргі тілдегі абстракті ұғымдармен түйісіп те отырады.

Сонымен қатар, тілде бастапқы ақиқат нәрсенің атынан туғанымен, одан мүлдем қол үзіп, тіпті алыстап кеткен абстракті ұғымдарды білдіретін сөздер де көп. Керісінше, бастапқы абстракт ұғымдардан туғанымен, мағына жағынан тіпті конкреттеніп кеткен сөздер де көп. Сөйтіп, сөз мағынасының конкреттену немесе абстрактану (деректену я дерексіздену) дәрежесі әр қилы және әр түрлі болады. Бұған *оқу, оқушы, оқушылық, жүріс, құбылыс, құбылмалылық, білім, білімділік, ұйым, ұйымшылдық, басқару, басқарушылық* тәрізді зат есімдер толық айғақ бола алады [96, 136 б.].

Қазақ тілінде адам атауларымен байланысты ұғымдардың аттары және кісі аттары семантикалық ерекшеліктеріне қарай адамзат есімдері *кім?* деген сұраққа жауап берсе, *не?* деген гармматикалық сұрау, адамның өзге барлық жан-жануарлардың және күллі заттар мен нәрселердің атауларына қойылады. *Кім?, не?* деген сұраудың жауап беруіне қарай зат есімдер семантикалық және грамматикалық жағынан іштей жалқы және жалпы есімдер болып екі үлкен топқа бөлінеді.

Жалқы есімдер деп жалпы есімдерден ажырату үшін қойылатын арнаулы атауларды айтамыз. Жазу дәстүрімізде жалқы есімдер (*кім?* деген сұраққа жауап береді) бас әріппен басталып жазылады да, жалпы есім (*не?* деген сұраққа жауап береді) бірыңғай кіші әріппен жазылады. Тілімізде жалпы есімнен жалқы есім, жалқы есімнен жалпы есім туа береді. Бірақ жалпы есімдердің жалпы есімдерге ауысуларынан гөрі жалпы есімдерден жалқы есімдердің жасалуы көбірек кездеседі.

Жоғарыда көрсетілген сандық тәжірибенің нәтижесінен көріп отырғанымыздай сын есім мен сын есімді тіркестіруде *мен/пен, және* жалғаулық шылаулары өте аз қолданылса, ал *бен* жалғаулық шылауы мүлде қолданылмайды екен.

Есім сөздердің ішінде зат есімнен кейін тұратын сөз табы – сын есім.

Семантикалық жағынан зат есім әр алуан заттық ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы болса, сын есім неше алуан сыр-

сипатпен байланысты ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы ретінде ерекшеленеді. Мысалы:

Сондықтан олар өзі бастан кешпеген ерлік пен батылды, үрей мен қорқынышты соғысқа қатынасқан адам сенетіндей етіп суреттей алмайды (Ә.Н.).

Ал, *және* жалғаулық шылауын жеке алып қарар болсақ, сөз таптарының барлығын дерлік бір-бірімен байланыстыратындығы жоғарыдағы кестеде анық көрсетілген.

Қарастырып отырған *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылауларының ішінде ең көп қолданылатыны *мен* жалғаулық шылауы, одан кейінгі орында *және* жалғаулық шылауы, ең аз қолданылатыны *пен* жалғаулық шылауы, ал бүкіл әдебиетте 4 сөйлем ішіндегі зат есім+зат есімді байланыстырып тұрған жалғаулық шылау – *бен*. Осы үш жалғаулық шылауға қарағанда *және* жалғаулық шылауы күрделі қызмет атқарады, сөз таптарының барлығын бір-бірімен еркін байланыстырып, орасан қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөз таптары мәселесі әлі де күн тәртібінен түсе қойған жоқ. Керісінше, морфологияның әлі болса зерттеліне түсетін түйінді тақырыптарының біріне айналып отыр. Өйткені, «сөз таптары жайындағы мәселелер – тілдің грамматикалық құрылысының, сөздің грамматикалық құрылымының әрі кіндік қазығы, әрі негізгі арқауы» [96, 136 б.].

Қорыта келгенде, қолданылуы *мен* жалғаулық шылауы жұмсалуы жағынан зат есім мен зат есімді тіркестіруде жалғаулық шылауларының атқаратын тілдік қызметтерінің молдығын толық дәлелдей түсіп отыр.

Қазақ тілінде сөйлемнің бірыңғай мүшелерін көбінесе тұлғалас кейде шұбалаңқы етпей, ықшамды етіп айту үшін, грамматикалық тұлғалар мен көмекші сөздердің атқарар қызметі зор. Жай сөйлемнің құрамын ұлғайтып, көлемін кеңейтуге сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің үлкен әсері тиері анық.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстыратын жалғаулық шылаулардың шығу тарихы әр түрлі. Айталық, зерттеу еңбегімізде, яғни *көркем, ғылыми стильдерде және БАҚ тілдерінде* біздің қарастырып отырған *және* жалғаулық шылауы көне түркі жазу нұсқаларында жиі қолданылса да, қазіргі түркі тілдерінде кез келген сөйлемнің бірыңғай мүшелері арасына қойыла бермейді, ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы беріде, яғни қазақ сөздерінен пайда болған. Десек те, *мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылаулардың мәтінде қолданылу ерекшеліктері қалыптасу, даму тарихына және белгілі бір синтаксистік міндетке бейімделуіне сай пайда болған.

Проф. Р. Әмірдің айтуынша, ыңғайластық қатынасқа түскен бірыңғай мүшелерді, сөйлеуші қаласа, жалғаулықтармен байланыстырады. *Мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары арқылы зат есімнен немесе субстантивтенген басқа сөздерден болған мүшелер байланысады. Бұл жалғаулық арқылы байланысқанда бірыңғай мүшелерге тән септік формалар тек соңғы сөзге жалғанып, екеуі бірдей ортақтасып тұрады.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауы тек зат есім немесе субстантивтенген сын есім, есімше сөздерден болған мүшелерді ғана байланыстыруы, әрі бірыңғай мүшелердің форма қабылдауына ықпал етуі бұл жалғаулықтың о баста септік жалғауынан дамып шыққандығына байланысты [94, 177 б.].

Мысалы:

Атырау мен Алматының экологиясы бірдей емес қой (Д/К). *Қас пен көздің арасында бірнеше мақалды тегін-төгін жібердіңіз* (Ә.Н.). *Қасқыр мен иттің соғысы* (Ғ/с).

Мен/бен/пен жалғаулық шылауының екі мүше арасында ғана жұмсалуы кейде стильдік мақсатта пайдаланады. Анығырақ айтар болсақ, бір сөйлемнің ішіндегі бірыңғай мүшелердің саны өте көп болғанда, оны шұбалаңқы етпей шоғырландырып айту үшін, олар екі-екіден жұпталып, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы арқылы байланысады.

Мысалы:

Бұл тойды өткізіп отырған Халима екеуіміздің балаларымыз: Жанар, Жаннат, Арнұр, Жаннұр, күйеу балаларымыз Серік пен Джейсон, келіндеріміз Света мен Ғалия, немерелеріміз Сабина мен Сәкен, Дина мен Алма және Әлия (Ә.Н.). *Бұл зерттеу – Қ. Бекхожиннің 1929 жылмен 1979 жылдар аралығындағы Павлодар аудандық “Колхозы, Семей облыстық “Екпіндік, басқа да республикалық мерзімді басылымдарда әр түрлі жанрда жарияланған 300-ге тарта проблемалық мақалалары мен хабарлары, заметкалары мен репортаждары, корреспонденциялары мен очерктері, сын пікірлері мен фельетондары, жалпы, тұтас шығармашылық мұрасы қамтылып, жан-жақты ғылыми талдау жасауға талпынған диссертациялық алғашқы еңбек”* (Ғ/с).

Мен/бен/пен жалғаулық шылауы көбінесе біріне-бірі жуыспалы түрде, бірлестік мағынада айтылатын сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасында қолданылады да, *және* жалғаулық шылауы сөйлемнің бірыңғай мүшелерін бірінен-бірін бөлектеп, олардың мағыналарын ерекше логикалық екпінмен айту үшін жұмсалады.

Мысалы:

Сонымен қатар, БАҚ-да Қырғызстан мен Өзбекстан басшыларының Н. Назарбаев ұсынысына қолдау білдіретіндігі туралы, өңірдің одан әрі интеграциялануы тұрақтылықты, экономикалық, әскери және саяси тәуелсіздігін нығайта түседі деген пікір білдіргендігі айтылды (Д/К).

Жандарында Кәкішев Тұрсынбек әйелімен, Төлепберген Тобабабылов деген жігіт және Әзілхан мен Халиманың өз балалары бар: Арнұр мен Жаннұр, күйеу бала Серік, немерелері Дина, Алма және Сәкен (Ә.Н.).

Ол тартыстың арқауы жеке геройлардың арасында да, құрамды істегі күресте де өмірден туған шындық болуы керек те, ой мен сезімге жалғандық әсерін бермеуі керек және арқау оңай үзіліп кетпей, тартысқа түскен сайын ширай беретін, өрістеп барып қана байламын табатын болуға тиісті (Ғ/с).

Зат есімдерден не зат есім орнына жұмсалған басқа есімдерден болған сөйлемнің бірыңғай мүшелерін *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы байланыстырса, ал *және* жалғаулық шылауы барлық есімдерден, үстеулерден және етістіктерден болған сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстырады.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлемде бірнеше рет келгенде, олардың алдыңғылары не интонация не *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының жұмсалуды арқылы байланысады, ал тізбектелген сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің ең соңғысынан бұрын *және* жалғаулық шылауы жұмсалады.

Мысалы:

Алматыдан Астанаға халықаралық авиарейстерді ауыстыру туралы мәселенің біржақты шешімі еліміздегі ірі мегаполис халқының, сондай-ақ республиканың батыс пен оңтүстік облыстарының экономикалық және әлеуметтік дәулетінің өсуіне ықпал етпейтін болады (Д/К).

Дегенмен де, этнолингвистикалық зерттеулердің алғашқы нышаны ретінде тіліміздің байлығы мен мәдениетіміздің рухани қазынасы ретінде, осы салада зерттеу жұмыстарын жүргізген С. Жапақов, К. Күркебаев, М. Күштаева, М. Мұсабаева, Р. Панзарбеков, А. Сейілхан, Ш. Сейтова, Ұ. Серікбаева, Ә. Хазимова және т.б. еңбектерін атауымызға болады (Ғ/с).

Ал, *және* жалғаулық шылауы сөйлем бірыңғай мүшелерінің бәрін жалғастыра береді. *Және* жалғаулық шылауы арқылы байланысқан бірыңғай мүшелер септік, жіктік жалғауды дара қабылдайды.

Мысалы:

Бригадада 3-4 атқыштар батальоны, артиллерия және миномет дивизиондары, автоматшылар ротасы, арнаулы әскери және тыл бөлімдері, барлығы 4 мыңнан 6 мыңға дейін адам болады (Ә.Н.).

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті журналистика және тарих факультеттерінің ұйымдастыруымен жақында Алматы облысы, Райымбек ауданында «Туған жердің тарихи таңбалары» деп аталатын тарихи-археологиялық және фольклорлық-этнографиялық барлау экспедициясы жүргізілді (Д/К).

Бұл тіркес барлық халықта тура осы уәж негізінде және нөлдік, номинативтік формада нараз, араз, өш, жау және т.б. мағыналарында кездеседі (Ғ/с).

Дегенмен, *және* жалғаулық шылауы өзінің даму ретіне қарай *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларынан ерекше жұмсалады. *Және* жалғаулық шылауы алғашқыда *тағы* деген мағынаны білдіріп, кейін жалғаулық шылау қызметіне ауысқан. Осыған орай сөйлемнің бірыңғай мүшелерін даралап атау қажеттігіне қарай және жалғаулық шылауы жұмсалады.

«Тіл білімінде сандық, математикалық ойлауды жиі қолданып, оны мейлінше нақты ғылымдарға жақындату керек» [97], – деп ғалым И.А. Бодуэн де Куртенэнің айтқанындай, тіл ғылымында сандық зерттеулердің қажеттігін математикалық лингвистиканы жақтаушылармен бірге, аса көрнекті дәстүрлі

тіл білімінің өкілдері мойындап, барлық грамматикалық категорияларды сандық тәсілмен талдау олардың бүкіл әдеби тіл сфераларындағы функционалдық салмағын да көрсетуге әлі де мол мүмкіндік беретіні анық.

Қазақ тілін лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеу 1968 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтында «Лингвистикалық жұмыстарды автоматтандыру және тіл статистикасы» тобының құрылуымен байланысты әрі жүйелі, әрі нәтижелі бола бастады. Оған бірден-бір атсалысқан: А. Ахабаев, Қ. Бектаев, А. Белботаев, А. Зекенова, С. Мырзабеков, А. Жұбанов және тағы басқа тілші-ғалымдарды атап өтуге болады [98].

Ғалым К. Ахановтың сөзіне жүгінер болсақ, тіл білімі ғылымы математика ғылымымен, біріншіден, машиналық аударма мәселелері бойынша байланысса, екіншіден, тілді зерттеуде математикалық статистика әдістерінің қолданылуы жағынан тығыз байланысады. Математикалық статистика әдісі сөздіктерді жасауда оларға енетін сөздер тізбегінің аумағын белгілеуге және байланыс техникасында дыбыстардың қолданылу жиілігін айқындауға көмектеседі [99, 30 б.].

«Лингвистика мен математика салаларының аралығынан туындаған – «математикалық лингвистика» атты жаңа пән өмірге келді. Бұл пәннің ХХ ғ. 50-60 жылдары қалыптасуы бұрыннан да тіл білімінің барлық ішкі дамуының өзінен де көңіл аударудан, тілдік жүйе ретінде қарастырудан және оның микрожүйелерден тұруы күрделілігін жете түсінуден, лингвистикалық нысандар мен олардың атрибуттары аралығындағы қатынастарды танып-білуден байқалып, математикалық лингвистика пәнінің дамуына объективті жағдай туғызды деуге болады», – дейді профессор А. Жұбанов [55, 11 б.]

Сондай-ақ, жазба әдебиеттерге квантативті-статистикалық зерттеу жүргізу көршелес орыс ғалымдарында бізден бұрын және қазірдің өзінде де анағұрлым жақсы дамыған. Ең бірінші орыс ғалым-тілшілері статистиканы тілдегі дыбыстық бірліктерді анықтау үшін қолданған. 1911 жылы В. Петров пен П. Александров француз және ағылшын тілдерінің дыбыстық бірліктерін меңгере отырып, сапасына қарай сандық талдау жасауға тырысты.

Мысалы, Б.Н. Головиннің авторлығымен 1971 жылы шыққан «Тіл және статистика» атты монографиясын қазіргі орыс тіліндегі сөз таптарын статистикалық оқытудағы қажетті еңбектерінің бірі деп атауға болады. Монография толығымен статистикалық мәселелеріндегі лингвистикалық құбылыстарға арналған немесе мәтіндегі сөз таптарын меңгеру еңбектің негізгі мақсаты болып саналады. Бұл жерде сөзжасам және әр түрлі сандық тәжірибенің синтаксистік категория – сөйлем түрлері, жеке сөйлем мүшелерінің қолданылуы, орыс тіліндегі буындардың белсенді қолданылу деректері жүргізіледі. Дегенмен, монография біз үшін практикалық басшылығы, методикасы, негізгі түсінігі, формулалар мен математикалық статистикамен байланысты, зерттеулердегі тілдік фактілер жағынан құнды еңбек болып саналады [63].

П.М. Алексеевтің пайымдауынша жиілік сөздік туралы ең бірінші оқу құралы жиырма жыл бұрын жарық көрген. Оның артынан көп ұзамай жиілік сөздікті құрастыру мәселелері және сөздіктің қолданылуы, қазіргі украина прозаларындағы лексикалық статистикасы бойынша монографиялар шыға бастады [100, 12 б.].

Тіл білімінде статистикалық әдістерді қолдану мәселелерін қозғай отырып, бірінші болып осы әдістің қолданылуын көрсеткен орыс математигі В.Я. Буняковскийді атап кетпеу мүмкін емес. И.А. Бодуэн де Крутенэ, М.Н. Петерсон, Е.Д. Поливанов, В.В. Виноградов және т.б. атақты орыс ғалымдарының тілдегі сандық элементтерге көңіл бөлуі кездейсоқ емес.

XIX ғасырда үндіеуропа тіл білімінде кеңінен тараған статистикалық әдіс түркітануда, соның ішінде қазақ тілінде XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап қана жүйелі және ғылыми тұрғыда қолданыла бастады. Бұдан бұрын да аталған әдіс бірыңғай қолданыс тауып, тілдің әр деңгейіндегі бірліктердің сандық және пайыздық арасалмағын анықтаумен шектеліп келген болатын.

Тілдегі қолданбалы мәселелерді шешуде жиілік сөздігінің атқарар қызметі орасан зор. Бұл жерде, әсіресе, бір тілден екінші тілге аударуда машиналық аударма қажет. Лингвистикалық және көптеген қолданбалы жұмыстарды жиілік сөздіксіз автоматтандыру мүмкін емес.

Тілді немесе сөзді зерттеуде сапалық және сандық әдістер қолданылады. Сапалы математикалық аппараттың көмегімен теориялық тіл білімінің бағыттары, анығырақ айтқанда математикалық лингвистика анықталған. Квантативті әдістер тіл білімінің кейбір бөлімдерін математикалық жүйелеуге келеді.

Жүйеге ғана тіл заңдылығы тән болғандықтан, статистикалық заңдылықтарды ашуға байланысты қолданылатын әдістер кезінде тілдің өзінше бір бөлек жүйе құратындығы туралы сөз ете бермейміз. Басқаша айтсақ, тіл – бір-біріне қатыссыз құбылыстар жиынтығы емес, керісінше, заңды түрде ұйымдасқан, көпөлшемді және тәуелсіз сипаттағы ақиқат.

Статистикалық деректерді өңдеуде компьютерлік технологияны пайдалану, тілдік мәселелердің шешімін тез арада табу, математикалық статистика әдістерін басқа ғылымдар тәсілдерімен (ақпараттық теория, математикалық логика және т.б.) ұштастыру қазіргі кездегі отандық және шетелдік тіл білімінің даму бағытына сай келеді [55, 5 б.].

Статистикалық лингвистика, жиілік сөздік базасын қалыптастыру, мәтіндегі интерпретациялық сөз стилистикасы және тілдік заңдылық стилистикасының қорытындысын береді. Бөлек активті және жиіліктің қолданылуы сөз таптарының бір бөлігі квантативті-статистикалық зерттеулерін қарастырады.

Жалпы жиілік сөздіктерінің басқа сөздіктерден айырмашылығы, кез келген жиілік сөздік үшін талдауға алынған мәтіндегі сөздердің қолданылу жиілігінің көрсеткіші анықталып, құрастырылуы жағынан көбіне «алфавиттік-жиілік» болып беріледі.

Лингвостатистикалық талдау лингвистикалық бірліктердің (фонема, әріп, буын, морфема, сөз, т.б.) сөйлеуде (ауызша не жазбаша) жұмсалып жиілігіне негізделсе, ал біздің негізгі зерттеу объектіміз – жазбаша сөйлеу тілі, оның ішінде көркем стиль (Жазушы Ә. Нұршайықовтың шығармалар жинағы, Р.Б. Нұртазина мен А.Д. Сейсенованың соавторлығымен жарық көрген балалар әдебиеті және т.б. көркем мәтіндер), ғылыми стиль (Лингвистика, әдебиеттану, құқықтану, журналистика, т.б. ғылымдары бойынша қорғалған кандидаттық диссертациялар) және БАҚ тілі («Дала мен Қала» газетіндегі жарияланымдар бойынша), яғни электронды мәтін, оның ішінде автордың жалғаулық шылауларды қолдануына сандық тәжірибе, квантитивті-статистикалық талдау жүргізу.

Электрондық мәтіндердегі (көркем стиль, ғылыми стиль, БАҚ тіліне) жалғаулық шылаулардың сандық көлемін анықтау үшін талдау жүргізген статистикалық зерттеу жұмысымыз бойынша жоғарыдағы №2 кестедегі нәтижелерге ие болдық.

Қазақ тілінің грамматикалық сипаттарына қарай, шылаулар ішінара үш жікке бөлінеді – септеуліктер, жалғаулықтар және демеуліктер. Соның ішінде біздің жоғарыда көрсетілген көркем стиль, ғылыми стиль, БАҚ тілінің ішіндегі *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының сандық жиілігін анықтау біздің ғылыми жұмысымыздың негізгі мәселелері болып табылады.

Сандық талдау жүргізілген көркем стиль – 1879 беттен, 460 000 сөзден, ғылыми стиль – 1593 беттен, 460 000 сөзден, ал публицистикалық стильде – 1723 беттен, 460 000 сөзден тұратынын анық болғандықтан, жалғаулық шылаулардың сандық индексі төмендегі кестеден көруге болады.

№ 5 кесте – *Мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының түрлі стильдерде қолданылуының сандық индексі

стиль	<i>мен/бен/пен</i> ,	<i>және</i>
публицистикалық	141,81	199,74
ғылыми стиль	231,86	449,66
көркем әдеби тіл	305,86	774,42
барлық индекс саны	679,53	1423,82

Үш мәтіндегі *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары анализденген мәтінде әрбір 679,53 сөз – бұл жалғаулық шылауларының фонетикалық варианттылығы.

Публицистикалық стиль бойынша *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы – 141,81 сөз жалғаса, оның әрбір 177,06 сөзін – *мен* шылауы; 4 600 сөзін – *бен* шылауы; ал 808,44 сөзін – *пен* шылауы;

Ғылыми стильде 231,86 сөзді – *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының жалғануы арқылы құралса; ал әрбір 292,99 сөзді – *мен* шылауы, 6969,70 сөзді – *бен* шылауы, 1321,84 сөзді – *пен* жалғаулық шылауы;

Көркем әдеби 305,86 сөзді – *мен/бен/пен* жалғаулық шылауының жалғануы арқылы, оның ішінде әрбір 414,05 сөзді – *мен* шылауы, 7666,67 сөзді – *бен*, 3756,2 сөзді – *пен* жалғаулық шылауы жалғануы арқылы құралады.

Көріп отырғанымыздай, №2 кесте қорытындысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары публицистикалық стильде ең көп, яғни – 141,81 сөздерді құраса, ғылыми стильде – 231,86 сөзді, ал ең азы көркем әдеби тілінде – 305,86 сөз құрайды. Ал *және* жалғаулық шылауы ең жоғары индексті көркем стильде, яғни – 813,96 сөзді, БАҚ тілінде – 605,48 сөзді, ал ғылыми стильде – 93,21 сөзді құрайды екен. *Мен/бен/пен*, *және* жалғаулық шылаулары көркем стильге, БАҚ тіліне қарағанда ғылыми стильде аз сөз құрайды екен.

Жалпы сөз құрауы жағынан, яғни индекс қорытындысы бойынша публицистикалық стильде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы (141,81) *және* жалғаулық шылауынан (199,74) аз, ғылыми стильде де *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы (231,86) *және* жалғаулық шылауынан (449,66) аз, ал көркем әдеби стилінде, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы (305,86), *және* жалғаулық шылауынан (774,42) сөздерді аз жалғайды екен, осының салдарынан *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы *және* жалғаулық шылауынан сөз санын көп құрайды.

№1, 2 кестедегі нәтижелерден көріп отырғанымыздай *бен* жалғаулық шылауы сандық талдауға алынған үш мәтінде де (публицистикалық, ғылыми, көркем әдеби стилінде) [з] ұяң дауыссыз дыбысымен ғана аяқталған. Бұдан біз қазақ тілінде [з] ұяң дуыссыз дыбысымен аяқталатын сөздер саны санаулы болғандықтан *бен* жалғаулық шылауының да сирек қолданылатынын көре аламыз.

Сандық талдауға алынған үш мәтін (көркем стиль, ғылыми стиль, БАҚ тілі) бойынша барлық сөздегі анализденген жалғаулық шылаулардың жалпы салмағын жоғарыдағы №2 кестеден көруге болады.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының көркем стиль, ғылыми стиль, БАҚ тілі мәтіндеріндегі таза салмағы: 1, 49% , ал *және* жалғаулық шылауы – 0,87% құрайды.

Талдауға алынған көркем әдебиет мәтінінде:

Бұл кітапты қолыңызға алғанда ой мен қиялдан туған балдай тәтті тамаша роман оқиды екенмін деп, дәметіп қалмаңыз. Бала күнінде бірін-бірі жақсы көрген қыз бен жігіт артынан гашығынан көз жазып қалады. Сол себептен де екеуіміз тамақ пен киімнен басқа бар ақшамызды кітап жиюға жұмсайтынбыз. Міне кеше ғана Қызылорда облысының Арал қаласы, Сейфуллин көшесі, №7 үйде тұратын Кеңес Өмірзақұлы деген көрмеген оқырманымнан және бір хат келді (Ә.Н.), деп жалғаулық шылаулары беріледі.

Ал, ғылыми стильде:

Фразеологизмдерді бұл әдіспен зерттеу нәтижесінде жеке тілдерге тән ерекшеліктер мен тіларалық фразеологиялық сәйкестіктерді жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туады. Ұлттық әдебиетіміз бен рухани мұраларымызға

да осы басылым арқылы қол жеткізілді. Оның үстіне айтыстың тууы, өмір сүруі, өнер табу, шеберленуі, өткірлік пен кесірлік табу тәжірибесі ұзақ газырларға ұласатын болғандықтан, бұл саладағы асыл қазына да өте молшылық. Жалпы меңгеру байланысу формасының өзіндік ерекшелігі – бағыныңқы сыңардың барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде тұрып, басыңқы сыңары етістік, баяндауыш, есім сөздерден болған баяндауыш және құрама баяндауыштармен сөз тіркесін құрауы (Ғ/с).

БАҚ тілінде:

Жоғары оқу орындарының өкілдері мен студенттік құрылыс отрядтары командирлерінің жиыны облыстық ішкі саясат департаментінде өтті. Біріншіден, бүгінгі күні жастарымыз өз тарландарымыз бен майталмандарымыздың елге, өнерге сіңірген еңбегі мен туындыларын жете білмейді. Сондай-ақ, мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы әріптестік қатынастардың тұрақты әрі тиімді жүйесін құру жөніндегі заңнамалық негіз жасау, шетелде тұратын отандастарға мәдени ағарту және тілдік қолдау көрсету, мәдениет, мұрағат ісі ақпарат және қоғамдық келісім саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, халықтың рухани-білім беру және зияткерлік мәдени деңгейін көтеру, ұлттық әдебиет пен жазба әдебиеттің көптеген газырлар бойғы бай тәжірибесін қорыту, әлемдік ғылыми ой, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде мемлекеттік тілдегі әдебиеттің толыққанды қорын құру, тарих, археология мен сәулет ескерткіштерінің, тарихи орталықтардың сақталуын қамтамасыз ету мақсаттары көзделіп отыр. Шешімдердің мүмкін көп, жазуға болады және латын алфавитімен, бар болу қазақ, қырғыз болады, башқұрттық кириллицасымен (кириллица транслитерациямен диакритикалық белгілермен), ал пайдалануға болады және транскрипциямен (казновица) бұлар әдістер таласпайды аралық өзімен, қарапайым әрбір өз мақсаттарым олардан шешеді (Д/К), деп берілген сөйлемдерді мысалға келтіре кетуге болады.

Жалғаулық шылаулар өзара бір-бірімен ыңғайласып құралатын, тең дәрежедегі сөздер мен сөз тіркестерін жалғастыра отырып, солардың ыңғайласқан қатынасын білдіретін бұл тобына жоғарыда атап өткен, яғни біз зерттегелі отырған мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларын жатқызамыз.

Талдауға алынып отырған үш, яғни көркем стиль, ғылыми стиль және БАҚ тілі, көріп отырғанымыздай, көлемі жағынан анағұрлым айтарлықтай өзгеріс болмағанымен, сөз саны жағынан әр түрлі. Әсіресе БАҚ тіліндегі сөз саны айрықша көрініп тұр, бұл мәтіндегі стильдік ерекшеліктерге байланысты болуы мүмкін. Ал жалғаулық шылаулардың қолданылуы мүлде өзгеше. Бұдан біз, тағы да әр мәтін авторының өзіндік стиліне байланысты дейміз.

Мысалы, М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жиілік сөздігі бойынша мен жалғаулық шылауы – 2261 рет, пен жалғаулық шылауы – 560 рет, бен жалғаулық шылауы бір де бір қолданылмаған, ал және жалғаулық шылауы – 963 рет қолданылысқа түскенін аңғаруға болады [92].

Қорыта отырып айтарымыз, математикалық статистика кез келген лингвистің қолындағы көмекші құралы ретінде қолданылуы тиіс деген тұжырымға келеміз.

2.3 Және жалғаулық шылауының стильдер бойынша квантитативті саралануы

Және жалғаулық шылауының публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиет стильдер мәтіндеріндегі зат есім мен зат есім байланысында қолданылуының сандық жиілігін салыстыру нәтижесінде бұл жалғаулық шылаудың да *мен* жалғаулығы сияқты, ең алдымен, публицистикалық стильде қызмет аясының кеңдігіне көз жеткіземіз: публицистикалық стильде – 779, ғылыми стильде – 366, көркем әдебиет стилінде – 170.

Және жалғаулық шылауының *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда публицистикалық стиль мәтіндерінде түрлі сөз таптары байланыстарының барлығында дерлік – сын есім мен зат есім, сын есім мен сын есім, сын есім мен сан есім, сын есім мен есімдік, сын есім мен етістік, сын есім мен шылу, сын есім мен үстеу сияқты байланыстарда орын алатынын көреміз (Қосымша).

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының түрлі сөз таптарының байланысы негізде статистикалық әдіс көмегімен алынған сандық мәліметтерге сапалық талдау барысында *және* жалғаулығының функционалдық ерекшелігін аңғарамыз. Ол түрлі сөз таптарынан болған бірыңғай мүшелердің байланысында ғана емес, сонымен бірге сөйлемге модальдық реңк беруде қызметін атқарады. Мысалы,

Сол кезде жерден көтеріле берген оң табанын қамшы таспасы және тіліп өтті (Ә.Н.)

сөйлемінде *және* жалғаулығы *таспасы* тәуелдік жалғауының III жағындағы зат есім мен *тіліп түсті* аналитикалық формадағы етістікті байланыстыру қызметін емес, модальдық реңк беру қызметін атқарып тұрған сияқты. Себебі, *және* жалғаулығын алып тастаған күннің өзінде аталған сөз таптары байланыса алады және сөйлемнің коммуникативтік қызметіне де нұсқан келмес еді.

Және жалғаулық шылауы бұрыннан қолданылып жүрген жалғаулық шылау болғанымен, кез келген бірыңғай мүшелер арасына қойыла бермейді. *Мен* жалғаулық шылауы мен *және* жалғаулық шылауларының мағынасы өзара әуендес болғанымен, әдебиет тілінде ол екеуінің қолданылуында едәуір стильдік айырмашылық бар.

Мысалы,

Асылан мен Жомарт қуаныса үйлеріне жүгіріп кетті (Р.Н., А.С.) – деген сөйлемде *мен* жалғаулық шылауының орнына *және* жалғаулық шылауын қоюға болар еді, бірақ ол бірыңғай мүшелердің мағыналық байланысы бірдей болмайды.

Квазисинонимдер ретінде танылатын *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының барлық кезде бірінің орнын бірі ауыстыра алмауы экстралингвистикалық жайларды тілдік құралдар арқылы жеткізуінде өте нәзік,

білінер-білінбес мағыналық айырмашылықтарға негізделеді. *Асылан мен Жомарт* дегенде *және* жалғаулық шылауына қарағанда *мен* жалғаулық шылауының олардың қандай-да бір жақындығын білдіру мүмкіншілігі кең көрінеді.

Сондай-ақ *және* жалғаулық шылауы олардың әрқайсысының әрекетінің жүзеге асуында білінер-білінбес уақыттық алшақтықты, әрекетті субъектілердің әрқайсысына жеке-жеке теліп көрсету мәндерін қамтыса, *мен* жалғаулық шылауы екі субъектінің де бір ғана әрекетті орындағанына байланысты ортақтастыруға бағытталады.

Және жалғаулық шылауы да бір түрлі формадағы жалаң я күрделі зат есім, сын есім, есімдік, етістік сияқты атаушы сөздерді ыңғайластыра байланыстырады. Мысалы:

Құныға оқығандарым француз, орыс және испан классиктерінің кітаптары (Ә.Н.).

Сонымен қатар *және* жалғаулығы салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жеке сөйлемдерді де ыңғайластыра байланыстыра береді. Мысалы:

Соның жартысын жариялағанымыздың өзіне риза бол және аяқ астынан мұндай шығарма туып қалғаны үшін бізге рахмет айт дескен болатын (Ә.Н.).

Жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша *және* жалғаулық шылауының 233 беттік балалар әдебиетінде бірінші орында зат есім мен зат есімді байланыстыруда пәрменді қолданылатыны (29 рет), одан кейін етістік пен зат есімді ыңғайластыруда (12 рет) пайдаланылатыны байқалады. Сондай-ақ *және* жалғаулық шылауы сөз таптарының көбін бір-бірімен жалғай отырып, жай сөйлемнен күрделі сөйлемдер жасауға қызмет ететінін кестеден көруге болады. Мысалы,

Алақай, бұның бәрін өзім оқимын, содан кейін ойланамын және ойнаймын! (Р.Н., А.С.)

– етістік + етістіктің байланысуы арқылы.

Келіпті қалай тұлымға, қалай шаш өріміне айналдыру тәсілін 2-інші және 3-інші суреттерге қарап түсінесің (Р.Н., А.С.)

– сан есім + сан есімнің байланысуы арқылы.

Сеніңше, бұл нақыл сөз дұрыс және дөп айтылған ба? (Р.Н., А.С.)

– сын есім + үстеудің байланысуы арқылы.

Ыстық және суық деген анықтамаларды қалай түсіндіресің? (Р.Н., А.С.)

– сын есім + сын есімнің байқаланысуы арқылы.

Бауырсақты кім және қалай пісірді? (Р.Н., А.С.)

– есімдік + есімдіктің байланысуы арқылы.

Алда саған зор денсаулық, талмас қайрат, қажымас талап, терең ой және ұмытылмас бақытты кезеңдер тілеуші кітап авторлары (Р.Н., А.С.)

– зат есім + етістіктің байланысуы арқылы.

Аспан көрінісі жазда және күзде қандай болады? (Р.Н., А.С.)

– үстеу + үстеудің байланысуы арқылы.

Тағы бір айта кетерлік нәрсе – *және* жалғаулық шылауының №4-кестеде көрсетілген сөз таптарының өзара байланысуында зат есім + сын есім, зат есім + етістік тіркестерінен басқа барлығынан кездесетінін көруге болады. *Зат есім+еліктеуіш, сын есім+зат есім, сан есім+сан есім, сан есім+есімдік, етістік+етістік, етістік+зат есім, етістік+сын есім, етістік+есімдік, есімдік+сын есім, үстеу+үстеу, үстеу+сын есім, шылау+зат есім, шылау+есімдік* байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының мүлде қолданылмайтынын, ал *және* жалғаулық шылауының бұл сөз таптарының байланысында қызмет атқаратынын көреміз. Бұл сандық көрсеткіштер салыстырылып отырған жалғаулық шылаулардың сапалық көрсеткіштері туралы тұжырым жасауымызда ерекше рөл атқарады: *және* жалғаулық шылауының сөз таптарын өзара байланыстырудағы қызметі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда әлдеқайда кең.

Көркем стильде және жалғаулық шылауының қолданылу жиілігі туралы кесіп-пішіп тұжырым айту қиын. Себебі, ол мәтіннің стильдік ерекшелігіне ғана байланысты емес, сондай-ақ мәтін авторының өзіндік стиліне, квазисинонимдердің, мысалы, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары және *және* жалғаулық шылауының ішінде біріне таңдау салуына да байланысты. Бұл мәселеде автордың тілдік құралдарды қолдану дағдысы стильдік нормаларды сақтауға бағытталады, яғни сөйлемде *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының бірнеше рет қайталанып қолданылуынан стильдік қате тумауы үшін қашу мүмкін.

Сондай-ақ, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігі өзара салыстырылмауы тиіс. Өйткені олар бір үлгінің немесе норманың модификациясы ретінде, басқаша айтқанда, өзгерген түрі ретінде қарастырылады. Бұд жердегі варианттылық дыбыстардың өзара үндесу заңдылығына орай туындап отыр. Мысалы, *мен* жалғаулық шылауы **дауысты:** [а, е, і, о, ы, я, ә] және **үнді:** [и, й, л, м, н, р, у, ю, ң] дыбыстарымен аяқталған сөйлемдер мен сөз тіркестерін жалғау арқылы қолданылған. Ал *бен* жалғаулық шылауы [з], [ж] **ұяң** дыбыстарымен аяқталған кезде, *пен* жалғаулық шылауы [в] **ұяң** дыбысымен, [т, қ, к, с, п] **қатаң** дыбыстарымен аяқталғанда жалғанатынын көреміз. Бұдан *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігі тікелей олардың әрқайсысының өздері дыбыстық тұрғыда үндесе алатын дыбыстармен келетін сөздер санының көп я аздығына байланысты болып отыр. М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясының жиілік сөздігінде *мен* жалғаулық шылауының 2261 рет, ал *пен* жалғаулық шылауының 560 рет қолданылып, *бен* жалғаулық шылауының мүлде кездеспеуі тікелей тілдік бірліктер – *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары және олардың дыбыстық тұрғыда үндесе алатын дыбыстармен келетін сөздер санының арасындағы қатынастарға байланысты болып тұр деп ойлаймыз. Ал *және* жалғаулық шылауының бұл мәселеде жөні бөлек. Оның қолданылу сипаты дыбыстармен үндесу заңдылығына бағынбайды, тек стильдік норма

талаптарына сәйкес болуы және әр мәтін авторының өзіндік стиліне және квазисинонимдердің – *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының вариативтілігі мен *және* жалғаулық шылауының ішінде біріне таңдау салуына да байланысты. Мұнда *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар вариативтілігі тілдік өзгерушіліктің, модификацияның сипаттамасы ретінде, яғни эволюция нәтижесі болуы мүмкін деп ойлаймыз. Семантикалық-функционалды тұрғыда өзара ерекшеленбегенімен, басқы дыбыстардың өзгеруіне байланысты түрлі тілдік құралдар я вариативтілік ретінде танылатын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары ұқсас немесе бір құбылыстарды білдіру үшін пайдаланылады. Өзара бір-бірімен ыңғайласып құралатын, тең дәрежедегі сөздер мен сөз тіркестерін жалғастыра отырып, солардың ыңғайласқан қатынасын білдіру қызметін атқаруда бұл *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары вариативтілігінің тек бір ғана варианты, мысалы, *мен* варианты ғана қолданылып, ал *бен* және *пен* варианттарының пайда болуы эволюция нәтижесі, яғни тілде дыбыстардың өзара үндесу заңының дамып, оның сөздердің өзара тіркесуінде де көрініс таба бастауына байланысты болуы мүмкін деген болжамға зерттеу нәтижелері түрткі болып отыр.

Ғылыми стильде қарастырылып отырған нысандардың дербестігін, даралығын сақтап, олардың әрқайсысы өз алдына жеке мәселе екенін аңғартуда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда *және* жалғаулық шылауының мүмкіндігі зор. Мысалы,

Осы қасиет негізінде А.В.Щерба сөздердің мағынасын абсолютивті және қатыстық деп бөлсе, ал чех ғалымы В.Шмилауэр оларды абсолютивті және релятивті деп атаған (Ғ/с) деген сөйлемдегі абсолютивті және қатыстық, абсолютивті және релятивті түрінде сөз мағынасының жіктелуінде бұл ұғымдардың бір мәселеге (сөз мағынасына) қатысты нәрселер ретінде қарастырудан гөрі бір мәселенің әр түрлі жағы екеніне назар аударту жағы басым. Мұнда ұғымдардың өзара сәйкес тұстарына қарай біріктіру, жақындастыру қызметі тән мен/бен/пен жалғаулық шылауларына ұғымдардың жақын жақтарын емес, керісінше айырмашылығын, дербестігін даралауға бейім және жалғаулық шылауы қарсы қойылады. Сонымен бірге, Э.Косериу лексикалық ынтымақтастықты үш типке бөледі: жуықтық (близость), селекция және импликация; тіл біліміндегі тіркесімділік, сөз тіркесі және валенттілік терминдері мағыналас болып келгендіктен, бүгінгі күнге дейін ара жігі ажыратылмай қолданыла береді (Ғ/с) сөйлемдеріндегі және жалғаулық шылауының орнына мен жалғаулық шылауы қойылса, ол формалды түрде байланыстыруды жүзеге асырғанымен семантикалық нюанстарды атқара алмайды, логикалық бірізділік – бір категорияға қатысты ұғымдардың ажыратылуына байланысты ой жүйесі бұзылады. Мұнда да ғылыми стильдің ерекшелігі – әр ұғымның даралығы басты назардан табылуы тиіс, бұл орайда бірыңғай мүшелердің ұғымдық дербестігінің сақталуында және жалғаулық шылауының орны зор.

Айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіру – бірден бір ғылыми стильге тән құбылыс. Бұл қызметті тілімізде негізгі сөйлеммен мағыналық бірлікте айтылып, кейінгінің мазмұн желісін әр түрлі модальдық реңкте толықтырып тұратын бір қалыпқа түскен фразеологиялық сипаты, шектеулі мағынасы бар, жеке қолданылмайтын қыстырмалар атқаратыны белгілі. Қыстырмалардың жеке қолданылмайтыны сияқты кейбір белгілерін *және* жалғаулық шылауынан да табуға болады. Ал *және* жалғаулық шылауы қыстырмаларға тән – айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіру қызметін атқара алады, яғни *сондай-ақ* қыстырмасының орнын ауыстыра алады. Мысалы,

Екі қатынас түрлері тілдік жүйе үшін жалпылығымен және әмбебаптылығымен сипатталады / Екі қатынас түрлері тілдік жүйе үшін жалпылығымен, сондай-ақ әмбебаптылығымен сипатталады (Ғ/с).

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары сонымен бірге, сондай-ақ сияқты қыстырмалардың мағынасын өз бойында қамти алмайтындықтан, айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіруде *және* жалғаулық шылауының орнына қолданыла алмайды. Мысалы,

А.Бісқақов етістікті тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы кең грамматикалық категория деп таниды; етістік валенттілігінің құрылымы көп және ерекше болып келеді (Ғ/с) сөйлемдерінде *және* жалғаулық шылауы сонымен бірге, сондай-ақ деген модаль мәндерде жұмсалған.

Және жалғаулық шылауының ғылыми стильдің ерекшелігіне сәйкес дербестігі, өз алдына даралығына екпін түсіріліп тұратын бірыңғай мүшелер түрінде берілген ұғымдарды байланыстыруда орны ерекше:

Туынды етістіктер өз ішінен инструментативті, есім негізді, сын есім негізді және етістік пен аффикс қосындысынан құралған; қазақ тіліне префиксация және партикель тәсілі тән емес; ал құралдық валенттілікке бағытталған валенттілік қасиеті әлсіз етістіктерге: тура(у), қи(ю), қырық(у), жар(у), ор(у), піш(у), сыл(у), тіл(у) және есім негізді туынды етістіктер жатады: балтала(у), қайшыла(у), қаша(у), кетпенде(у), теселе(у) (Ғ/с).

Мұнда 1 және 3 мысалдарда белілі бір ортақтықтары ескеріліп тұрған ұғымдар өзара үтір арқылы ғана топтастырылады да, екінші топтағы осы сияқты жолмен топтастырылған бірыңғай мүшелермен *және* жалғаулығы арқылы байланыстырылады.

Және жалғаулық шылауының ғылыми стильдегі басты қызметінің бірі – ыңғайлас сөйлемдерді байланыстыру, яғни осы тұрғыда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының ерекшеленеді:

Информанттар арқылы лексикографиялық дереккөздер мен сөйлеу тіліндегі нақты фактілер салыстырылды және де қос тілдегі сәйкессіздік белгіленді (Ғ/с).

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары бірыңғай мүше түріндегі тұйық етістіктерді (*жүзу мен сүңгу, оқу мен жазу, бару мен келу т.б.*) байланыстыра алғанымен, бірыңғай мүше ретінде келген етістіктің басқа формаларын

байланыстыра алмайды, ал *және* жалғаулық шылауының бұл мәселеде қабілеттілік таныта алады.

Және жалғаулық шылауының үтірмен келетін бірыңғай мүшелерді жинақтап көрсетуде *тағы басқа* сөзімен тіркесе алса, бұл позицияда *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары көріне алмайды: «Валенттілік теориясының дамуына үлкен үлес қосқан ғалымдар: Б.А. Абрамов, Ю.Д. Апресян, В.Г. Берков, И.Б. Долинина, Л.Н. Засорина, С.Д. Кацнельсон, А.Ф. Лосев, Г.Г. Сильницкий, М.Д. Степанова, И.С. Рахманкулова, Н.И. Филичева, В.С. Храковский және т.б. жатқызуға болады». Осы сөйлемдегі *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауы баса алмайды, себебі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына бірыңғай мүшелердің саны бірнешеу болған осы сияқты жағдайда оларды жұптап байланыстыру тән, мысалы, Б.А. Абрамов пен Ю.Д. Апресян түрінде. Алайда бұл тұрғыда топтастыру экстралингвистикалық жағдаймен сәйкес келмесі анық, яғни екіден жұптау үшін ол ғалымдардың аталған әрекетті – валенттілік теориясының мәселелерімен жеке жеке емес бірге айналысқандары қажет етіледі.

Сонымен *және* жалғаулық шылауының ғылыми стильдегі тағы бір қыры оның ұзын сонар тізбекпен келетін объектілердің – бірыңғай мүшелердің жалғасын *тағы басқа* сөзі арқылы қысқартып көрсетуде дәнекерлік қызметін атқаруы болып табылады.

Және жалғаулық шылауының функционалды-семантикалық ерекшеліктері, әсіресе, балалар әдебиетінде ерекше байқалады, жан-жақты көрінеді. Көркем әдебиет стилі шығармада тартыстың, оқиғаның өрістеуімен, динамикамен ерекшеленеді, ал ғылыми стиль тартысқа, оқиғаға емес, ғылыми деректерді талдауға құрылады. Осыған байланысты зерттеу нысаны болып отырған *және* жалғаулық шылауының қолданылу позициялары, қызметі түрлі стильдерде әр қырынан көрінетінін олардың сөз таптарын байланыстыру қабілетін анықтау мақсатында жүргізілген математикалық статистиканың сандық нәтижелерін сапалық тұрғыдан саралау барысында байқадық: *Осы кітабымның бетін көрсету үшін және кітап парақтарын бүктемеу үшін түрлі-түсті қағаздан не лентадан белгі жасап қоямын.*

2.4 Мен/бен/пен vs және жалғаулық шылауларының функционалды-стильдік қайшылықтары (антиномиялары)

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының функционалды стильдерде қолданылуының квантитативті өлшемдерін анықтауды мақсат еткен статистикалық нәтижелеріміз бойынша шылаулардың қолданылуы тұрғысындағы сандық мәліметтер 2.1, 2.2 тараушаларында берілген.

Ол көрсеткіштер, әсіресе, барлық стильдерде *және* жалғаулық шылауына карағанда *мен* жалғаулық шылауының вариативтері үлесінің жоғары болуы біздің *және* мен *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сапалық белгілері – функционалдық ерекшеліктері туралы қазақ грамматикалық анықтамаларында,

түрлі ғылыми зерттеулерде берілген мәліметтер барысында қалыптасқан бұрынғы түсінігімізге қайшылықты, күтпеген мәлімет болып шықты.

Сондай-ақ, *мен/бен/пен vs және* жалғаулық шылауларының функционалды-стильдік қайшылықтарын бір ғана стиль мәтініндегі қолданылу жиілігі туралы статистикалық мәліметтен де аңғаруға болады.

Ғылыми стильде орта есеппен 33 000 сөз қатысқан үш автордың кандидаттық диссертацияларында *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші әр түрлі:

Ш. Арынғазинаның «Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты» (2004 ж.) кандидаттық диссертациясында *мен* жалғаулық шылауы 114 сөйлемде 125 рет, *бен* шылауы 1 сөйлемде 1 рет, *пен* шылауы 14 сөйлемде 16 рет, ал *және* жалғаулық шылауы 158 сөйлемде 169 рет қолданылған.

Е. Адаеваның «Б. Соқпақбаевтың жазушылық шеберлігі» (2005ж.) кандидаттық диссертациясында 173 сөйлемде – 197 *мен* жалғаулық шылауы, 19 сөйлемде – 19 *бен*, 54 сөйлемде – 62 *пен* жалғаулық шылауы, ал 61 сөйлемде – 61 *және* жалғаулық шылауы қолданылған.

М. Ешимовтың «Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты» кандидаттық диссертациясында (2004) 197 сөйлемде – 218 *мен* шылауы, 2 сөйлемде – 2 *бен*, 18 сөйлемде – 18 *пен* жалғаулық шылауы, ал 273 сөйлемде – 326 *және* шылауы орын алған.

SPSS компьютерлік бағдарламасының көмегімен квантитативті-лингвистикалық тұрғыда статистикалық әдісті қолдана отырып алынған бұл сандық көрсеткіштерді лингвистикалық заңдылықтар негізінде саралау нәтижесінде *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық және түрлі стильдерде қолданылу табиғаты туралы келесі түрде тұжырымдар жасауымызға болады:

1) *Мен* жалғаулық шылауының *пен* мен *бен* жалғаулық шылауларына қарағанда қолданылу жиілігінің жоғары болуы, айтып өткеніміздей, тілімізде осы жалғаулық шылаудың алғашқы [м] дыбысымен үндесетін дыбыстармен басталатын сөздер саны көп болуына байланысты;

2) *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының ғылыми т.б. функционалды стильдерде қолданылу жиілігінің әр түрлі болуы көпшілік жағдайларда грамматикалық қызмет ұқсастығына орай ыңғайластық жалғаулық шылаулар парадигмасына еніп, квазисинонимдер ретінде өзара орын ауыстыру мүмкіндіктеріне ие болған сәттерінде мәтін авторының олардың біріне таңдау салудағы индивидуалдық ерекшеліктеріне байланысты (Мысалы, жоғарыда көрсетілген диссертациялар авторлары *мен/бен/пен* мен *және*-нің қайсысы қолданылса да, семантикалық нұсқан келмейтін, яғни олар өзара тең дәрежелі болған жағдайларында Ш.Арынғазина мен М. Ешимовтың көбінесе *және* жалғаулық шылауына, ал Е. Адаеваның *мен* жалғаулығына таңдау салатынын көреміз);

3) *мен/бен/пен* мен және жалғаулық шылауларының ғылыми т.б. функционалдық стильдерде қолданылу жиілігінің әр түрлі болуы жалғаулық шылаулар парадигмасына енетін бұл тілдік бірліктердің барлық кезде семантикалық сыйымдылығы мен функционалдық сипатының сәйкес келе бермейтініне байланысты.

Шынында, тілімізде *мен* жалғаулық шылауына қарағанда *және* жалғаулық шылауының қызмет аясы, семантикалық ауқымы кең. Мысалы, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары тек сөйлемнің есім сөздер, кимыл атаулары, заттанған сөздер түрінде келе беретін тең дәрежеде байланысқан бірыңғай мүшелерін байланыстырса, *және* жалғаулық шылауы сөйлемнің бірыңғай мүшелерін ғана емес, салаласа байланысатын құрмалас сөйлемдердің сыңараларын бір-бірімен ыңғайластыра байланыстырады, бір тұлғада тұрған есім сөздер мен етістіктерді, сондай-ақ құрмалас сөйлемдердің мағыналық қатынастары жағынан жақын, айтылған ойды толықтырып айқындап тұратын құрамдас сыңарларын байланыстырады.

Бұдан бөлек мәтіндегі лексика-грамматикалық байланыстары тұрғысынан қарастырғанда да *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары мен *және* жалғаулық шылауының функционалды-семантикалық айырмашылықтарын көреміз. Бұл біріншіден, және *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының әрдайым бірінің орнын бірі ауыстыра алмауынан, ал ауыстырған жағдайда да толық мағыналық сәйкестікті бере алмайтыны байқалады. Мысалы,

балаға тең көрінер бай мен кедей (С.Торайғыров)

– осы мысалдағы *мен* жалғаулық шылауының орнын *және* жалғаулық шылауы ауыстыра алмайды, дегенмен де белгілі бір дәрежедегі мағыналық сәйкестікті жоққа шығара алмаймыз.

Бұл тұрғыда *мен* жалғаулық шылауының қызметін *да/де* ыңғайластық жалғаулығы атқара алар еді: *балаға бай да, кедей тең көрінер*; Мұндағы екеуі *де* деген мағынаны *мен/бен/пен* және *да/де* жалғаулық шылаулары айқын білдіре алады. Екіншіден, түрлі стильдер мәтіндеріндегі зат есім мен зат есімнен басқа әр түрлі сөз таптарына жататын тілдік бірліктердің байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары оларды анықтауыштық я пысықтауыштық қатынаста тұрған сөз тіркестері ретінде байланыстырса (*партияның 16 филиалы мен 214 өкілдігі; консерваторлық бөлігі мен ірі бизнес өкілдері; еңбек жолдары мен істеген қызметтері; әзірлеу комиссиялары мен біздің комиссиямызда темір жол бастығы мен әр саладағы қызмет көрсету бөлімдерінің бастықтары*), және жалғаулық шылаулары түрлі сөз таптарының өзара байланысын сөз тіркестері болуына қарай ғана емес тікелей де жүзеге асыра береді, үшіншіден, *және* жалғаулығы *тағы* шылауының да семантикасын қамти отырып, модаль мәнді білдіреді:

Өз пікірінің дұрыстығын және дәлелдеді (БАҚ).

Ал

... бұл үйдің балалары шетінен жуас, біртоға болып келеді және сабақта да зейінділік танытады (БАҚ)

деген сөйлемде *және* жалғаулық шылауының орнын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары ауыстыра алмайды, бірақ *әрі* ыңғайластық шылауы ауыстыра алады. Яғни *және* жалғаулық шылауы бір субъектіге тән түрлі қасиеттерді білдіретін баяндауыш қызметіндегі сөздерді өзара байланыстырады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылаулары тілде үнемділік қызметін атқара алады, яғни *және* жалғаулығы бірыңғай мүшенің бірінің өзі байланысатын сөзбен дистантты орналасуына мүмкіндік тудырады. Мысалы,

Райымбек Сейтметов, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, тәуелсіз «Тарлан» сыйлығының иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі, қоғам және өнер қайраткері (БАҚ) сөйлемінде қоғам сөзінің қайраткер сөзімен байланысы дистантты орналасуымен танылады.

Және жалғаулығы *оның үстіне* қыстырма сөзімен, сондай-ақ *тағы* сөзімен де семантикалық жақындықта табылады, контексте *оның* орнын ауыстыра алады. Мысалы,

Сіздің бұл ойыңыз бола қоймас және біз де оған оңайлықпен жол бере қоймаспыз / Сіздің бұл ойыңыз бола қоймас, оның үстіне біз де оған оңайлықпен жол бере қоймаспыз (Ө.Н.).

Осы қызметінің ерекшелігіне қарай *және* жалғаулығы сөйлемнің басқы позициясынан орын ала алады, ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары *тағы* сөзінің және *оның үстіне* сияқты қыстырма сөзінің семантикасын қамти алмайтындықтан сөйлемнің басқы позициясында келуі, сондай-ақ *және* жалғаулық шылауы сияқты салалас құрмалас сөйлемнің сыңарларын өзара ыңғайластыра байланыстыру қызметі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына тән емес.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының *және* жалғаулық шылауына қарағанда семантикалық-функционалдық жағынан өресінің тар екені сөз таптары байланыстарын, сөйлемнің бірыңғай баяндауыш мүшелерінің байланыстарын саралағанда көрінеді.

Негізінен *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары бірыңғай зат есімдерді, сын есімдер мен бірыңғай заттанған сын есімдерді ыңғайластыра байланыстырады: *суық пен жылы, сары мен көк, ақ пен қызыл; ұзын мен қысқа; бай мен кедей* сияқты. Алайда осы позицияда қолданылатын *және* жалғаулық шылауымен екеуінің функциясын мүлде салыстыруға келмейді.

Мысалы, *бөлме кең және жап-жарық* деген сөйлемде *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауы баса алмайды, яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сөздерді байланыстырудағы қызметі сөздердің парадигмалық мағыналарына тәуелді болып табылады: *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары өзара антонимдік қатарда тұратын сын есімдердің, түр-түс сын есімдерінің байланысын жүзеге асырады, ал сын есімдердің әр түрлі мағыналық тобына жататын сын есімдерді (мысалы, *ащы мен тұщы, бірақ тұщы мен таяз немесе ащы мен терең болуы мүмкін емес; ащы және терең немесе тұщы және таяз* болуы керек), сондай-ақ объектіге тән бірнеше сын-сапалық қасиеттерді білдіретін бірыңғай мүшелерді бір бірімен байланыстыра алмайды,

мұнда *және* жалғаулығының мүмкіндігі зор. Мәселен, *Баянның шашы – ұзын және қап-қара* сөйлеміндегі *және* жалғаулық шылауының орнын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар парадигмасына енгенімен алмастыра алмайды.

Ал, *Ғимараттың бір бөлмесінде ақ пен көгілдір, келесі бөлмесінде қызыл мен қара түс үйлесім тапқан* (БАҚ)

сөйлемінде *мен* жалғаулық шылауының сын есімнің мағыналық тобындағы түр-түс сын есімдерін байланыстырып тұрғаны оның сын есімнің әр түрлі мағыналық тобына жататын сөздерді байланыстыра алатынына кепіл бола алмайды.

Аулаға шырай беріп тұрған ақ қайыңдар түзу және әдемі немесе түзу әрі әдемі ақ қайыңдар аулада жайқалады (БАҚ), – деген сөйлемдердегі бірыңғай мүшелердің араларында *мен* жалғаулық шылауының орын ала алмау себебі, біріншіден, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сын есім парадигмасындағы әр түрлі мағыналық топқа жататын сын есімдерді емес, сын есім парадигмасындағы тек бір мағыналық топқа жататын сын есімдерді ғана байланыстыруға қабілеттілігі болса, екіншіден, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының *және* жалғаулық шылауы сияқты сөйлемнің етістіктен болған баяндауыш мүшесі мен әр сипаттағы қимыл-сын пысықтауыш сияқты бірыңғай мүшелерін байланыстыруға қабілетсіздігімен түсіндіріледі. Мысалы,

Бәрі қарапайым және аз сөзді адамдар (БАҚ)

сөйлемінде анықтауыш қызметіндегі бірыңғай сын есімдердің байланысын *мен* жалғаулық шылауы жүзеге асыра алмайды, себебі, жоғарыда атап өткеніміздей *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы тек мағыналық және логикалық тұрғыдан өзара ыңғайлас сын есімдерді ғана байланыстыра алады.

Ал, *оның әңгімелері қысқа және қызық / Өмір мағынасыз түпсіз және қорқынышты немесе қандай әдемі және жылы сөздер* дегенде сын есімнен болған бірыңғай баяндауыштарды байланыстыруда, сондай-ақ сын есімнен болған бірыңғай анықтауыштарды байланыстыруда *мен* жалғаулық шылауының орын ала алмауы *қысқа* сөзінің әңгіменің көлеміне, *әдемі мен жылының* сөздің образдылығы мен адамға әсер етуі сияқты қасиеттеріне, ал *қызық* сөзінің әңгіменің мазмұнына қатысты болуына, яғни объектінің әр түрлі сапасын, қасиетін білдіруімен байланысты.

Доктор Сеусс шығармасының желісімен дайындаған Р.Б.Нұртазина және А.Д.Сейсенова (Р.Н., А.С.)

сөйлемінде жалқы есімдерден болған бірыңғай баяндауыштардың байланысын тек қана *және* жалғаулығы ғана емес, *мен* жалғаулық шылауы да жүзеге асыра алады. Алдыңғы сөйлемдегі бірыңғай сөйлемдердің байланысын олардың түрлі мағыналық топтарға жатуына байланысты, сондай-ақ сын есімдердің бірыңғай баяндауыш қызметінде бір топтағы сын есімдердің көріне алмауына қарай *мен* жалғаулығы атқара алмаса, соңғы сөйлемде аталған әрекеттің екі субъектіге ортақ болуына орай *мен* жалғаулығы қолданыла алады. Сондай-ақ, *Аула қарлы және бос болатын / Анасын есіне алғанда, ол әнді өте мұңлы және баяу айтады* сөйлемдерінде бірыңғай күрделі баяндауыштардың және бірыңғай

қимыл-сын пысықтауыштарының байланысында *мен* жалғаулығы объекті мен субъектіге тән екі түрлі сипат (бірінде – табиғат құбылысы және кеңістіктік сипат, ал екіншісінде – әннің сазы және айтылу жылдамдығы) сөз болатындықтан қолданыла алмайды. Жалпы сын есімнің әр түрлі мағыналық тобында қарастырылатын сөздердің бірыңғай баяндауыш қызметінде келетінін және олардың өзара байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының қолданылатынын жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, *Таңдайтыны – сұлу мен жорға*. Алайда бұл сөйлемдегі сын есімдер субстантивтенуіне байланысты *мен* шылауының көмегімен байланысып тұр.

Жалғаулық шылау парадигмасына енетін бұл шылаулардың синтагмалық тізбекте көріну қабілетінің әр түрлілігіне назар аударуымызға CLAN, SPSS бағдарламаларын қолдана отырып олардың түрлі функционалды стильдерде қолданылу жиілігіне жүргізілген сандық тәжірибе нәтижелері мәжбүр етті.

Яғни, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының түрлі сөз таптарына жататын сөздер мен бір сөз табының әр басқа лексикалық мағыналық тобына енетін сөздердің байланысында қолданылу жиілігі көрсеткіштерінің бірдей нәтиже бермеуі, сондай-ақ сөйлемде синтаксистік қызмет атқарып тұрған бірыңғай баяндауыш, бірыңғай қимыл-сын пысықтауыш т.б. ретіндегі сөздердің байланысында *мен/бен/пен*, және жалғаулық шылауларының біркелкі қолданылмауы осындай сапалық талдауға баруымызды, атап айтқанда, олардың семантикасына, формальды белгілері мен сөз табына қатысты сипаттарына көңіл бөлуді қажет етті.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларына қарағанда және жалғаулық шылауының қызмет аясының кеңдігі сөйлемде әр түрлі синтаксистік қызмет атқарып тұрған мүшелердің байланысын жүзеге асыра алумен де танылады. Мысалы,

Әрбір бүлдіршін балабақшада және өте жайлы жағдайда тәрбиеленеді деген сөйлемдегі мекен пысықтауыш пен қимыл-сын пысықтауыштары және жалғаулық шылауы арқылы байланысып тұр, бұл қызметті атқаруға *мен* жалғаулық шылауының мүмкіндігі жоқ. Осы себептен де *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары сұрау есімдіктерінің байланысында қолданылмайды да, және жалғаулық шылауы қолданылады: *Әрбір адам қайда және қандай жағдайда болса да заңмен қорғалады*. Ал қалыпты жағдайда, яғни бір ғана синтаксистік қызмет атқарып тұрған бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасындағы байланысты және жалғаулық шылауы, сондай-ақ *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары да атқара береді:

жерінің көлеміне және елінің әлемдік мәніне қарамастан осы Декларацияда жарияланған барлық құқыққа және бостандыққа ие болуы тиіс / жерінің көлемі мен елінің әлемдік мәніне қарамастан осы Декларацияда жарияланған барлық құқық пен бостандыққа ие болуы тиіс (Д/Қ)

сөйлемінде барыс септігінің жалғауында тұрып бірыңғай толықтауыш қызметін атқарып тұрған сөйлем мүшелерінің байланысында екі жалғаулық шылаудың бірінің орнын бірі ауыстыру мүмкіндіктері бар. Яғни *мен/бен/пен*, және

жалғаулық шылауларының көптеген функционалдық қасиеттері олар байланыстыратын сөйлем мүшелерінің синтаксистік позицияларына байланысты. Мысалы,

Бұғы – көру қабілеті жоғары, есту және сезу функциялары қатерлі қауіпті жылдам сездіретін жануар (Р.Н., А.С.)

сөйлемінде *және* жалғаулық шылауының орнына *мен* жалғаулық шылауын да қолдануға болады,

Мүйіз өскен сайын сезімтал «бархат» деп аталатын терімен қапталады, оның үстінен мүйізді қоректендіретін және сүйегін қатайтатын қан тамырлары өтеді (Р.Н., А.С.)

деген сөйлемдердегі *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауы ауыстыра алмайды. Себебі, алғашқы сөйлемде қимыл есімінен болған бірыңғай мүшелер бастауыш қызметін атқарады және жануардың сыртқы әсерлерді қабылдауға байланысты екі түрлі, бірақ бір ғана салада қатысты ми функцияларының, яғни бір объектіге тән екі белгінің осы шылаулардың өзара орын ауыстыру мүмкіндіктері мәселесіне ми қызметі функциясының атауы болуына орай қатысы бар.

Ал екінші сөйлемде қолданылған *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауы ауыстыра алмайды. Себебі, мұнда есімшеден болған бірыңғай мүшелер анықтауыш қызметін атқарып тұр және олар заттың, яғни қан тамырларының атын емес сипатын білдіргендіктен де, *мен* жалғаулық шылауы *және* жалғаулық шылауының орнына байланыстыру қызметін атқаруға қабілетсіздік танытады.

Мен/бен/пен жалғаулық шылауылары *мен және* жалғаулық шылауы арасындағы байланыс олардың бір парадигматикалық қатынаста табылуымен анықталады. Мәселен, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары тұлғасын *және* жалғаулық шылауымен алмастырғаннан кейін (сөйлемдегі сөздердің орнын қозғамай) немесе мүлде алып тастағаннан сөйлем мағынасы бұзылмаса, ол шылау болады: *Қала мен деревняның айырмашылығы жойылуда. – Қала және деревняның айырмашылығы жойылуда»,* – деген пікір бұл жалғаулық шылаулардың парадигмалық қатынасын танытады [53].

Олар «тілімізде толық лексикалық мағынасы жоқ, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді салаластыра я сабақтастыра байланыстырып, немесе контексте толық мағыналы белгілі бір сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі грамматикалық мағына, рең үстейтін, сондай-ақ сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайтын, түрленбейтін, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайтын, лексикалық мағынасынан айырылу негізінде қалыптасқан көмекші сөздер» ретіндегі формалық және мазмұндық ортақ белгілері тұрғысынан тілдік тұлға санасында бірыңғай ассоциация тудыруына орай біріктіріле отырып, сол уақытта синтагматикалық тізбекте бірінің орын алуы басқасының болуын жоққа шығарып, бірақ өзара орын ауыстыру мүмкіндігін тудыруы жағынан қарама-қарсы қойылады.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары мен *және* жалғаулық шылауы семантикасы мен тілдік қызметі бойынша ортақ белгілерге ие болып, бірыңғай ассоциация тудырғанымен, синтагматикалық тізбекте бірі қолданылса, екіншісі онымен қатар қолданыла алмайтыны белгілі, алайда орын ауыстыру мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Жалғаулық шылаулар парадигмалық қатарына енетін тілдік бірліктердің қызметі бойынша *және* лексикалық мағынасының болмауы жағынан ортақ белгілерге ие екені даусыз болғанымен, семантикалық ренкі жағынан олардың дәлме-дәл келмеуі де, сондай-ақ олардың синтагматикалық тізбекте қатар қолданыла алмайтыны қайшылықты қатынастарды танытады.

С. Бизақовтың жалғаулық шылаулар парадигмасын құрайтын бірліктердің қолданылуын бақылау нәтижесіндегі келесі пікірі бұл шылаулардың қандай-да бір семантикалық ортақтығы болуына байланысты бір-бірінің орнын ауыстыру мүмкіндігін, сондай-ақ семантикалық түрлі ренктерінің болуы олардың өзара орын ауыстыруының нормаға сәйкес келмейтінін көрсетеді: «Әр басқа жүйеге жататын тілдердің лексикалық, грамматикалық нормасына қайшы келетін тіркестердің сипаты мен мәні қандай дегенге бірер мысал келтірелік. Қазақ тілінің шылау сөздерге бай екені мәлім. Осы орайда төмендегі мысалдарға назар салайық: *билет және жүкті тіркеу, сәнді және арзан, пайдалы және сенімді* деген тіркестерді оқығанымыз бар. Орыс тіліндегі «и» жалғаулық шылауын «*және*» деп қана аудару – сөздің мағыналық дәлдігіне нұқсан келтірудің бір айғағындай. Дұрысы *билет пен жүкті тіркеу, сәнді де арзан, пайдалы әрі сенімді* екені дау тудырмайды. *Қазақ және өзбек халықтары – тарихи жағынан және бүгінгі тағдыры жағынан жақын халықтар (қазақ пен өзбек тарихы ұқсас, тағдырлас халықтар). Арзан және сапалы товарлар (арзан әрі сапалы товар). Пайдалы және сенімді (пайдалы да сенімді). Біздің пәтеріміз жылы және жарық (пәтеріміз жылы әрі жарық). Менің әкем, шешем және інім бар (әке-шешем мен інім бар). Орыс және қазақ тілдерінде іркілмей сөйлейсіз және еркін жазасыз (орыс, қазақ тілдерінде іркілмей сөйлеп, еркін жазасыз)* мысалдарынан көріп отырғанымыздай *и* жалғаулығының түрі мағыналық қолданысына сәйкес қазақ тілінде *және, мен, бен, пен, әрі, да, де, та, те* секілді әлденеше дәл де айқын баламасы бар» [101, 109 б.].

Бұл мәселеде осы жалғаулық шылауларды сөйлеуде қолданатын тілдік тұлға таңдауының да орны ерекше. Талданылған мысалдарда С.Бизақовтың зат есім мен зат есімнің байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларын, сын есім мен сын есімнің байланысында *да, де* және *әрі* шылауларын, ал етістік пен етістіктің байланысында жалғаулық шылауды мүлде қолданбауды қош көретіні байқалады: *билет пен жүк, қазақ пен өзбек, әке-шешем мен інім; сәнді де арзан, пайдалы әрі сенімді, арзан әрі сапалы, пайдалы да сенімді, жылы әрі жарық; іркілмей сөйлеп, еркін жазу*. Бұл сияқты бір парадигмадан табылатын жалғаулық шылаулар арасында таңдау сала білу тілдік тұлғаның деңгейі тұрғысынан да анықталады, яғни ғалым А.Байтұрсынов айтқанындай, «тіл дәлдігі; ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келуі; сөз мағынасын дұрыс айыра білу» жайлары енеді.

«Парадигма деп тілдік бірліктің тілдік система элементі ретінде бір-біріне сыбайлас не қарсы келетін қасиеттерімен адам санасында жинақтаған, яғни тіл элементтерінің сол тілді пайдаланушы адамның санасында жинақталуын айтамыз», – деген пікірге [12, 310 б.] сәйкес алсақ, *және, мен, бен, пен, әрі, да, де, та, те* жалғаулық шылаулары арасындағы сәйкестік пен қайшылықты аңғару, сөздердің байланысында оның біріне таңдау салып қолдану тілдік тұлғаның санасында осы шылаудың тілдік табиғатының бейнеленуіне, танылуына байланысты жүзеге асуы мүмкін. Мұнда атап өтетін нәрсе – сын есім мен сын есімнің байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының мүлде қолданылмауы. Жоғарыда ғалым С. Бизақовтың орыс тіліндегі *и* жалғаулығының баламасы ретінде тілдік тұлғаның барлық жағдайда *және* жалғаулық шылауының қолдануын сынауы белгілі бір дәрежеде орынды [50]. Мұнда қате тіл құрылымына қайшы келмегенімен, жалғаулық шылаулардың өзара семантикалық үйлестікте барлық уақытта табылмауы оларды варианттар ретінде қарастыруды қажет етпесе де, тілдік норма тұрғысынан сараптауды керек етеді.

Парадигматика – парадигмалар жүйесі. Парадигматикалық қатынастарды тілде бірліктердің семантикалық немесе формалды ортақтығы принципі бойынша ажыратылған кез келген топтар мен кластардың құрылымын сипаттайтын қатынас ретінде қарастыратын болсақ, шылаулар парадигмасына да анықталған құрылым тән.

Қазақ тілінде шылаулардың өзі жалғаулық шылаулар, септеулік шылаулар, демеулік шылаулар деген үш парадигмадан құралады. Көмекші сөздердің барлығына мағыналық жақтан лексикалық дербестілік жетіспеуі оларды шылаулар парадигмасына біріктірсе, ал олардың грамматикалық мағыналарындағы өзгешеліктер шылаулар парадигмасын өз ішінен жеке-жеке парадигмалық топтарға жіктейді. Мысалы, олардың жалғаулықтар деп аталатын парадигмаға енетін лингвистикалық бірліктері сөйлем мүшелерін немесе сөйлем мен сөйлемді байланыстырса, демеуліктер өз шылауында тұрған сөздерге модалдық-экспрессивтік реңк, сондай-ақ өзі қатысты сөзге, сөйлемге сұраулық, тежеу, шектік, нақтылық, күшейту, болжалдық, күман сияқты грамматикалық мағыналар үстейді. Ал септеуліктер парадигмасын құрайтын көмекші сөздер сөйлем мүшелерінің арасындағы бағыныңқылық қатынасты, мекендік, мезілдік мағынаны білдіреді, септік жалғаулы сөздердің мағынасын толықтырып, дәйектей түседі және өзінің алдында тұрған сөздердің белгілі бір септік жалғауында тұруын керек етуі сияқты грамматикалық белгілеріне орай жалғаулық шылаулар парадигмасынан ажыратылады.

Ал *және / мен* жалғаулықтарын шылаулар парадигмасында қарастыруға болады. Себебі, олар сөз бен сөзді байланыстыру қызметінде өзара сәйкес келіп, сөйлеу ағынында бір уақытта қатар көріне алмауымен бірге мағыналық айырмашылығы да байқалады.

Л.Г. Акуленко “Прагматическое содержание количественной оценки” атты еңбегінде сандық категория мәні бойынша тілдің барлық семантикалық саласына енеді деп болжайды [102, 11 б.].

Алайда бұған мүлдем қарама-қарсы көзқарас та бар, ол бойынша тілге деген сандық қатынас – яғни элементтердің бөлінуі және оларды қандай да бір семаны құрайтын өзіндік бірліктер ретінде қарастыру – тек физикалық немесе физиологиялық тұрғыдан мүмкін болса, таза лингвистикалық, мағыналық тұрғыдан мүмкін емес. А.В. Вдовиченконың есептеуінше, элементтің бірлік ретінде бөлінуінің өзі осы белгіленген феноменнің нақты қолданылу процесі тұрғысынан ақталмаған, себебі бұл элемент ешқашан табиғи ойлап сөйлеу процесінде өзекті ойлы коммуникативті жағдаяттан алынбайды. Осыған сәйкес, сандық тұрғы лингвистикалық материалдың мағынасыз қасиеттерінен айырады, ол қасиеттердің ең бастысы – сөйлеушінің ақылға қонымды мағынасын жүзеге асыру, сол арқылы туындайтын сөйлеу әрекетінің құрылымына кіру [103, 25-27 б.б.].

Бұған қарамастан көптеген ғалымдардың куә болуынша сан маңызды семантикалық және лексикалық универсалия болып табылады. Сондықтан квантитативті талдау *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының қолданылу принциптерін зерттеуде маңызды қадам болып табылады деп есептейміз [104, 9 б.].

«Тілдің функционалды сипаты – тіл білімінің лингвистика саласына қатысты мәселе, ал функционалды лингвистика структуралды лингвистиканың жеке саласына жатады. Оның басты қағидасы – тілді коммуникативті құрал деп тану. Ол тілдік материалдарды, тіл фактілерін бір-бірімен тығыз байланысты түрде қарайды. Демек, функционалды лингвистика үшін тілдік элементтердің өзіндік ерекшеліктері мен қызметтерін анықтау ең басты мәселе болып табылады.

Тіл біліміндегі **функция** – тілдік тұлғалардың сөйлеу процесінде белгілі бір мақсатта жұмсалуды. Сонымен бірге функция тілдің барлық жүйесіндегі тілдік единицалардың бір-біріне тәуелділігі мен өзара қарым-қатынасын білдіреді. Тілдік единицалардың қызметі оның белгілі бір тілде атқаратын рөлін анықтаумен тікелей байланысты», – деген пікірмен толықтай келісе отырып, зерттеу нысанынан орын алған жалғаулық шылаулардың функциясын олардың түрлі стильдер мәтіндерінде қолданылу жайларын талдай келіп, тілдің басқа тілдік бірліктерімен қарым-қатынасы, байланысы негізінде өзара орын ауыстыру мүмкіндіктерінің барлық кезде жүзеге аспауының себептерін, семантикалық ерекшеліктерін әлі де аша түсуді көздедік.

Ғылыми стильде:

Метафора – бұл белгілі бір түрде сынақ алаңы десе болады, онда пәлсапашылар мен психологтар тілдің нақты деректеріне сүйене отырып, ойлау мен сананың қызметі мен дамуының заңдылықтарын ашуға талпынады.

Ғылыми стильден алынған бұл мысалдағы бірыңғай мүшелер арасында қолданылған *мен* жалғаулық шылауының орнын *және* жалғаулық шылауымен

ауыстыруға болады. Мұнда мәселе автордың бірыңғай мүшелерді байланыстыруда қолданылатын жарыспалы тілдік тұлғалар – *және*, сондай-ақ *мен/бен/пен* арасында таңдау салуына я болмаса экстралингвистикалық жағдайға байланысты болуы әбден мүмкін. Жалпы *мен* ыңғайластық жалғаулық шылауына іс-әрекеттің екі субъектіге де ортақтығы, яғни бірлесе атқарылатындығы жағдайында қолданылуы тән, ал *және* жалғаулық шылауына іс-әрекетте бірыңғай мүше түрінде берілген әр субъектіні даралау, оның әрқайсысының өзіндік орны бар екені туралы мәнді қамту қызметі тән. Яғни, *және* жалғаулық шылауы *пәлсапашылар*, *сондай-ақ психологтар* деген мәнді білдірсе, *мен* жалғаулық шылауы *пәлсапашы мен психолог екеуі* деген мәнді қамтиды. *Пәлсапашылар мен психологтар* дегенде олардың бірлесе отырып әрекет ететіні, бір мәселені шешетіні туралы ойлауға болады, ал *пәлсапашылар және психологтар* дегенде олардың әрқайсысының жеке-жеке әрекет ететіні, әр саланың өзіндік мәселелері бар екені байқалып тұрады. Бұл мәселе осы жарыспалы тілдік тұлғалардың өзара орын ауыстырып қызмет етуі мүмкіндігі кезінде сыртқы тілдік контекстің (экстралингвистикалық) ықпал ететінін көрсетеді, яғни *және* немесе *мен* жалғаулықтарының бірінің алынуы сыртқы контексте іс-әрекеттің субъектілер қатысында орындалу сипатына немесе автордың осы жарыспалы тілдік тұлғалардың біріне таңдау салу дағдысына байланысты деп ойлаймыз.

Ал мына мысалда –

Лингвистикадағы абсолютті стильдік және қатысты, және этнографиялық тұрғыда абсолютті, қатысты және векторлы, және ассоциативті болуын қолдайды (Ғ/с)

– *және* жалғаулық шылауының орнын *мен/бен/пен*, варианттары біріншіден, дыбыстық үндестікке сәйкес келмеуіне байланысты, екіншіден, бірыңғай мүше түрінде келген сөздердің қандай-да бір парадигма бойынша сәйкес келетін жақтары емес, керісінше, бір-бірінен ерекшеленетін ұғымдық жақтары орын алуына байланысты ауыстыра алмайды.

Ғылыми стильде *және* жалғаулық шылауының қызметі күрделі ойды бір сөйлемге сыйыстыруы арқылы танылады: Етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі тіркесінде *және* жалғаулық шылауы етістіктердің семантикалық валенттілігі және етістіктердің синтаксистік валенттілігі деген екі мәселені бір тіркеске біріктіру қызметін атқарып тұр. Дәл осы орайда оның орнын *мен* шылауы ауыстыра алмайды, өйткені бір мәселенің екі түрлі жағы ескеріліп тұр. Егер осы тіркестегі бірыңғай мүше түріндегі сөздер қосымшасыз және бір мәселеге қатыссыз қолданылса, *мен* жалғаулық шылауы қолданыла алады: *семантика мен синтаксис*. Мұнда семантика мен синтаксис бір мәселенің (етістіктің) екі жағы емес, тіл білімінің салалары ретінде парадигмаға еніп, топтастырылады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының автордың бірыңғай мүшелерді байланыстыруда олардың арасында таңдау салуына я болмаса

экстралингвистикалық жағдайға байланысты қолданылуы БАҚ тілінен алынған мысалдардан да көрінеді.

БАҚ тілінде –

Отарлау саясатын басынан кешкен халықтардың көрген күні құрысын десек те, Ассирияның патшасы Ашурбанипалдың адам терісінен қайыс илеткені мен Британия мен Ресей өздері бұратана атаған халықтардың жонынан таспа тілгені баршаға айқын (БАҚ)

Осы мысалда *мен* жалғаулық шылауының орнына *және* жалғаулық шылауын қолдануға болады. Бірақ *мен* жалғаулығының екі түрлі жағдайдағы – *қайыс илеткені, таспа тілгені және Британия, Ресей* – бірыңғай мүшелерді байланыстырып, бір сөйлемде қайталанып қолданылуы стильдік тұрғыдан ерсілеу болғанымен, экстралингвистикалық контекст осылай қайталануын қажет етіп тұр. Мұнда іс-әрекет субъектілері әр түрлі болғанымен – *Ассирияның патшасы Ашурбанипал, Британия, Ресей* олардың әрекеттерінің сипаты бірдей, «жауыздық» парадигмасы тұрғысынан *мен* жалғаулық шылауы арқылы біріктіріліп тұр, сонымен бірге Ресей және Британия сөздерінің *мен* жалғаулық шылауы арқылы байланысуы өз отарында болған елдердің халықтарын бұратана деп кемсітуінің осы аталған мемлекеттердің екеуіне де тән болуына негізделген.

Жоғарыдағы мысалдардағы *мен, және* жалғаулық шылауларының сөйлемдегі бірыңғай мүшелерді байланыстыруда жарыспалы қолданылуы я бірінің орнын бірі ауыстыру мүмкіндігі мәселесін талдай, саралай келе авторлық таңдаудан бөлек заңдылықтың да бар екеніне көз жеткізіп отырмыз. Ол – *мен* жалғаулық шылауының бірыңғай мүшелерді біртектес ассоциация бойынша біріктіріп, бір парадигмаға енгізіп топтастыруы, ал *және* жалғаулық шылауының бірыңғай мүшелерді антиномиялық белгілерін негіз етіп, оларды даралауы, сондай-ақ бұл жағдайдың экстралингвистикалық контексте тәуелді болуы.

Алматыдан Астанаға халықаралық авиарейстерді ауыстыру туралы мәселенің біржақты шешімі еліміздегі ірі мегаполис халқының, сондай-ақ республиканың батыс және оңтүстік облыстарының экономикалық және әлеуметтік дәулетінің өсуіне ықпал етпейтін болады (БАҚ).

Осы мысал төңірегінде ойланғанда байқағанымыз – тілімізде оңтүстік пен солтүстік, батыс пен шығыс деп антонимдік парадигма тұрғысынан топтастырып байланыстыру белсенді қолданыста, ал оңтүстік және батыс, солтүстік және шығыс немесе оңтүстік және солтүстік, батыс және шығыс түрінде қолдануда олардың антонимдік сипаты бір парадигма тұрғысынан біріктірілмей, керісінше, даралана түседі, әр тараптың өзіндік дербестігі айқындала түседі. *Экономикалық және әлеуметтік дәулетінің өсуі* байланысында *мен* ыңғайластық жалғаулық шылауы *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақтардан кейін қолдана алмауына байланысты және-нің орнын ауыстырмайды.

Өз Отанының тағдыры мен тарихи болашағын тереңнен ойлай білген Әбілқайыр хан мен Абылай ханның дипломатиясы кемеңгерлік пен көрегендіктің тамаша үлгісі болды, – дейді Нұрсұлтан Назарбаев (БАҚ).

Осы мысалдан орын алған *тағдыры, тарихи болашағы* сөздері түрлі ұғымдарды білдіреді, алайда *тағдыр* өткен өмір – тарих негізінде анықталатын ұғым болғандықтан және бір субъектіге қатысты болуына орай өзара тоғысады да, *мен* жалғаулығы арқылы байланыса алады.

Кітаптың бесінші бөлімі Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдары, радиосы мен теледидарының қызметі мен газет-журналдары жайында баяндауларға негізделген (БАҚ)

Әр елдің ішкі дамуы мен сыртқы әсерлердің, керек болса, ел мүддесі мен билік әрекеттерінің арасындағы үйлесім мен қайшылықтардың, ғылыми тілмен айтқанда, объективтік және субъективтік факторлардың жиынтығы деген жасау, бәлкім, ақиқатқа жуықтар (БАҚ).

Біздер, студенттер және оқушылар, кәсіпкерлер және жұмысшылар, мұғалімдер және дәрігерлер, фермерлер, мәслихаттардың жас депутаттары, әр түрлі мамандық, ұлт, діни-наным өкілдері, “Отан” Республикалық саяси партиясы “Жас Отан” Жастар қанатының мүшелері - жас қазақстандықтар ел Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасын 2004-2006 жылдары жүзеге асыруға, Қазақстан халқының бай мәдени мұрасын сақтауға және молайтуға бағытталған ұмтылысын қызу қолдаймыз (БАҚ)

Бұл мысалдардан *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының жарыспалы тілдік тұлғалар ретінде қолданыла алатынына куә боламыз. Тағы бір мәселе *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының сөздерді, сөз тіркестерін байланыстырғанда, септік жалғауының өзара байланысқа түсіп тұрған сыңарлардың тек соңғы сыңарына жалғануын қажет етіп тұратыны оны және жалғаулығынан ерекшелендіреді.

Өңірлерде туризм саласын, мұнайгаз секторын, машина жасау, тағам және тоқыма өнеркәсіптерін, көліктік-логистикалық қызмет, металлургия және құрылыс материалдары салаларын дамыту үшін әкімдер өз шешімдерімен кәсіптік бастауыш және орта білім беретін оқу орындарына техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлауға мемлекеттік білім тапсырыстарын бөлуге көңіл аудару қажет (БАҚ).

Онда Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жастар арасынан шыққан орта және жоғары кәсіптік оқу орындарында мемлекеттік білім беру тапсырысы негізінде оқитындар үшін қалааралық темір жол және автомобиль көлігінде (таксиден басқа) қысқы және жазғы каникулдар кезінде жеңілдікпен жүру қарастырылған (БАҚ).

Мұнда асты сызылып көрсетілген байланыста *және* жалғаулық шылауының орнын *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулар варианттары өзара байланысатын кейбір сөздердің қосымшалармен (*қысқы, жазғы; техникалық*) келуіне байланысты, бастысы – білім деңгейлерінің (*бастауыш білім, орта білім, жоғары кәсіптік білім*) айырмашылықтары ескерілуіне байланысты алмастыра алмайды, яғни сөздерді бір-бірімен ыңғайластырып байланыстыру қызметіндегі бұл жалғаулық шылаулардың өзара орын ауыстыру мүмкіндігі сол байланысатын тілдік бірліктердің контексте орын алатын семантикасына тәуелді болып отыр.

Сандық категория мен тілдік категорияны үйлестіру үшін екі бағыт релевантты болып табылады деп есептелінеді, олар – математикалық және философия-логикалық квантитативтік категоризация. Математикада сан негізгі категория болып саналмайды, сондықтан да математикалық сөздіктерде кездеспейді. Оларда ең алдымен көптік және көп астылық жөнінде айтылады. Информатика теориясында сан деп белгісіздік жағдаятын азайту мөлшері есептелінеді [105, 352 б.]. Логикада сан жөнінде пайымдау субъектісіне қатысты айтылады. Яғни осы пайымдауда тіркелген зерттелетін қасиет қандай пән шеңберіне жататындығы айтылып тұр (бір пәнге, бір кластың жекелеген пәндеріне немесе бір кластың барлық пәндеріне). Ал лингвистикада сан пайымдау, зерттеу объектісіне қатысты қарастырылады. *Мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының түрлі стильдердегі қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші олардың жарыспалы тұлға немесе варианттар ретіндегі белгісіз мәселелерді анықтауға жол ашады.

Мен/бен/пен vs және жалғаулық шылаулары «жеке тұрғанда лексикалық мағынасы жоқ, басқа атау сөздердің шылауында тұрып, негізгі сөздің мағынасын толықтырып, нақтылап, анықтап, әр түрлі реңк жамап тұратын сөз табы» – шылаулар қатарына еніп, оның ішінде, «бірыңғай сөйлем мүшелері мен сөйлемдерді байланыстыру қызметін атқаратын көмекші сөздер» – жалғаулық шылаулар тобына жатады. Осы көрсетілген ортақ белгілеріне – ассоциативті ұқсастыққа орай бір парадигмаға енгенімен, бұл жалғаулықтардың өзара қайшы тұстары да аз емес.

Және жалғаулық шылауы мен *мен* жалғаулық шылауының бірінің орынын бірі ауыстыра алмайтын жағдайлары да кездесетінін мына мысалдардан көреміз:

Осылайша тез және мәнерлеп оқудан жарыс өткізген Марат пен Азат минутына 120-130 сөз оқу жылдамдығына жетті(Р.Н., А.С.)

деген сөйлемдегі бірыңғай мүшелер – *тез және мәнерлеп оқу* – арасына қойылған *және* жалғаулық шылауының орнына *мен, бен* немесе *пен* жалғаулық шылауларын мүлде қоя алмаймыз. Бұл жағдай бірыңғай мүшелердің мағыналық ерекшеліктерімен бірге, дыбыстық үндестігінен бөлек, олардың әр түрлі сөз таптарына – үстеу және етістік – қатысты болуына байланысты. Мұнда *тез* сөзі іс-қимылдың белгісін, сын-сипатын білдіру қызметін атқарса, *мәнерлеу* сөзінің әрекеттік сипаты басым, негізі етістіктен үстеуге ауысқан

сияқты. Егер тілдің үнемділік немесе сыйыстыру заңын, мысалдағы бірыңғай сөздердің оқу сөзімен дистантты орналасуын бұзып *тез және мәнерлеп оқудан / тез оқу мен мәнерлеп оқудан жарыс* түрінде көрсетсек, *және / мен* жалғаулық шылаулары бірінің орнын бірі ауыстыра алады. Яғни әр әрекеттің өзалдына дербестігі олардың әрқайсысы оқу басыңқы сыңарымен жеке жеке байланысқанда нақтыланады да, жалғаулардың бірінің орнын бірі ауыстыруына мүмкіндік туады деп ойлаймыз. Ал *Марат пен Азат* деген бірыңғай мүшелердің арасында қолданылған *пен* жалғаулық шылауының орнын *және* жалғаулық шылауымен ауыстыруға болады. Өйткені *Марат, Азат* – екеуі де кісі есімдері, жалқы есім, бір сөз табына енеді, яғни бір ғана тілдік парадигма бойында орналасады.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары көп жағдайда өзара мәндес ұғымдарды, сондай-ақ антонимдерді байланыстыру қызметінде белсенді көрінеді. Мысалы, *ақиқат пен әділдіктің төрешісі, ерлік пен батылдық, үрей мен қорқыныш; ақ пен қара, аспан мен жер* т.б. Егер осы мысалдардағы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының орнына *және* жалғаулық шылауын қоятын болсақ, жоғарыдағы өзара мәндес бір парадигмаға енетін дерексіз ұғымдардың әрқайсысының дербестігі, антиномиясы, бір-бірінен мағыналық тұрғыда ерекшеліктерге ие екені нақтыланып тұрады. Ал антоним ұғымдарды байланыстыруда, керісінше, олардың бір парадигмаға енетіні басты орын алады, олардың өзара қайшылықты ұғымдар ретіндегі сипатынан гөрі бір мәселені түсіндірудегі олардың өзара байланысы ескеріледі.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары ұғымдардың өзара қатынасына қарай топтастыру қызметін де атқарады. Мысалы,

Бұл тойды өткізіп отырған Халима екеуіміздің балаларымыз: Жанар, Жаннат, Арнұр, Жаннұр, күйеу балаларымыз Серік пен Джейсон, келіндеріміз Света мен Ғалия, немерелеріміз Сабина мен Сәкен, Дина мен Алма және Әлия (Ә.Н.).

Осы жалғаулық шылаулардың тілдегі қызметі мен семантикалық ерекшеліктеріне қатысты мынандай тұжырымдар берілген:

Мен/бен/пен жалғаулық шылауларының тек өзіне тән тағы бір ерекше қызметі бар. Ол ортақ етістікке қатысты бірыңғай сөздерді **арасы, ортасы** деген сөздерге қатысты бірыңғай сөздерді немесе өз ара салыстырылып тұрған заттарды білдіретін сөздерді байланыстырады. Бұл ситуацияларда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының орнына басқа ыңғайлас жалғаулық шылаулардың ешқайсысы жүре алмайды. Мысалы, *Атырау мен Алматының экологиясы тең емес қой.*

Бірыңғай сөздердің *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары арқылы байланысқанда, тіркес жинақты, тұжырымды болып келеді. Бұл – оның басқа ыңғайластық жалғаулық шылауларынан бөлек ерекшелігі. Жалғаулық шылауының қызметтегі бұл ерекшелік стильдік мақсатта көп пайдаланылады. Бір сөйлем ішінде бірыңғай сөздер көп болған жағдайда тізбекті шұбалаңқы етпеу үшін, олар екі-екіден жұпталады. Әр жұпқа телінген бірыңғай сөздер

мен/бен/пен жалғаулық шылаулары арқылы байланысады да, жұп-жұптың арасын *және* жалғаулық шылауы байланыстырады немесе олар жалғаулықсыз-ақ қатар тұра береді.

Мысалы, *Семізі мен сұлуын, жорғасымен жортқасын ноқталап* (М.Әуезов).

Бірыңғай сөздер *мен/бен/пен* жалғаулық шылауы арқылы байланысқанда жалғау, көмекші сөз соңғы сыңарына тіркеседі де, екеуіне ортақ болады.

Және жалғаулық шылауының қызмет ету өресі кең болғанмен, бірыңғай сөздерді жалғастыруда сирек жұмсалатын жалғаулық шылауы. Ол өз ара тек, бірыңғай болып келген сөздердің бәрін байланыстыра береді. Бұл жалғаулық шылауы сөздердің қай сөз табына жататынын, оның сөйлем құрамында атқаратын қызметін талғамайды. *Және* жалғаулық шылауының қызметіндегі тағы бір ерекшелік – ол бірыңғай сөздерді даралап атап, жекелеп көрсете байланыстырады.

Мысалы,

Сені ойда орыс, қырда қазақ түгел біледі және сыйлайды. Биік және сом денелі Тасбай нығызсыған адам болған, көргені, естігені Мәжіктен анағұрлым аз екені байқалады (С.М.).

Және қатар келген бірнеше бірыңғай сөздердің соңғысының алдында келгенде, бірыңғай сөздердің қатарының аяқталғанын білдіреді. Мысалы,

Көктемде, жазда және күзде ауыр тік ұшақтар тайгадағы бұрғылардың үстінде қалықтап жүреді (Б/ж).

Және арқылы байланысқан бірыңғай сөздердің әрқайсысы өзіне тиісті жалғауды жеке қабылдайды, бірақ көмекші сөздер қайталанбай, ортақ болып келеді де, соңғы сөзден соң тұрады. Мысалы,

Қайықпен жүзіп барған олар қайырға шықса, құмы құрғақ және салқын болады. Терезенің пердесі түсірілген, іші қаракөлеңке және салқындау екен (С.М.).

Және жалғаулығына байланысты *Қазақ тілінің грамматикасында түсініктемелер былай берілген:*

Және жалғаулық шылауы өзі құрмаластыратын жай сөйлемдері арасында ғана қолданылады да, олардың ешқайсысының да құрамына енбей, жеке-дара тұрады. Бұл жағынан алғанда, *және* жалғаулық шылауын нағыз салаластырушы жалғаулық деуге болады.

Және жалғаулық шылауы жай сөйлемдерді құрмаластыру қызметінде жиі қолданылмайды, өте сирек, әлдеқалай ғана ұшырайды. *Және* жалғаулық шылауы арқылы құрмаласатын компоненттер іс-әрекет, жай-күйді өсіңкі, үдетпелі, үстемелі мәнді білдіреді [106, 226-227 б.б.].

Ал *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары *және* жалғаулық шылауы сияқты жай сөйлемдерді құрмаластыру қызметінде сирек болса да ұшыраспайтыны мәлім болып отыр, оған жай сөйлемдерді өзара байланыстыру, ыңғайластыру қызметі тән емес. Мысалы,

Ол кісіге көп рақмет, себебі осы бірінші мұғалімім әріп танытып, оқып-жазуды үйретті және ән айтып, өнерімді танытуға көп көмегін тигізді (Р.Н., А.С.).

Осында және жалғаулығы атқарып тұрған жай сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстыру қызметін *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары жүзеге асыра алмайды. Бұл *мен/бен/пен* жалғаулық шылауына қарағанда және жалғаулық шылауының қызмет аясының анағұрлым кең екенін, бір парадимаға енгендерімен өзара антиномиялы сипаттарын танытады.

Сондай-ақ *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының келесі қолданыстарына назар салар болсақ, экстроллингвистикалық жағдайдың да сипатынан хабардар боламыз. Мысалы,

Неге әкесі мен анасы «отау панасы», «шаңырақ ажары», қалай түсіндіруе болады?, Ал сен атаң мен апаңнан, әке-шешен мен басқа да үлкендерден қандай бата-тілектерді естідің? (Р.Н., А.С.)

сияқты сөйлемдерде, *әжесі мен немересі / әкесі мен баласы* сияқты синтаксистік құрылымдарда *мен* жалғаулық шылауы арқылы байланысып тұрған туыстық атаулар тәуелдік жалғауының III, II жағында тұрса, *әже мен немере / әке мен бала* құрылымдарында туыстық атаулар тәуелдік формаларында тұрған жоқ. Бұл жағдай қандай-да бір әрекетті атқаруда туыстық жақындықта табылатын субъектілер бірлескендік танытса, тәуелдік формалары сақталып, ал осы әрекетке байланысты туысқан субъектілердің әрқайсысының жеке қылықтары орын алса, тәуелдік формалары сақталмайды.

Және жалғаулық шылауы септік жалғаулы, сондай-ақ сөз тудырушы жұрнақтармен келген бірыңғай мүшелерді байланыстыра беретін болса, *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары бірыңғай мүшенің алғашқы сыңарының нөлдік формада я тәуелдік жалғауда тұрғанын керек етеді [107, 172-173 б.б.]. Мысалы, «Сөздің мағынасын таңдау белгілі бір тілде сөйлеушінің қызмет түріне және әрекет өрісіне байланысты; зерттеушілер валенттілік талдауды есім сөздердің және тұрмыс лексикасының, сын есімдердің тіркесімділік қабілетіне орай қолданған; қазақ тіл білімінде грамматика саласында сөз таптары А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, А.С.Аманжолов, И. Маманов, Н. Сауранбаев, Ғ. Әбуханов, Ә. Ибатов, А. Қалыбаева, Ә. Хасенов, М. Оразов т.б. ғалымдардың монографияларында, оқулықтарында және арнайы сөз таптарын қарастырған ғылыми мақалаларында жан-жақты айтылған» сөйлемдерінде *және* жалғаулық шылауының орнын *мен* жалғаулық шылауымен ауыстыру үшін алғашқы мүшеге жалғанған септік жалғауларын түсіру қажет болады: қызмет түріне және әрекет өрісіне / қызмет түрі мен әрекет өрісіне; есім сөздердің және тұрмыс лексикасының / есім сөздер мен тұрмыс лексикасының; ғалымдардың монографияларында, оқулықтарында және арнайы сөз таптарын қарастырған ғылыми мақалаларында / ғалымдардың монографияларында, оқулықтары мен арнайы сөз таптарын қарастырған ғылыми мақалаларында сияқты болуы тиіс.

Стильді ең алдымен, «қолдануда өзіндік ерекшеліктері, айырым белгілері бар тілдік элементтер жүйесі немесе әдеби тілдің өзіндік құрамы,

грамматикалық тұлғалары бар сараланған бөлігі» деп танитын болсақ, *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының бұл тұрғыдағы сипаты, өзіндік қосар үлесі я ерекшелігі функционалдық стильдерде әр қырынан көрінетіні байқалады. SPSS компьютерлік бағдарламасы бойынша жұмыс істеуге іріктелген түрлі стильдердегі материалдар мәтіндері ішінде көркем әдебиет мәтінінде *және* жалғаулық шылауының функционалдық қыры, түрлі сөз таптарын байланыстыруға қабілеттілігі жан жақты ашылады. Жалпы *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының бір сөйлем деңгейінде қолданылуы стильдік қателердің алдын алу үшін маңызды. Мысалы,

Мұның мәнісі өзінің қызмет бабын және солдаттың берген анты мен қызмет міндетіне байланысты командирдің еркіне көнуге тиісті екенін пайдаланып қиянат жасау деген сөз (Ә.Н.),

– деген сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің байланысын жүзеге асыруда *және* жалғаулығының да, сондай-ақ *мен* шылауының да мүмкіндіктері бар, яғни қызмет бабы *мен* солдаттың берген анты, анты *мен* қызмет міндеті / қызмет бабы *және* солдаттың берген анты, анты *және* қызмет міндеті түрінде болуы осы жалғаулық шылаулардың грамматикалық қызметімен үндес жатыр. Бірақ бұлай қолдануға стильдік қағида тұрғысынан жол берілмейді. Сондықтан бұл жалғаулық шылаулардың бір сөйлем бойында кездесетін бірнеше топ бірыңғай мүшелердің байланысында кезектес қолданылуы стильдік норманы сақтауда өзіндік үлес қосады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық табиғатын тануда осы тілдік бірліктердің грамматикалық мағыналарының объективті дүниемен, экстралингвистикалық жағдаймен байланыстыра қарастыру зор маңызға ие. Объективті шындық алдымен, адам санасында бейнеленіп, одан кейін тіл арқылы жеткізілетінін ескерсек, *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының квазисиноним ретінде бірінің орын бірі ауыстыру мүмкіндігінің туған жағдайында жарысып қолданыла алуы экстралингвистикалық және тілдік сана тұрғысынан түсіндіріледі. Мысалы, *Біздің бұл мәселеде аса тоқталатынымыз – ар және абырой. Жолдастар, ар мен абыройымызды сақтап қалайық* дегенде алғашқы сөйлем бойынша тілдік санада *ар, абырой* ұғымдары дистинкциялық сипатта орын алған, яғни олар өзара мәндес ұғымдар, соған қарамастан, олардың әрқайсының өз алдына дербестігі, өзара ажыратылатын жақтары бар. Осыған сәйкес әр ұғымның дербестігін, даралығын жүзеге асыру қызметі басым болғандықтан *және* жалғаулық шылауы қолданылады, ал екінші жағдайда *ар мен абыройдың* жеке-жеке ұғымдар ретіндегі сипаты емес, екеуі тұлғаның бойындағы құлықтық қасиеттері болуына орай бір парадигмаға топтасып, жақындасуына сәйкес *мен* жалғаулық шылауының орын алуы заңды. Сонымен бірге, *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауының функционалды-семантикалық табиғатының анықталуында объективті дүние де ат салысады: *тышқан мен мысық* түрінде бұл хайуандар бір әрекет үстінде көрінгенде қолданылса, *тышқан және мысық*

түрінде бұл хайуандардың әр қайсысы жеке-жеке объект ретінде қарастырылғанда қолданылады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылаулары бір ғана шылаулар парадигмасына енгенімен, яғни бірдей грамматикалық мағынаны білдіріп, сөздердің байланысын жүзеге асырғанымен, барлық жағдайда контексте бірінің орнын бірі ауыстыра алмайды. Мұнда әсіресе, *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының өте талғампаздығы байқалады. Ол *жылы мен суық, қызыл мен сары* сияқты субстантивтенуге қабілетті бірыңғай мүшелерді байланыстыра алса да, субстантивтенуге қабілетсіз *кең, тар* сияқты антонимдерді өзара байланыстыра алмайды. *Және* жалғаулық шылауы сын есім парадигмасының әр түрлі лексикалық мағыналық топтарына жататын сөздерді де бір-бірімен байланыстыруға қабілетсіз. *Кең және жарық* болуы мүмкін, *кең мен жарық* болуы мүмкін емес.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауының функционалды-семантикалық ерекшеліктері олардың сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің сөйлем мүшесі ретінде сипатына қарай талғап байланыстыруларынан да көрінеді. *Мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары негізінен бастауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш қызметіндегі бірыңғай мүшелерді (*Ай мен күн* – табиғат объектілері; *Ай мен Күнді* құрметтеу; *Ай мен Күндей* сұлу; *ай мен күндей* толықсу) байланыстырса, *және* жалғаулық шылауы осындай синтаксистік қызмет атқаратын бірыңғай мүшелермен бірге, бір ғана субъектіге тән екі түрлі сипат, белгіні білдіретін сын есімдердің, т.б. сөз таптарының бірыңғай баяндауыш қызметін атқаруы кезінде де оларды өзара байланыстыра алады. *Мен/бен/пен* жалғаулық шылауының *және* жалғаулық шылауы сияқты бірыңғай баяндауыштардың өзара байланысын жүзеге асыра алмауы оның бір ғана лексика-мағыналық топқа енетін сөздерді ғана тіркестіре алуына сәйкес анықталады. Сонымен қатар *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының этимологиясы көмектес септігіне тірелетініне байланысты, ол негізінен көмектес септігі сияқты зат есім категориясына тән жалғаулық шылау болып табылады. Бұл тұрғыда септік жалғауларының бір ғана грамматикалық мағынаға ие категориялар ретіндегі белгісі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларынан да табылады. Олар бір ғана мағыналық топқа енетін бірыңғай лексикалық бірліктерді байланыстырады және жалғаулық шылауылар парадигмасына енетін басқа тілдік бірліктердің мағынасын өз бойында қамтымайды, яғни *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары көп мағыналы емес. Ал бұл тұрғыда *және* жалғаулық шылауы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларынан ерекшеленеді. *Және* жалғаулық шылауы *оның үстіне, тағы, әрі* сияқты тілдік бірліктердің де мағыналарын өз семантикасында қамтып, контексте олардың орнын ауыстыра алады.

Сондай-ақ *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының ыңғайлас жай сөйлемдерді *және* жалғаулық шылауы сияқты байланыстыра алмауы да – олардың тілдің жалғамалық типіне тән белгі екенін, соған орай тек сөйлемдегі

сөзді байланыстыруға қабілеттілік, ал ыңғайлас сөйлемді бір-бірімен байланыстыруға қабілетсіздік танытып, синтаксистік қызмет атқарады.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауының функционалдық-семантикалық табиғатына байланысты анықталған ерекшеліктер, әсіресе квазисиноним ретінде синтагматикалық тізбекте өзара орын ауыстыруы, ал *мен/бен/пен* варианттарының этимологиясына сәйкес тек зат есім категориясына тән сипаттарды көбірек қамтып, синтаксистік қызметінің *және* жалғаулық шылауына қарағанда шектеулі болуы тұрғысындағы функционалдық белгілер қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне меңгерту кезінде ескерілетіні сөзсіз деп ойлаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілде зат есімдерден не зат есім орнына жұмсалған басқа есімдерден болған сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстыруда, тізбектелген сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің байланысында қолданылатын *мен/бен/пен, және*, сондай-ақ құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің байланысында едәуір қызмет атқаратын *және* жалғаулық шылауларының тілдік табиғаты, стильдік тұрғыда қолданылу жиілігі, мағыналық ерекшеліктері, бірінің орнын бірі ауыстыру мүмкіндіктері сияқты мәселелер осы шылаулардың қолданбалы сипатын танытады. Мәселен, бір тілден екінші тілге аударудағы автоматтандырылған машиналық аудармада, сондай-ақ қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеруші – тіл үйренуші үшін *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының бірінің орнын бірінің ауыстыруы қандай жағдайда мүмкін, қандай жағдайда мүмкін емес екенін түсіну қателердің алдын алуда маңызды деп есептейміз. Ал бұл мәселенің шешімі тікелей сапалы математикалық аппараттың көмегімен осы шылаулардың тілдегі, түрлі стильдердегі көрінісін, қолданылуын математикалық жүйелеу жолы арқылы зерттеуге алып келді. Сонымен бірге, қазақ тілі маманының бұл жалғаулық шылаулардың қолданылу жиілігіндегі әр түрлілікті, заңдылықтарды маман ретінде ғылыми дәйектеп түсіндіруде туындап жататын қиындықтарды жоюда сапалық және сандық әдістерді қолдана отырып, осы шылаулар табиғатын жан жақты тануға жол ашылғанының куәсі болып отырмыз. Және бұл тұрғыда шылаулардың квантитативті, сонымен қатар квалитативті сипатына байланысты мәселелерді анықтауда қолданбалы линвистика жетістіктері, математикалық әдістердің және соның негізінде алынған жиілік сөздіктердің алар орны зор.

Жүйеге ғана тіл заңдылығы тән болғандықтан, статистикалық заңдылықтарды ашуға байланысты қолданылатын әдістер кезінде тілдің өзінше бір бөлек жүйе құратындығы туралы сөз ете бермейміз. Басқаша айтсақ, тіл – бір-біріне қатыссыз құбылыстар жиынтығы емес, керісінше, заңды түрде ұйымдасқан, көпөлшемді және тәуелсіз сипаттағы ақиқат. *Мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының бірінің орнын бірінің ауыстыруы қандай жағдайда мүмкін, қандай жағдайда мүмкін емес екеніне және олардың қолданылу жиілігінің әрқелкі болу себебін түсіну нақ осы «тіл – бір-біріне қатыссыз құбылыстар жиынтығы емес, керісінше, заңды түрде ұйымдасқан, көпөлшемді және тәуелсіз сипаттағы ақиқат» деген тұжырымның неізінде ашылып отыр. Мысалы, квантитативті (шылаулардың түрлі стильдердегі қолданылу жиілігінің сандық көрсеткіші) зерттеу нәтижесін талдау, саралау барысында осы жалғаулық шылаулар төңірегінде туындаған жоғарыдағы сауалдарға олардың сапалық (квалитативті) сипатына байланысты ерекшеліктер анықталды. Бұл ерекшеліктер тікелей тілдегі тілдік бірліктер мен тілдік құбылыс арасындағы шартты қатынастарға тәуелді болатынын көреміз. Тілдік құбылыстар арасындағы осы шартты қатынастардың болатынына, бір тілдік құбылыстың сол тілдегі екінші бір тілдік құбылыс арқылы түсіндіріліп, негізделетіні тіл

білімі мәселелеріне байланысты ғалымдардың еңбектерінен орын алған. Мәселен, В. Скаличканың «тілде тек (род) бойынша қиысу болса, грамматикалық тек категориясы да болады» деген тұжырымына *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының фонетикалық варианттар түрінде өмір сүруіне қазақ тілінің жалғамалық сипатының негіз болуы айқын мысал бола алады. Өйткені грамматикалық мағыналар түбірге қосымшалардың жалғануы арқылы берілетін тілдің жалғамалық типі морфемалар жігінде дыбыс үндестігінің орын алуымен сипатталады да қосымшалардың фонетикалық варианттылығын тудырады, бұл орайда *мен/бен/пен* жалғаулық шылауының этимологиясы оның көмектес септігімен байланыстылығын жоққа шығармайды, яғни тілге жалғамалық сипаттың тән болуы осы тілде фонетикалық варианттылықтың болуына түрткі болып тұр деп есептейміз. Сондай-ақ, ғалымның осы тектік қатынастың тілде білдірілуі тұрғысынан изоморфизмді бөле келіп, «тілдің бір құбылысының басқа құбылыспен ұқсастығы, егер тілде септеудің көптеген кластары болса, осы тілде жіктеудің де көп кластары бар болады», – деген пікірін де қолдап, септік жалғауларының фонетикалық варианттарының болуы жіктік, көптік сияқты категорияларда да, сонымен бірге жалғаулық шылауда да фонетикалық варианттардың болуымен ұштасатынын атап өтеміз. Ал «компенсация – егер тілде бір грамматикалық құбылысты білдіру үшін екі түрлі тілдік құрал қолданылса, онда қандай-да бір тілде бірден көп тілдік құралдар қолданылуы мүмкін. Егер тілде дауыссыздар көп болса, онда дауыстылар аз болуы мүмкін және егер *A* болса, онда *B* және *non-B* болуы мүмкін, яғни тілде дауыссыздар саны көп болса, онда септік саны көп және шамалы болуы мүмкін» түрінде келетін «кездейсоқтық қатынасы» аталған тілдік құбылыстар арасындағы бұл сияқты шарттастықтардың тек тілдегі грамматикалық құбылыстар арасында ғана емес, сонымен бірге тілдік бірліктер – *бен* жалғаулық шылауы мен [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны – арасындағы қатынастарға да тән екеніне куә болып отырмыз. Яғни, қазақ тілінде [з], [ж] ұяң дауыссыз дыбысына аяқталатын сөздер саны аз болса, онда *бен* жалғаулық шылауының да сирек қолданылуы заңды тілдік құбылыс деп ойлаймыз.

Түрлі стильдердегі қолданылу жиілігі көрсеткіштерінің қорытындысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылаулары публицистикалық стильде – 140,81 сөздерді құраса, ғылыми стильде – 231,86 сөзді, ал көркем әдеби тілінде – 305,86 сөз құрайды. Ал *және* жалғаулық шылауының индексі БАҚ тілінде – 199,74 сөзді, ғылыми стильде – 449,66 сөзді, ал көркем стильде – 774,42 сөзді құрайды екен.

Р.Б. Нұртазина, А.Д. Сейсеновалардың «Мен оқимын, ойлаймын, ойнаймын!» атты балалар әдебиетіндегі *мен/бен/пен, және* жалғаулық шылауларының сөз таптарын өзара байланыстыру қабілетіне байланысты жүргізілген сандық тәжірибеде аталған көмекші сөздердің мәтін ішіндегі сөз таптарын өзара байланыстырудағы сандық нәтижесі барысында келесі түрде сапалық көрсеткіштер туралы ой түйіндедік:

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауы мәтін ішінде көбіне зат есім мен зат есімді, зат есім мен сын есім, сын есім мен сын есімді тіркестіру қабілеті басым екенін тәжірибе барысында байқадық. Ал *және* жалғаулық шылауының 4-кестеде көрсетілген сөз таптарының өзара байланысуында зат есім + сын есім, зат есім + етістік тіркестерінен басқа барлығынан кездесетінін көруге болады. *Зат есім+еліктеуіш, сын есім+зат есім, сан есім+сан есім, сан есім+есімдік, етістік+етістік, етістік+зат есім, етістік+сын есім, етістік+есімдік, есімдік+сын есім, үстеу+үстеу, үстеу+сын есім, шылау+зат есім, шылау+есімдік* байланысында *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының мүлде қолданылмайтынын, ал *және* жалғаулық шылауының бұл сөз таптарының байланысында қызмет атқаратынын көреміз. Жалпы кестелерде берілген сандық көрсеткіштер салыстырылып отырған жалғаулық шылаулардың сапалық көрсеткіштері туралы тұжырым жасауымызда ерекше рөл атқарады: *және* жалғаулық шылауының сөз таптарын өзара байланыстырудағы қызметі *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына қарағанда әлдеқайда кең.

Мен/бен/пен жалғаулық шылаулары ортақ етістікке қатысты бірыңғай сөздерді, **арасы, ортасы** деген сөздерге қатысты бірыңғай сөздерді немесе өз ара салыстырылып тұрған заттарды білдіретін сөздерді байланыстырады. Бұл ситуацияларды *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларының орнына басқа ыңғайлас жалғаулық шылаулардың ешқайсысы жүре алмайды.

Сөйлемдегі бірыңғай мүшелер (тез және мәнерлеп оқу) арасына қойылған *және* жалғаулық шылауының орнына *мен, бен* немесе *пен* жалғаулық шылауын барлық кезде ауыстыра алмаймыз. Бұл жағдай бірыңғай мүшелердің мағыналық ерекшеліктерімен бірге, дыбыстық үндестігінен бөлек, олардың әр түрлі сөз таптарына қатысты болуына байланысты.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының публицистикалық, ғылыми және көркем әдебиет мәтіндерінде қолданылу жиілігінің бірдей статистикалық көрсеткіштерге ие бола алмау себептері, біріншіден, вариативті шылауларға ғана қатысты қарастыратын болсақ, *мен* жалғаулық шылауының *бен* мен *пен*-ге қарағанда қолданылу жиілігінің жоғары болуы осы жалғаулық шылаудың алғашқы [м] дыбысымен үндесетін дыбыстармен басталатын сөздер саны көп болуына байланысты түсіндіріледі.

Ал *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының ғылыми т.б. функционалдық стильдерде қолданылу жиілігінің әр түрлі болуы көпшілік жағдайларда грамматикалық қызмет ұқсастығына орай ыңғайластық жалғаулық шылаулар парадигмасына еніп, квазисинонимдер ретінде өзара орын ауыстыру мүмкіндіктеріне ие болған сәттерінде мәтін авторының олардың біріне таңдау салудағы индивидуалдық-стильдік ерекшеліктеріне, сондай-ақ *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының ғылыми т.б. функционалдық стильдерде қолданылу жиілігінің әр түрлі болуы жалғаулық шылаулар парадигмасына енетін бұл тілдік бірліктердің барлық кезде семантикалық сыйымдылығы мен функционалдық сипатының сәйкес келе бермейтіні тұрғысынан анықталып отыр.

Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының сөз бен сөзді, сөйлемдегі бірыңғай мүшелерді байланыстыру қызметі негізінде анықталатын грамматикалық мағынасы, яғни олардың сөйлемдегі кез келген сөздерді, бірыңғай мүшелерді байланыстыра бермейтіні объективті дүниенің сипатымен, бейнесімен ұштасып жататынында – белгілі бір әрекетте әр субъектінің бірлесе көрінуі және әрқайсысының сол әрекетте дербес орын алуына (*атасы мен анасы бірге баратын болды/ атасы және анасы айтатын*), сонымен бірге мен/бен/пен вариантты шылаулары өзара байланысқа түсетін ұғымдардың бір семантикалық ұяға ұйымдаса алуын қажет етсе, және жалғаулығы үшін олардың міндетті түрде осы сипатта болуы керек етілмейді.

Яғни *мен* жалғаулық шылауының грамматикалық мағынасы сөздердің лексика-семантикалық немесе қызметі ортақтықтары тұрғысындағы парадигмалық мағыналарымен байланысты анықталады.

Статистикалық деректерді өңдеуде компьютерлік технологияны пайдалану, тілдік мәселелердің шешімін тез арада табу, математикалық статистика әдістерін басқа ғылымдар тәсілдерімен (ақпараттық теория, математикалық логика және т.б.) ұштастыру қазіргі кездегі отандық және шетелдік тіл білімінің даму бағытына сай келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Астана, 2002. – 784 б.
2. Джубанов А.Х. Квантитативная структура казахского текста. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 146 с.
3. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 187 б.
4. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениеті. Ықшамдалып 2 бас. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 151 б.
5. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. Өңделіп, толықтырылған үшінші басылымы. – Алматы: Рауан, 1996, - 281 б.
6. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар / Қаз. ССР Ғылым Акад., Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, 1988. – 111 б.
7. Серғалиев М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 151 б.
8. Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. – Алматы, 1967. – 3 б.
9. Словарь иностранных слов в русском языке. – М.: ЮНВЕС, 1996. – 832 с.
10. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 1986. – 797 с.
11. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 672 с.
12. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклоп., 1966. – 607 с.
13. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 339 с.
14. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл.ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов.энциклопедия. 1990. – 685 с.
15. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – 3-е изд., перераб. – М.: Флинта-Наука, 2003. – 320 с.
16. Фирсова Н.М. Языковая варитивность и национально-культурная специфика речевого общения в испанском языке. – М.: Изд. РУДН, 2000. – 128 с.
17. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.
18. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
19. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // ВЯ. – 1984. – №2. – С. 32.
20. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М.: Азбуковники, 2001. – 640 с.
21. Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997. – 703 с.

22. Проблемы языковой вариативности / Сборник обзоров. – М., 1990. – 189 с.
23. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.
24. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Логос, 2003. – 304 с.
25. Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., Кириленко Е.И., Крючкова Т.Б., Селиверстова О.Н., Семенюк Н.Н. К теории вариантности: современное состояние и некоторые перспективы изучения // Вопросы филологии. – 2000. – №2(5). – С. 9.
26. Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. – Алматы: Ғылым, 1997. – 208 б.
27. Авербух К.Я. Манифест современной терминологии // Мат. межд. научно-практ. конф. «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах «Коммуникация – 2002». – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 192-194.
28. Хусаин К.Ш. К вопросу о метатезе и вариативности корня (на материале тюркских, семитских и индоевропейских языков) // Вестник КазГУ. Серия филол. – 2001. – № 50. – С. 174.
29. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – С.14.
30. Ахманова О.С., Бельчиков Ю.А., Весеритский В.В. К вопросу о «правильности» речи // ВЯ. – 1960. – №2. – С. 35.
31. Скребнев Ю.М. К вопросу об «ортологии» // ВЯ. – 1961. №1. – С. 140-142.
32. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности // ВЯ. – СПб., 1965. – №1. – С. 35-41.
33. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С. Степанов. – Изд. 5-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 309 с.
34. Домашнев А.И. К понятию варианта языка / Вариантность как свойство языковой системы: Тез. докл. – М., 1982. – С. 92.
35. Шереметьева А.Г. Лексико-грамматическая вариантность в русском языке (синхронно-диахронический аспект): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 2001. – 38 с.
36. Языки мира: Проблемы языковой вариативности. – М.: Наука, 1990. – 214 с.
37. Михайловская Н.Г. Лексическая вариантность в списках древнерусских памятников // Литературная норма и вариантность. – М.: Наука, 1981. – С. 7-8.
38. Алексеев А.Я. Относительно вариативности в словообразовании // Языковая норма и вариативность. – Днепропетровск, 1981. – 214 с.
39. Солнцев В.М. Вариантность // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 97.
40. Новиков Л.А. Антонимия и словари антонимов // Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. – М., 1978. – 101 с.
41. Тошович Б. Квантитативная категоризация и категориальная квантификация

- // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – 263 с.
42. Сазонова Т.Ю. Психолингвистическое исследование процессов идентификации слова: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – М., 2000. – 46 с.
43. Вишнякова О.В. Паронимия в русском языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 128 с.
44. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994 ж. – 319 б.
45. Қазақ әдеби тілі. (Морфология және синтаксис). Жоғары оқу орынд. студ. арн.: оқу құралы / Құраст. М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Күлкенова. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 212 б.
46. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис / Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі. А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Алматы, 1978. – 615 б.
47. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері: Университеттермен пед. ин. филология фак-ті студенттеріне арналған көмекші құрал. – Алматы: Мектеп, 1975. – 176 б.
48. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі: (Сөз тіркестері мен жай сөйлемдердің дамуы). – Алматы: Рауан, 1991. – 237 б.
49. Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. – Алматы: Мектеп, 1974. – 46 б.
50. Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. – Филолог. ғыл. докт. ... автореф. – 60 б.
51. Хусаин К.Ш. В.В. Радлов и казахский язык. – Алматы, 1981. – 118 б.
52. Струве П.Б. Кто первый указал на применение статистики к филологическим исследованиям? // Изв. Российской АН. Сер. 6. 1918. №13.
53. Мырзабеков С. Қазақ тілін зерттеуде санды пайдалану // Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. – Алматы, 1975. – 17 б.
54. Бектаев Қ.Б., Белботаев А., Смайылов Т. Қазақ тіл біліміндегі лингвистиканың алғашқы көріністері // Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 108-115 бб.
55. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 209 б.; 22-б.
56. Акуленко Л.Г., Клименко Н.Л. Прагматическое содержание количественной оценки. – М., 1975. – С.11.
57. Вдовиченко А.В. «Язык» и лингвистический материал: Что можно подсчитать? // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 26.
58. Кондратьев А.Г. Квантитативные исследования Ассоциативных словарей // Российская Академия наук. Институт языкознания. Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация / К 70-летию доктора филол. н.,

- профессора Е.Ф. Тарасова. – Калуга, 2005. – С. 975.
59. Джубанов А.Х. Квантитативная структура казахского текста (опыт лингвистического анализа на ЭВМ). – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 324
60. ДЖ. Пирс. Символы, сигналы, шумы. – М.: Мир, 1967. – С. 69.
61. Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Х., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 336 б.
62. Юлаева С.С. К вопросу об употреблении подчинительных союзов в простом предложении // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1967. Вып. 1. – С. 54-55.
63. Головин Б.Н. Язык и статистика. – М.: Просвещение, 1971. – С. 18.
64. Виноградов В.В. Современный русский язык. – М., 1938. – С. 155-156.
65. Марков А.А. Об одном применении статистического методы // Известия Академии наук. – М., 1916. – С. 242.
66. Салимова Д.А. Функционально-квантитативная характеристика частей речи русского и татарского языков... – Казань: изд Казанского университета, 2003. – 320 с.
67. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 164 с.
68. [www.http://rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/doc](http://www.rspu.edu.ru/arch/agapov/piotrovski/doc)
69. Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и теория языка. – М.: Наука, 1979. – 112 с.
70. Штейнфельт Э.А. Частотный словарь современного русского языка. – Таллин, 1963. – 316 с.
71. Частотный словарь русского языка / Под ред. Л.Н. Засориной. – М., 1977. – 375 с.
72. Частотный словарь русской разговорной речи: Статистика речи. – М., 1968. – С. 191-199.
73. Артюнова Н.Д. Проблема числа / Российская академия наук институт языкознания. ЛАЯ. Квантитативный аспект языка; Отв.ред.член-корр. РАН Н.Д. Артюнова. – М.: Индрик, 2005. – С. 7.
74. Мырзабеков С. Статистико-лингвистический анализ структуры глагола современного казахского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1973. С.32.
75. Белботаев А.Б. Лингвостатистические характеристики частей речи казахского текста. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1992. – С.32.
76. Белботаев А.Б. Ғылыми-техникалық стильдегі сын есім аффикстерінің қолданылуы туралы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 225-230 бб.
77. Белботаев А.Б. Математика тексінің алфавитті-жиілік сөздігі. // Қазақ тексінің статистикасы. – Алма-Ата: Ғылым, 1973. – 543-552 бб.
78. Статистическая характеристика форм страдательного залога в английском и казахском языках // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзного семинара «Статистическое и информационное изучение тюркских языков». – Алма-

- Ата, 1969. – С. 62-63.
79. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 67 б.
80. Жунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизма казахского языка. – Алма-Ата, 1988. – 44 б.
81. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 47 б.
82. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (Лексика. Фонетика). – Алматы, 1975. – 248 б.
83. Скаличка В. О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. – М., 1963. Вып. III. – 427 с.
84. Кронгауз М.А. Семантика / РГУ «Открытое общество». – М., 2001. – 399 с.
85. Никольская Л.А. О теории контекста в работах современных лингвистов Лондонской школы. – труды ЛГУ, сер. Филолог.наук, ч.1, – 1970, – с. 80.
86. Богуславский И.М. Валентности кванторных слов // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 139.
87. Күзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы, 2005. – 240 б.
88. Семенова С.Ю. Параметризация как метод познания и как языковой механизм // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 473.
89. Шмелев А.Д. Параметры количественной оценки в естественном языке // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 512-513.
90. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 228 б.
91. Черкасова А.Г. Квантитативные исследования Ассоциативных словарей. Российская Академия наук Институт языкознания. Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. К 70-летию доктора филол.н., профессора Е.Ф. Тарасова. – Калуга, 2005. – 227 с.
92. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – М.: Наука, 1978. – 714 с.
93. Драгалина-Черная Е.Г. Логика и онтология обобщенной квантификации // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 36.
94. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 177 б.
95. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Білім, 2004. – 182 б.
96. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991, – 132 б.
97. Бодуэн де Куртенэ И.А. Языкознание, или лингвистика XIX века // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т.2. – С. 168.

98. Ахабаев А., Бектаев Қ., Белботаев Лингвистикалық жұмысты автоматтандыру және тіл статистикасы// Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты. – 1968 ж.
99. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Санат, 2000. – 30 б.
100. Алексеев П.М. Частотный словарь. – СПб., 2001. – 12 б.
101. Бизақов С. Сөздің жарыспалы тұлғалары. – Алматы, 1999. – 109 б.
102. Акуленко Л.Г., Клименко Н.Л. Прагматическое содержание количественной оценки. – М., 1975. – С. 11-19.
103. Вдовиченко А.В. «Язык» и лингвистический материал: что можно подсчитать? // Логический анализ языка. Квантитативный аспект языка. – М.: Индрик, 2005. – С. 25-27.
104. Мергенбаев Е. Қазақ тіліндегі сөзгерім жүйесі (Синтетикалық және аналитикалық талдау). – Алматы: Санат, 1994. – 9 б.
105. Караулов Ю.Н. Языковая норма и статистика. – М., 1977. – 385 с.
106. Қазақ тілінің грамматикасы (1). – Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1967. – 226-227 бб.
107. Қазақ тілінің грамматикасы (2). – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1967. – 172-173 бб.